

S z o c i o l ó g i a i

SZEMLE

2010/3

20. ÉVFOLYAM

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG

Angelusz Róbert, Böröcz József, Csepeli György, Ferge Zsuzsa, Huszár Tibor, Karády Viktor, Kolosi Tamás, Lengyel György, Losonczi Ágnes, Márkus Mária, Némedi Dénes, Péli Gábor, Róna-Tas Ákos, Somlai Péter, Szelényi Iván, Szántó Zoltán, Tardos Róbert (elnök), Utasi Ágnes, Vaskovics László

SZERKESZTŐSÉG

Janky Béla, Hegedűs Rita, Pál Eszter, Szabari Vera, Vedres Balázs főszerkesztő, Paksi Veronika (szerkesztőségi titkár)

SZAKÉRTŐI TESTÜLET

Blaskó Zsuzsa, Csákó Mihály, Csurgó Bernadett, Fényes Hajnalka, Horváth Gergely Krisztián, Hrubos Ildikó, Kuczsi Tibor, Moksony Ferenc, Örkény Antal, Róbert Péter, Rozgonyi Tamás, Sik Endre, Simonyi Ágnes, Szalai Júlia, Szirmai Viktória, Tamás Pál, Tomka Miklós, Tóth István János, Tóth Olga, Wessely Anna

A folyóirat 2010. évi megjelentetését az MTA Könyv- és Folyóirat-kiadó Bizottsága és az NKA támogatta

nka

Nemzeti Kulturális Alap

Olvasószerkesztő: Balikáné Bognár Mária
Design: Szalay Miklós
Műszaki szerkesztés: Loisir Kft.
Szerkesztőség: 1014 Budapest, Országház u. 30.
Levélcím: 1250 Budapest, Pf. 20.
Tel: +36 1 224-0786
Fax: +36 1 224-0790
e-mail: mszt@socio.mta.hu
www.szociologia.hu

ISSN 1216-2051

Nyomda: Pannónia-Print Kft.
Levélcím: 1139 Budapest, Frangepán u. 16.
Ügyvezető: Cseh Tibor

TARTALOM

Tanulmány

- 4** Csaba Zoltán László – Pál Judit: *A negatív kapcsolatok alakulása és hatása*
- 34** Bodó Balázs – Lakatos Zoltán: *A filmek online feketepiacja és a moziforgalmazás*

Fókusz

- 76** Lukács György: *A telepi cigány meg az ő kontextusai*
- 82** Domokos Veronika – Herczeg Béla: *Terra Incognita*
- 100** Solt Ágnes: *„Élet a reményen túl”*
- 134** Rácz Attila: *Variációk egy témára*

Megemlékezés

- 144** Tardos Róbert: *Széljegyzetek Angelusz Róbert posztumusz cikkéhez*
- 147** Angelusz Róbert: *Tőke vagy erőforrás?*
- 167** Éber Márk Áron: *Perspektivikus szociológia*

Könyv

- 170** Tóth Krisztián: *Gondolatok Barabási Albert-László Villanások című könyvéhez*

A negatív kapcsolatok alakulása és hatása: elméleti áttekintés és empirikus tesztelés két középiskolai osztályban¹

Csaba Zoltán László – Pál Judit

csaba.zoltan@recensproject.hu; judit.pal2@uni-corvinus.hu

ÖSSZEFOGLALÓ: Ahhoz, hogy jobban megértsük, hogyan alakulnak ki az egyének és csoportok közötti konfliktusok, meg kell vizsgálni a negatív társadalmi kapcsolathálóok működését. Kiindulópontunk, hogy sokat tudunk a pozitív, főként a baráti kapcsolatok szerkezetéről – különösen a homofília, a reciprocitás és a tranzitivitás viszonylatában –, ennek ellenére nem ismerjük a negatív, ellenséges hálózatok hasonló tulajdonságait. Vizsgálatunk fő kérdése, hogy a negatív hálók a pozitívokhoz képest hogyan működnek, illetve működésük milyen következménnyel jár egy zárt közösség struktúrájának kialakulásában. Hipotéziseinket két, négy évfolyamos képzésű, kilencedikes középiskolai osztályban teszteltük (N=62). Sikertelt megmutatnunk, hogy a pozitív és negatív hálózat nem egymás fordított lenyomatait, tehát azok közül a szereplők közül, akik központi helyet foglaltak el a pozitív hálóban, volt olyan diák, aki a negatív hálóban is sok kapcsolattal rendelkezett. Az eredmények azt mutatták, hogy sok esetben hasonló tulajdonságok miatt alakultak ki a negatív viszonyok, melyek nem minden esetben váltak kölcsönössé, ahogy a triadikus viszonyok sem váltak minden esetben kiegyensúlyozottá. További következtetésünk, hogy a negatív kapcsolatok stabilabb jeleget mutattak, mint a pozitívak.

Tanulmányunkban a kapcsolatháló-kutatás témakörén belül a kapcsolatok minősége negatív érzelmi aspektusainak (ellenszenv, utálat) vizsgálatára és létrejöttük mechanizmusainak feltérképezésére koncentrálnak, összehasonlítva a pozitív hálózati kapcsolatrendszerrel. A téma relevanciáját többek között az adja, hogy a kapcsolatháló-elemzéssel foglalkozó munkák szinte mindig a pozitív kapcsolatok kutatásával és modellezésével foglalkoznak, és sokkal kevésbé fókuszálnak a negatív viszonyok feltérképezésére. A negatív kapcsolatok ugyan megjelennek, főként elméleti szinten a hálózati irodalomban – például a triadikus viszonyok elemzésénél –, ennek ellenére sem a definíciós keretük nem tisztázott, sem pedig működési mechanizmusait, dinamikai változásait vizsgáló empirikus kutatások nem készültek még nagy számban. A negatív viszonyok azért is érdekesek, mert, ahogy a szervezetek működésének eredményessége szempontjából

¹ Köszönettel tartozunk kutatócsoportunk, a Budapesti Corvinus Egyetemen működő Kapcsolatháló- és Oktatókutató Központ tagjainak, Bartos Tamásnak, Boda Zsófiának, Lőrincz Lászlónak, Makovi Kingának, Néray Bálintnak, Takács Károlynak, Vörös Andrásnak, valamint Gulyás Attilának (Budapesti Corvinus Egyetem) és Vedres Balázsnak (Közép-európai Egyetem) a kritikai jellegű észrevételeikért.

is kimutatták, hatásuk akár jelentősebb is lehet, mint a pozitívoké. Legfőképpen azért, mert az ellenszenv és az utálat a külső megfigyelő számára észlelhető és érzékelhető érzelmi, verbális és fizikai megnyilvánulás nélkül is jelentős hatást gyakorol egy közösség működésére. Ha valakit többen nem kedvelnek, izolálódik, és motivációja csökken a kooperatív cselekvésekben való részvételre (Labianca – Brass 2006). Ebből adódóan a negatív kapcsolatok feltérképezése számos releváns társadalmi kérdés létrejöttére adhat választ, mint a kirekesztés és az erőszakos cselekedetek különböző formái (Veenstra et al. 2010). A gimnáziumi közösségek kapcsolati struktúrájának vizsgálata, a kamaszok körében megnyilvánuló erőszakos cselekedetek és a társadalmi kirekesztés mechanizmusának kapcsolathálózati szempontból való tanulmányozása az Egyesült Államokban (például Add Health-projekt)² napjainkban a szociológiai kutatások központi elemét képezi. A negatív kapcsolatok kutatásai a középiskolások körében pedig azért is időszerűek, mert egyre az iskolákban elkövetett erőszakos cselekmények száma (Aronson 2009), ami leginkább az adott közösség kirekesztett tagjait sújtja – ezért is döntöttünk úgy, hogy kutatásunkat középiskolai osztályokban végezzük. Az iskolai osztály vizsgálata hálózati szempontból azért is érdekes, mert míg maga az iskola, és benne az osztály *formális kapcsolatokon* alapul (Giddens 2003: 686), addig az osztályon belüli státuszpozíció és az osztály szerkezete az *informális kapcsolatok* révén működik. Sajátos jellegzetessége az iskolai közösségeknek, hogy az interperszonális kapcsolatokban gyakran rövid időn belül is lényeges változások figyelhetők meg. Ráadásul a negatív kapcsolatok kutatásai hozzájárulhatnak olyan megelőző programok előkészítéséhez is, mint például a KiVa program Finnországban (Salmivalli et al. 2010).³

Tanulmányunk célja a negatív hálózatok tanulmányozásához kapcsolódó elméletek összegyűjtése és összerendezése, illetve egy újszerű megközelítés empirikus tesztelése a kamaszok középiskolai osztálystruktúrájának vizsgálatán keresztül, ezzel is alapot adva egy későbbi nagyobb, átfogóbb kutatáshoz.

2 A „Serdülők Egészségéről Végzett Országos Longitudinális Tanulmány” (Add Health) egy az 1994/95-ös tanév folyamán az Egyesült Államok 7–12. osztályos kamaszainak reprezentatív mintáján végzett longitudinális tanulmány. Az Add Health-kutatás vizsgált személyeit négy otthoni interjúval a fiatal felnőtt életbe is követték, ezekből a legfrissebb 2008-ban készült, amikor a minta életkora 24 és 32 év között volt. Az Add Health egyesíti a válaszadók társadalmi, gazdasági, pszichológiai és fizikai jólétéről készült longitudinális felmérési adatokat a család, a lakókörnyezet, a közösség, az iskola, a barátságok, a kortárs csoportok és a párkapcsolatok kontextuális adataival, egyedülálló lehetőséget biztosítva ezzel annak tanulmányozására, hogy a kamaszkori társadalmi környezet és viselkedés hogyan kapcsolódik a fiatal felnőttkori egészséghez, kapcsolatokhoz és a kitűzött életcélok eléréséhez. Az Add Health-kutatás alapján számos kapcsolathálózati elemzés született az amerikai diákok baráti kapcsolatainak és elkülönülésének társadalmi és biológiai okaira.

3 Cristina Salmivalli, Antti Kärnä és Elisa Pospikartaa, a Turkui Egyetem pszichológiai tanszékének munkatársai a KiVa (finnül „az erőszakosság ellen”) program kidolgozói. A Finn Oktatási Minisztériummal közösen 2006 óta fejlesztették programjukat, mely a gyerekek és a kamaszok körében előforduló erőszakos cselekedetek megfékezésére irányul. A program létrehozását egy nagyszabású kutatás előzte meg, mely során megvizsgálták, hogy egyáltalán mit jelent a bántalmazás, és a gyerekeknek milyen szerepeik lehetnek ebben. A KiVa-projekt célja olyan programok szervezése volt, amelyek a növekvő számú erőszakos cselekedetek megakadályozására irányultak. A tanárok és a szülők bevonásával szerveztek csoportmunkákat mind az általános, mind a középiskolákban. Szerepjátékokat játszottak a diákokkal, illetve a középiskolásoknak egy olyan internetes oldalt is készítettek, ahol, ha regisztráltak, különböző helyekre juthattak el: például egy virtuális könyvtárba, ahol olyan műveket kölcsönözhetnek ki, melyek a terrorizáláshoz szólnak. Sőt olyan virtuális programot is készítettek, ahol a diákok a különböző – a bántalmazás során létrejövő, korábban már említett – szerepekbe behelyezkedhettek.

Elméleti háttér

A kapcsolati típusok kialakításának törvényszerűségei és folyamatai

A negatív és pozitív kapcsolatok kialakítása, fenntartása hasonló dimenziók mentén, de mégis különböző módon megy végbe. A kapcsolatok létrejöttében lényeges szempont, hogy ha bizonyos emberek sokat találkoznak egymással, akkor nagyobb lesz a valószínűsége annak, hogy kapcsolatba lépnek egymással, és később barátok lesznek (Blau 1977). A baráti viszonyok, szimpátia kialakítása hosszú folyamat, mely kölcsönösségi alapon (Heider 1958), a közös időtöltés, a homofília, a hasonló tulajdonságok, értékek, cselekvési módzatok (Feld – Carter 1998), a vonzódás és közelség meglétének (Kadushin 2004) eredményeképpen jönnek létre. A barátságok kialakulásuk során lassan formálódnak, fennmaradnak, majd időről időre a felek részéről átértékelődnek (Sachter 1959; Newcomb 1981), és bár aránylag stabilak, idővel fel is bomolhatnak (Zeggelink 1993). A kapcsolatok a közösségeken belül az egyének és a többi szereplők közötti reciprocitás és a folyamatos kölcsönhatások útján alakulnak (Doreian – Stokman 1997). A pozitív viszonyok fenntartását az is segíti, hogy az együtt töltött idő hatására a barátok hasonlóbbá válnak viselkedésükben, véleményükben és értékeikben (Newcomb 1956), bár kialakításuk és fenntartásuk igen költséges, ráadásul jó sok energiát igényel a szereplők részéről. A kapcsolatok kialakítására hatással van a népszerűségi hatás is, azaz a hálózatban népszerű – a centralitásmutatók alapján magas befok értékekkel bíró – egyéneket az átlagnál nagyobb valószínűséggel választják barátnak. A kapcsolatok létrejötténél lényeges szempont, hogy ha bizonyos emberek sokat találkoznak egymással, akkor nagyobb lesz a valószínűsége, hogy kapcsolatba lépnek majd egymással, és később barátok lesznek (Blau 1977).

A negatív viszonyok kialakulásában más törvényszerűségek lehetnek a mérvadóak. Lényeges a különbözők elutasításának (heterofóbia⁴) jelensége, de ennek volumene a negatív típusú kapcsolatok kialakulásakor nem feltétlenül olyan erős, mint a homofília hatása a pozitív viszonyok esetében. A negatív kapcsolatok kialakítása nem igényli feltétlenül a hosszabb időtöltést, a közelséget – akik túl mesze élnek egymástól, nem lesznek feltétlenül ellenségek. Érdekes, hogy a negatív viszonyok sokkal gyorsabban alakulnak ki (Wiseman – Duck 1995), mint a pozitívok, ritkábban értékelik át őket, ebből kifolyólag igen stabilak. Amíg a pozitív kapcsolatok esetében komplexebb események, tulajdonságok szükségessé ahhoz, hogy kialakuljanak és fennmaradjanak, addig a negatívok esetében elegendő egyetlenegy olyan tulajdonság vagy történet, mely kiválthatja és hosszabb időn át fenntartja akár az egyoldalú, akár a kölcsönös unszimpátiát, utálatot (Labianca – Brass 2006).

Dinamikai oldalról vizsgálva a kapcsolatok alapján történő elkülönülés egy klasszikus példája egy New England-i kolostor szerzetesei közötti kapcsolatok öt időpontban történő vizsgálata. Sampson híres vizsgálatában a szerzetesek egymás-

4 Heterofóbiának neveztük azt a jelenséget, amikor az egyének nagyobb valószínűséggel ódzkodnak barátságot kötni a tőlük eltérő tulajdonsággal rendelkezőkkel. Légyegében azt jelenti, hogy az „ellentétek taszítják egymást”. A fogalom nem egyezik meg a heterofília jelenségével, ami azt jelenti, hogy „az ellentétek vonzzák egymást”.

hoz való viszonyait tanulmányozva a kialakulás, összeütközés, felbomlás viszonyába illeszkedve az apátok különböző klikkekbe szerveződtek (Sampson 1968).

A *strukturális egyensúly elmélete* három szereplő különböző minőségű kapcsolatainak kialakulását és időbeli változását írja le (Heider 1958; Wasserman – Faust 1994). A három szereplő közötti kapcsolati rendszereket a szakirodalom triadikus viszonyoknak nevezi. A strukturális egyensúly esetében Heider abból a feltételezésből indul ki, hogy az emberek erős kapcsolataikban a kiegyensúlyozottságot keresik. Ez azt jelenti, hogy igényünk van például arra, hogy a számunkra fontos emberek összebarátkozzanak egymással, ugyanakkor barátaink ne kedveljék ellenségeinket. Így tehát kiegyensúlyozott helyzetnek tekinthető például, amikor a barátom barátja végül az én barátommá válik (Heider 1958). Heider elképzelése szerint a kiegyensúlyozatlan kapcsolatrendszerek hosszú távon nem maradhatnak fenn: valamelyik kapcsolat iránya előbb-utóbb szükségszerűen megváltozik, megszüntetve a feszültséget a hálózatban. Az *egyensúlyhiány* három szereplő között akkor keletkezik, amikor a kapcsolatok minőségi algebrai jeleit megsokszorozzuk, és a végeredmény negatív lesz. A strukturális egyensúly elmélete a negatív viszonyok vizsgálatánál azért lényeges, mert úgy tűnik, jóval bonyolultabb, mint ahogy azt a Heider-féle modell leírja. Létrejöttét meghatározza, hogy kiegyensúlyozatlan helyzetben feszültség keletkezik a szereplők között, és éppen ezért nagyobb a valószínűsége, hogy kiegyensúlyozott helyzetbe kerüljenek, mint annak, hogy a kiegyensúlyozatlanban maradjanak (Taylor 1967; Szántó 2006). A kiegyensúlyozottság meglétét, a heideri elmélet általánosításának alapját nem a szereplők elméjében lezajló mentális folyamatok, hanem a csoportdinamika alapján osztályozták (Cartwright – Harary; Szántó 2006). Két csoport között létrejöhet negatív kapcsolat, ugyanakkor a csoportok tagjai között pozitív kapcsolatoknak kell lenniük (Wang – Thorngate 2003). A kiegyensúlyozatlanság irányába az is hat, hogy nem kettő, hanem három ellenséges csoport is létrejöhet. Heider ezt a helyzetet is kiegyensúlyozatlannak tekintette. Ugyanakkor más feltételezések szerint, ha nem egyének, hanem például három csoport közötti kötések vizsgálunk, akkor is egyensúlyi helyzetről beszélhetünk, ha mind a három csoport negatív kapcsolatokkal kötődik egymáshoz (Davis 1967). Az időbeli változásokkal kapcsolatban számos kutatás rámutatott arra, hogy a strukturális kiegyensúlyozatlanság idővel folyamatosan csökkent, és a kiegyensúlyozottság elérése egymást gyakran kioltó mechanizmusok eredményeként jött létre (Hummon – Doreian 2003; Szántó 2006). A kiegyensúlyozottság és kiegyensúlyozatlanság megléte számos, jóval bonyolultabb tényezőtől függ. További kérdés az is, hogy mi tekinthető a kiegyensúlyozott, vagy éppen kiegyensúlyozatlan diád, triád és gráf rendszernek (Szántó 2006).

Mind a pozitív, mind a negatív hálózati struktúra kialakulására az egyének státuszhelyzetének – a szociális ranglétrán belüli pozíciójának – is hatása lehet. Bonacich és Llyod a negatív kapcsolatokkal összevetve vizsgálták az egyének státuszhelyzetét. A sajátvektor-mutató⁵ értékeit és a negatív kapcsolatok számá-

5 Sajátvektor-mutató: egy adott szereplőnek mennyi hasonló kapcsolata van a többi szereplővel.

nak alakulását vizsgálták, majd ezen értékek alapján összehasonlítást végeztek az egyensúlyi helyzet megléte és a státuszjelérés között (Bonacich – Llyod 2004). Munkájuk azért is rendhagyó, mert a kapcsolatokat multiplex módon, egymással összefüggésben kezelték. Feltételezésük némiképp ellentmond annak, amely a tranzitív háromszögek eredményére született, feltéve, ha a minden oldalról negatív háromszögeket egyensúlytalanoknak tekintjük. Gondolatmenetük szembe megy Davis álláspontjával, aki szerint három negatív előjelű tranzitív háromszög is jelenthet egyensúlyi helyzetet (Davis 1967). A strukturális egyensúly és a státuszjelérés közötti kapcsolatot az első táblázat szemlélteti.

1. táblázat: Státusz és strukturális egyensúlyelmélet összefüggése

Strukturális egyensúlyelmélet	Státuszjelérés
A barátaim barátai a barátaim	Egy pozitív kapcsolat egy magas státuszú szereplővel növeli az egyén státuszát.
Az ellenségeim barátai az ellenségeim	Egy pozitív kapcsolat egy nem kedvelt szereplővel csökkenti az egyén státuszát.
A barátaim ellenségei az ellenségeim	Egy negatív kapcsolat egy magas státuszú szereplővel csökkenti az egyén státuszát.
Az ellenségeim ellenségei a barátaim	Egy negatív kapcsolat egy alacsony státuszú szereplővel növeli az egyén státuszát.

Forrás: Bonacich – Llyod (2004: 332).

Mindezek alapján tanulmányunkban megpróbáltuk külön kezelni a pozitív és a negatív viszonyrendszereket. Természetesen a valós viszonyokban ezek működése összefügg, azonban ahhoz, hogy alapjaiban megértsük a működésüket, különválasztottuk őket úgy, ahogy a korábbi kutatásokban a barátsági és szimpátiaviszonyok leírásakor is tették. Kutatásunk fő kérdése, hogy a pozitív hálózatokban megfigyelt jelenségekhez viszonyítva a negatív kapcsolatok kialakulása, működése és időbeli változásai milyen módon mennek végbe, és milyen hatást fejtenek ki a zárt, intenzíven létező közösségi struktúrákra. Vajon hasonlóan működnek a negatív viszonyok, mint a pozitívok?

A középiskolák világának feltérképezése kapcsolathálózati megközelítésben
A középiskolai osztályok azok a zárt közösségek, ahol hálózati szempontból a leginkább vizsgálhatóak a státuszverseny, a kirekesztés jelenségei, hiszen jól lehatárolt mikrohálózatokról van szó, ahol a hálózati aktorok kisebb arányban változnak meg, adott a hálózat keletkezésének és felbomlásának ideje is, sok időt töltenek együtt, és érzelmileg erősen kötődnek a közösség többi tagjához. Társadalompolitikai szempontból a kamaszok hálózata azért érdekes, mert ez az az időszak, amikor a csoporthatás intenzíven érvényesül az egyén és a csoport identitásának kialakulásában (McNelles – Connolly 1999). Ebből adódóan a középiskolák világának, viszonyainak feltérképezésére számos olyan tanulmány született, mely a baráti kapcsolatok kialakulását, és ezzel összefüggésben a baráti kapcsolatok mentén megfigyelhető iskolai szegregáció jelenségét vizsgálja (Coleman et al.

1966; Holland – Harding 1978; Willis 2000; Quillian – Campbell 2003). Az iskolai osztályokon belüli klikkek kialakulásához köthetően az etnikai határok és a személyes választás közötti kapcsolatokat is vizsgálták már (Baerveldt et al. 2004). A korábban említett Add Health-minta adatai alapján Ted Mouwe és Barbara Entwisle az etnikai alapú lakóhelyi elkülönülés hatását tanulmányozták az iskolai barátságok kialakulásában, és rámutattak, hogy ha csökkenenék a lakóhelyi elkülönüléseket, akkor csökkenne az iskolai barátságok etnikai elkülönülése is (Mouwe – Entwisle 2006). Szintén az Add Health-mintából dolgozott James Moody is, aki az etnikum, az iskolai integráció és a barátságok szegregációit vizsgálta. A homofília téziséből indult ki: az emberek hajlamosak azokkal barátságot kötni, akikre sok szempontból hasonlítanak. Ezzel összefüggésben, vizsgálatában arra a következtetésre jutott, hogy az iskolákban – annak ellenére, hogy társadalmi szinten integráltak – jelentős az etnikai elkülönülés. Azokban az iskolákban, ahol biztosítanak olyan eseményeket, ahol találkozhatnak a különböző etnikai és társadalmi csoporthoz tartozó szereplők, a fiatalok sokkal pozitívabban viszonyulnak egymáshoz (Moody 2001). Newman és munkatársai a kirekesztés helyzetének szélsőséges megvalósulását vizsgálták, az iskolai lövöldözések társadalmi okait és tényezőit kutatták. Az elkövetők közvetlen környezetéhez tartozó személyekkel készített interjúk segítségével próbálták felvázolni a lövöldöző fiatalok szociális hátterét. Kutatásaik során arra jutottak, hogy a merényleteket jól szituált, fehér fiúk követik el középosztálybeli közösségükben, melyek azonban igen zártak. Hipotézisük pontosan az, hogy nem feltétlen pszichés, hanem – adott esetben olyan előre megjósolható – szociológiai attribútumokkal rendelkeznek az elkövetők, akik az iskolán belüli szociális ranglétra alján álló kiközösítettek (Newman et al. 2005). A középiskolai közösségek vizsgálata egyrésztől azért is indokolt, mert a szociológiai és a hálózati irodalom fontos részét képezik. Másrésztől az iskolai osztályok a hálózati szempontból olyan lehatárolt, intenzíven együttműködő zárt közösségek, melyek lehetővé teszik a negatív kapcsolatok különböző típusainak pontos mérését. Ebből adódóan a kutatás középpontjába a szociológiai attribútumok tanulmányozását állítottuk, feltételezve, hogy mindenképpen vannak utált szereplők, és ennek vannak mérhető, megfigyelhető szociológiai és kapcsolathálózati magyarázatai.

Kutatási kérdésfeltevések

Kutatásunk hálózati alapfeltevése az, hogy a pozitív és negatív hálózatok aszimmetrikus kapcsolatban állnak egymással, azaz a negatív háló *nem* tükörképe, vagy másképp fogalmazva *nem* fordított mása a pozitívnak. Ez azt jelenti, hogy nem feltétlenül teljesül az az evidensnek tűnő elvárás, hogy negatív hálózatban a pozitív hálózat központi szereplői a perifériára, míg a periférikus szereplők a centrumba kerülnek majd. Kérdés továbbá, hogy ha ez a feltételezés igaz, akkor milyen mechanizmusok irányítják a negatív kapcsolatok szerveződését, és hogyan kötődnek ezek a pozitív kapcsolatok kialakulását és dinamikáját meghatározó alapvető mecha-

nizmusokhoz. Ebből adódóan olyan hipotézisek megfogalmazására törekedtünk, melyek a pozitív viszonyrendszerek alakító jelenségeinek a „fordítottjai”. Ezek megragadására statikus (egy időpontban megragadható) és dinamikus (időbeli változással megragadható) magyarázatokat fogalmaztunk meg.

Statikus magyarázatunkban a pozitív és a negatív hálózatok szerkezetét vizsgáljuk. A negatív kapcsolatok száma jóval kevesebb lesz a közösségben, így a negatív háló kevésbé lesz sűrű, mint a pozitív. Ez feltételezésünk szerint azért alakulhat így, mert elképzelhető, hogy van olyan aktor, aki egy bizonyos csoportban kedvelt, viszont ezzel egy időben más csoportban, csoportokban nem örvend nagy népszerűségnek, vagy éppen semlegesen viszonyulnak hozzá.

Dinamikus magyarázatunkban a két háló közötti eltérés okaira rámutató hipotézisek lehetnek olyanok is, melyek a kapcsolatok kialakulásának okaira, illetve a kapcsolatok változására vonatkoznak. A fejlődés és a mechanizmusok feltételezett okainak magyarázata időbeli változás vizsgálatán keresztül lehetséges. Azt feltételezzük, hogy azok a mechanizmusok, melyek a pozitív hálózatokon megfigyelhetők – elsősorban a *homofília*, a *reciprocitás*, illetve a *tranzitív háromszögek* jelensége –, eltérő intenzitással és logikával érvényesülhetnek a negatív hálózatokban, mint amelyeket a pozitív hálónál megfigyeltünk.

Homofília – heterofóbia

A homofília fogalma alatt azt értjük, hogy azok az aktorok, akik sok hasonló tulajdonsággal rendelkeznek, nagyobb valószínűséggel kötnek barátságot egymással (Burt 1982; Feld – Carter 1998). Felmerül a kérdés, hogy a negatív kapcsolatok esetében is igaz-e mindez fordítva, azaz a nagyon ellentétes attribútummal rendelkező szereplők vajon utálni fogják-e egymást, megjelenik-e a *heterofóbia* jelensége az ellenségeskedés kialakulásánál?

Azok a szereplők, akik ugyanahhoz a nemhez tartoznak, nagyobb valószínűséggel lesznek barátok. Kérdés, hogy a nemek alapján elkülönülnek-e majd a különböző rivalizáló csoportok? Tipikusan a fiúk és a lányok között alakul-e ki utálat?

Azok a diákok, akiknek hasonló az iskolai eredményük, nagyobb valószínűséggel lesznek barátok. Vajon a túl jó vagy a túl rossz eredményű diákokat fogják nagyobb valószínűséggel kiközösíteni? Megfigyelhető-e, hogy a különböző tanulmányi eredményűek utálni fogják egymást?

Azok a diákok, akik hasonló társadalmi státusszal rendelkeznek, nagyobb valószínűséggel lesznek barátok. A különböző anyagi státuszú fiatalok utálni fogják egymást?

A zenei ízlés szintén megszabja a barátságok létrejöttét (Bryson 1996). A középiskolai közösségek vajon elutasítják-e bizonyos zenei szubkultúrákhoz tartozó társaikat?

A dohányzási, alkoholfogyasztási, szabadidő-eltöltési szokásoknak szintén szignifikáns szerepük lehet a barátságok létrejöttében: közös cselekvések, érdeklődés megerősíti a barátságok létrejöttét (Donohew et al. 1999). Vajon a nem

dohányosok negatív érzelmekkel viseltetnek dohányzó társaik iránt? Azok, akik közösen vesznek részt társasági eseményeken (például együtt járnak „kocsmázni”), cikizik-e azokat a társaikat, akik nem tartanak velük?

Azok, akiket csinosnak tartanak, valószínűleg népszerűbbek lesznek, szemben azokkal, akiket a közösség nem tart annak (Kreager – Staff 2009). A homofília esetében a csinosnak tartott szereplők a csinosakkal, míg a csúnyának mondott szereplők a csúnyákkal barátkoznak inkább. Heterofóbia esetén vajon a csúnyának gondolt aktorok utálni fogják a szépeket?

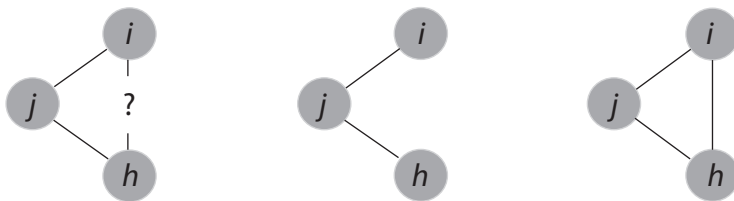
Reciprocitás

A reciprocitás a pozitív hálóban úgy működik, hogy a pozitív érzelmek idővel kölcsönössé válnak (Heider 1958). A negatív relációk vonatkozásában ez a kérdés úgy merül fel, hogy ha két szereplő nem kedveli egymást, akkor ez idővel kölcsönössé válik-e. A reciprocitás mechanizmusából fakadó heterofóbiára vonatkozó következmény, hogy ha kedvelünk valakit (vagy legalábbis semleges viszonyulunk az illetőhöz), de ő nem kedvel minket, az vajon hátráltathatja-e a teljesítményünket? Az egyének vállalatban belüli teljesítményét ronthatja az osztályok közötti vagy osztályon belüli rosszindulatú pletykálgatás. Ilyenkor az egyén frusztrálva érezheti magát, és ez a feszültség úgy tud megszűnni, ha az egyén felé érkező negatív érzések idővel kölcsönössé válnak (Labianca – Brass 2006). Kérdés, hogy a negatív típusú reciprok viszonyok egy nem kizárólag teljesítményorientált közegben is hasonló módon működnek-e.

Tranzitív háromszögek, strukturális egyensúlyi helyzet

Tranzitív triádnak nevezzük azt a kapcsolati állapotot, ami három szereplő esetén mindhármójukat összeköti egymással, azaz egy háromszereplős gráfban a sűrűség pontosan egy.

1. ábra: Potenciálisan tranzitív, nem tranzitív és tranzitív triádok

$K_n = 1$,
ahol K a gráf, n pedig a szereplők száma.
Forrás: Snijders (2008: 5).

A tranzitív háromszögek esetében, ha az első időpontban az a helyzet áll fenn, hogy i szereplő kedveli j szereplőt, és j szereplő kedveli h -t, akkor a Heider-féle egyensúlyelmélet alapján i szereplő is kedvelni fogja h -t (Heider 1958). A kérdés a negatív hálók esetében az alábbi módon fogalmazódik meg: a barátom barátja a

barátom lesz, de valóban igaz-e az, hogy az ellenségem ellensége is az ellenségem lesz? Ez a helyzet fennállhat olyan esetben, amikor három különböző csoport rivalizál egymással, és nincs olyan céljuk, ami alapján kettő csoport kiegyezne, és az „*ellenségem ellensége a barátom*” lenne.

A népszerű szereplők hatása a hálózati struktúrára

Bonach és Lloyd kutatása alapján azt fogalmaztuk meg, hogy annak az oka, hogy a pozitív és a negatív hálózatok nem tükörképei egymásnak, az is lehet, hogy vannak esetleg olyan véleményvezérek, akik sok kapcsolattal rendelkeznek mind a pozitív, mind a negatív hálóban. Ezek a szereplők olyan befolyással bírnak, olyan magas státuszpozíciót birtokolnak a közösségen belüli ranglétrán, amely hatással lehet arra, hogy kit kedvelnek a hálózat tagjai, illetve kit nem.

A vizsgált hipotézisek összefoglalása

A vizsgált hipotézisek tehát röviden a következők:

Hipotézis 1 (statikus hipotézis): a pozitív és a negatív hálók nem tükörképei egymásnak, mind a formájuk, mind a sűrűségi mutatóik eltérőek: azok, akik központi szereplők a pozitív hálóban, nem periférikus szereplők a negatív hálóban.

Hipotézis 2 (dinamikus hipotézisek): a negatív hálózatokon megfigyelhető mechanizmusok (H2a: reciprocitás, H2b: homofília, H2c: tranzitív háromszögek) nem értelmezhetőek analóg módon a pozitív hálózatoknál megfigyelt mechanizmusokkal.

Hipotézis 3 a különbözőség a pozitív és a negatív háló között magyarázható azzal is, hogy a népszerű szereplők hatással vannak a hálózati struktúrára: akiket ők nem kedvelnek, azokat a hozzájuk pozitívan kapcsolódó szereplők sem kedvelik.

Adatok

Kutatási kérdések tesztelésére önkitöltős, kérdőíves adatgyűjtést alkalmaztunk, mely egyrészt a kapcsolatháló-elemzési adatfelvételek legelterjedtebb módját alkotja (Kürtösi 2005), másrészt mind a téma intimitása, mind a fiatalok kora miatt indokoltnak láttunk. A módszer mellett az szólt, hogy feltételeztük: a pozitív és negatív kapcsolatok, bár intim relációk, de a kérdezettek nem fogják megtagadni a válaszadást egy önkitöltős kérdőívben, ahol nem kell nyilvánosan, mások előtt felvállalniuk a véleményüket. A kapcsolatok lekérdezésének gyakran alkalmazott módszere a kapcsolatháló-mátrix, amit a szakirodalom sokszor listás kérdezésként említ. Ebben az esetben a kérdezettnek felsorolják az összes csoporttagot, és ő mindegyikkkel jellemzi a kapcsolatát (Kürtösi 2005). Ez a módszer alkalmasabb a teljes háló feltérképezésére, mivel a kérdezettnek minden társáról egyesével döntést kell hoznia. A kutatás érdekessége az adatok szempontjából, hogy nem külön-külön kérdeztük meg a fiatalokat, hogy kit kedvelnek, kit nem kedvelnek, kit tartanak a

barátjuknak, és kit az ellenségüknek, hanem egy 5 fokú skálán kellett megítélniük az összes osztálytársukat. A kérdőív összeállításakor olyan kérdéseket fogalmaztunk meg, melyek rákérdeznek azokra a fontos dimenziókra, amik feltételezhetően meghatározzák az osztályokban fejlődő baráti és ellenséges kapcsolatokat. Tartalmaztak kérdéseket többek között a tanulók nemére, korára, iskolai teljesítményére, szubjektív vagyoni helyzetére is (azaz, hogy az osztálytársaikhoz viszonyítva hogyan ítélik meg a családjuk gazdasági helyzetét). Rákérdeztünk a dohányzási, alkoholfogyasztási szokásokra, az együtt töltött szabadidő különböző fajtáira. Lényeges, és a kapcsolatok alakulására hatással vannak a korábbi ismeretségek, illetve az, hogy az iskolában – teljesen véletlenszerűen – kivel kerül a diák először kapcsolatba. Ebből a feltételezésből kiindulva rákérdeztünk a korábbi ismeretségekre, illetve arra, hogy ki mellett ül a tanuló. A kapcsolatháló-adatok két részből állnak, egyrészt a hálózatot formáló kötésekre vonatkozó adatokból, másrészt a gráf szereplőire – akiket összefűznek a már említett kötések – vonatkozó információkból. Feltéve, hogy ha egy hálózat n darab szereplőt tartalmaz, akkor a köztük lévő kapcsolatok reprezentálhatóak egy olyan $n \times n$ mátrixszal, melynek X_{ij} eleme azt mutatja meg, hogy van-e olyan kapcsolat, ami i szereplőtől j szereplő felé mutat. Esetünkben ezek a változók dichotómok, azaz $X_{ij} = 1$, ha van kapcsolat i és j szereplő között, vagy $X_{ij} = 0$, ha nincs. A diagonális elemek (X_{ii}) figyelmen kívül hagyását követően a teljes háló $n(n-1)$ lesz.

A kérdőívet két budapesti kilencedikes osztályban töltöttük ki, két-két időpontban. Azért esett rájuk a választás, mert olyan új, frissen összekerült, zárt közösségi formákról van szó, melyeknek tagjai erős, részben kialakult tulajdonságokkal rendelkeznek, amelyek feltételezéseink szerint megszabhatják mind a rokonszenvi-baráti, mind az ellenszenvi-utálati viszonyok létrejöttét.

A két iskola közül az egyik állami, a másik egyházi fenntartású tanintézmény volt. A két adatfelvétel között négy hónap telt el. Úgy időzítettük, hogy az első hullám akkor történjen meg, amikor az osztálytársak már megismerkedtek, de még nincsenek kialakult és erős kapcsolatok, a második lekérdezést pedig úgy, hogy az eltelt időszak alatt legyenek közös élményeik, és lehetőségük arra, hogy jobban megismerjék egymást, és újraértékelhessék kapcsolataikat. Az egyik osztály 30 fős volt („A” osztály), míg a másik 32 főből állt („B” osztály), a diákokat kódszámok alapján rögzítettük.

Elemzés

Az elemzésünk kvantitatív és leíró jellegű egyben. A szereplők helyzetét, a hálózati kapcsolatok megvalósulását számszerűen ragadtuk meg, míg a különböző hálózatok dinamikáját, illetve a szereplők hálózatban elfoglalt helyzetének meghatározását a vizsgált attribútumok bevonásának segítségével vizualizáltuk, majd a kapott ábrák alapján leíró jellegű elemzéseket végeztünk. A pozitív és negatív kapcsolati hálót ötfokú Likert-skála szerinti kérdések alapján ragadtuk meg: az osztály minden tagjának minden tagját be kellett jelölnie aszerint, hogy utálja,

inkább ellenszenvesnek tartja, semleges a számára, rokonszenvesnek tartja, vagy éppen a barátja. A pozitív és a negatív hálózatokat a jobb szemléltetés és működési mechanizmusaik pontosabb megértése szempontjából a szakirodalomban is ismert elemzéshez hasonlóan külön kezeltük, elemeztük (Labianca et al. 1998). Az átfogó kapcsolatháló-elemzést mindkét osztály esetében aszimmetrikus hálóra elemeztük, mivel nagyon sok esetben fordult elő, hogy a diákok nem tekintették egymást kölcsönösen a barátjuknak. Ennek valószínűleg két oka van: az egyik, hogy még nem szilárdultak meg a baráti, rokonszenvi kapcsolatok, másrésről, hogy a diákok még nem tudják definiálni, pontosan mit is jelent nekik egy barát. A két osztály összehasonlító elemzése céljából a deskriptív jellemzőket mindkét osztály esetében megvizsgáltuk (például nem, szülők iskolai végzettsége, vagyoni helyzet, vallásosság stb.). A demográfiai adatokat – mint nem, szülők iskolai végzettsége, vagyoni helyzet, vallás – csak a t_1 időpontban vettük föl, mert úgy ítéltük meg, hogy a két adatfelvételi időpont között eltelt idő alatt (bő 3 hónap) nem történik jelentős változás. Az adatok bekódolását és leíró statisztikai elemzését SPSS 15-ös, a kapcsolatháló-elemzést UCINET 6-os, míg a hálózatok vizualizációját a Netdraw-programmal készítettük. A kapcsolatháló-adatbázis kialakításánál négyzetes mátrix kialakítására törekedtünk úgy, hogy a kvadratikus mátrix sorai és oszlopai ugyanazokra a szereplőkre vonatkozzanak, a mátrix értékei pedig a köztük levő kapcsolatot mutassák. A mátrix elemei közötti kapcsolat a sorból mutat az oszlop felé.

A változók kategóriáit az alábbi módon kódoltuk: a nem esetén 0 jelentette a lányt, 1 a fiút. A szülők iskolai végzettségének kategóriái 1 = 8 általánosnál kevesebb, 2 = 8 általános, 3 = szakmunkásképző, 4 = gimnázium, 5 = szakközépiskola, technikum, 6 = főiskola, 7 = egyetem, 8 = posztgraduális, 9 = nem tudom. A szülők családi állapotánál a kategóriák a következő módon néztek ki: 1 = igen, együtt élnek, 2 = nem, különélnek és/vagy elváltak, 3 = édesapám vagy édesanyám nem él – kategória szerepelt. Az iskolai tanulmányi eredmények esetén az alábbiak voltak: 1 = 3 alatt; 2 = 3–3,5; 3 = 3,5–4; 4 = 4–4,5; 5 = 4,5–5-ös átlagot jelölte. Az ismert-e valakit korábban, illetve a jár-e templomba dummy változók voltak (0=nem, 1=igen). Az anyagi helyzetről a kategóriák a következők voltak: 1 = jelentősen szegényebbek vagyunk, 2 = valamivel szegényebbek vagyunk, 3 = hasonló életszínvonalon élünk, mint az osztálytársaim többsége, 4 = valamivel jobban élünk, 5 = jelentősen jobban élünk, mint az osztálytársaim többsége. A két osztály diákjainak társadalmi és demográfiai háttérváltozói meglehetősen heterogének voltak.

Az „A” és a „B” osztály pozitív és negatív hálózati struktúráját az első időpontban (t_1), illetve második időpontban (t_2) vizsgáltuk. A négy lépésben elkülönített, kétlépcsős elemzést azért is tartottuk fontosnak, hogy képet kapjunk a két osztály kapcsolati struktúrájáról. Másrésről elemzésünk során annak a vizsgálatára vállalkoztunk, hogy a vizsgálatba bevont háttérváltozók valóban magyarázzák-e a negatív vagy éppen a pozitív kapcsolat kialakulásának okait. A kutatás során azonban egy olyan helyzettel kellett szembesülnünk, hogy az „A” osztály második

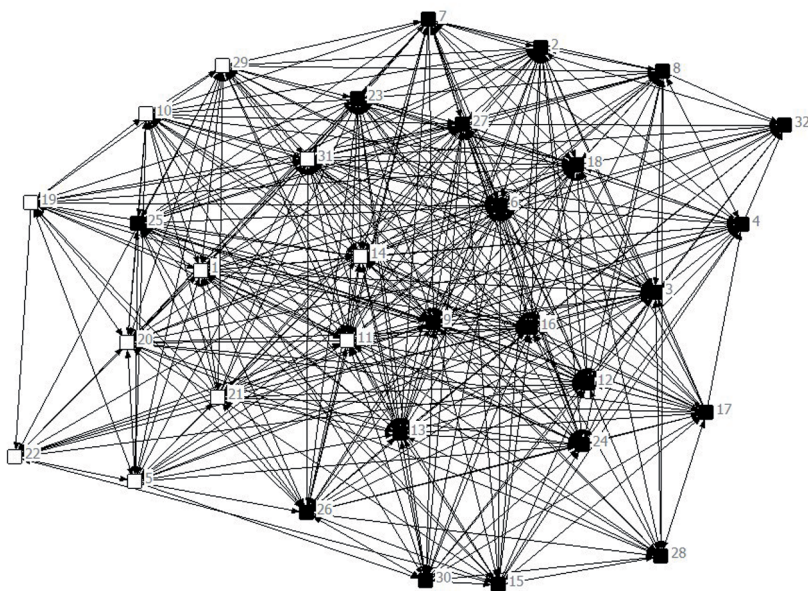
adatfelvételekor az első időpontban legnépszerűbb és legkevésbé népszerű diákja elhagyta az osztályt, illetve ezen felül egy 6 fős klikk is hiányzott. Így az adatok a két időpontban való összevetés szempontjából nem tekinthetők relevánsnak, ezért azt a kutatói döntést hoztuk meg, hogy kihagyjuk a dinamikus jellegű elemzésből. Ha hosszabb időn keresztül, és még több hullámban lett volna lehetőségünk vizsgálni az osztályban, akkor érdemes lett volna megtartani az „A” osztályt, hogy megmutassuk: a sokk, ami érte a közösséget, miként strukturálta át a kapcsolati hálót. Ennek hiányában az elemzésbe csupán az az osztály került, amelynek mindkét időpontban használható mintája volt („B” osztály). Az „A” osztályban az egyik diák betegség miatt magántanuló lett, a másik rossz tanulmányi eredményei miatt másik iskolát választott.

Hipotézisek tesztelése

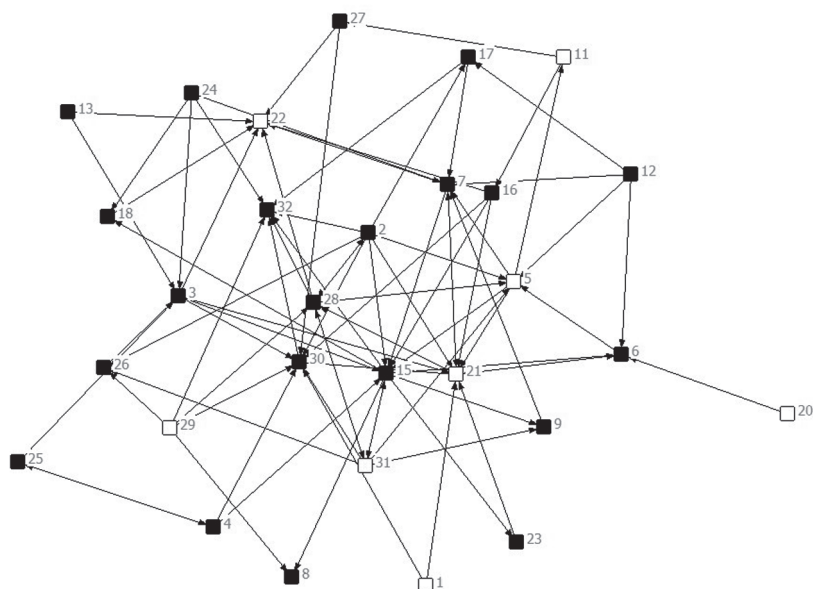
A statikus magyarázat tesztelése

Az első hipotézis szerint a negatív hálózatok nem lenyomatai, tükörképei a pozitív hálónak. A hipotézis tesztelésére összevetésre kerültek a kapcsolati ábrák, kiszámoltuk a főbb egohálózati mutatókat, és összevetettük őket.

2. ábra: „B” osztály, pozitív háló, nemek (t₁ időpont)

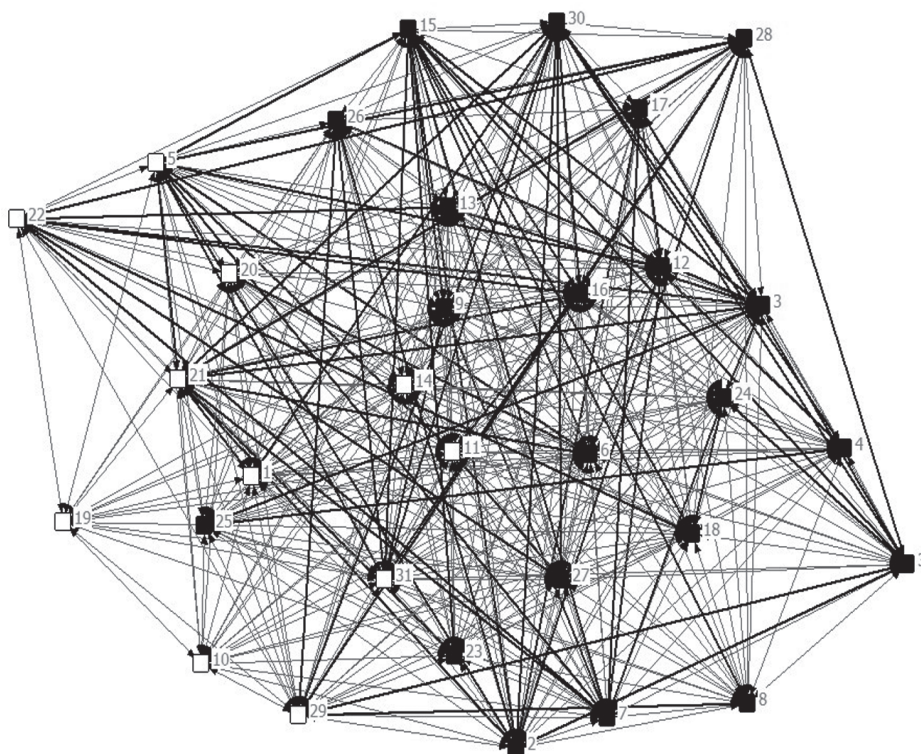

(fekete négyzet = lány; fehér négyzet = fiú)

3. ábra: „B” osztály, negatív háló, nemek (t_i időpont)

(fekete négyzet = lány; fehér négyzet = fiú)

A Netdraw programban „Spring enabled” módszerrel hoztuk létre az első két ábránkat, amely lehetővé teszi, hogy a hálózatban centrális helyet betöltő szereplő az ábrán is középre kerüljön. A vizsgált hálózatok aszimmetrikusak, nem csak a reciprok jelöléseket vettük figyelembe. Labianca és társai elemzéséből kiindulva úgy véltük, az egyoldalú kapcsolatok vizsgálatának is lehet szerepe, elsősorban a hálózatban létrejövő státuszpozíciók tanulmányozása szempontjából (Labianca et al. 1998). Az eredmények azt mutatták, hogy a pozitív háló magas befokkal rendelkező tanulói a megjelenített mátrixban középen helyezkednek el, és ugyanez érvényes a negatív hálóra is. A hálózati ábrák első ránézésre is azt mutatják, hogy a pozitív és a negatív hálók nem tükörképei egymásnak. A harmadik ábrán egy gráfban jelenítettük meg a pozitív és negatív érzelmet tükröző kötéseket, hogy szemléltessük a két hálózat különbözőségét. A szimpla vonallal jelölt kapcsolatok a pozitív hálókat, míg a vastagított vonal a negatív hálókat jelöli. Az ábrán jól látszik, hogy ha egybe kezeljük a két típusú hálót, a kapcsolatok minőségük alapján nem kifordítottan helyezkednek el.

4. ábra: A „B” osztály pozitív és negatív hálója együttes ábrája (t_1 időpont)

(fekete négyzet = lány; fehér négyzet = fiú)
(szürke kötés = pozitív kapcsolatok; fekete kötés = negatív kapcsolatok)

A 2. táblázat tartalmazza a két vizsgált osztály sűrűségmutatóinak értékeit mindkét időpontban.

2. táblázat: „A” és „B” osztály sűrűség- (density) mutatói t_1 és t_2 időpontban

Sűrűség / háló	„A” osztály pozitív háló (t_1 időpont)	„A” osztály negatív háló (t_1 időpont)	„B” osztály pozitív háló (t_1 időpont)	„B” osztály negatív háló (t_1 időpont)	„B” osztály pozitív háló (t_2 időpont)	„B” osztály negatív háló (t_2 időpont)
Átlag	0,86	0,13	0,81	0,11	0,74	0,12
Szórás	0,84	0,41	0,78	0,45	0,81	0,38

Már a sűrűségmutatóból látszik, hogy a hálózatok nem szimmetrikusak.⁶ Megvizsgáltuk továbbá, hogy a megvalósuló kapcsolatok közül mennyit birtokolnak a szereplők mind a negatív, mind a pozitív hálózatban. A harmadik táblázat az „A” és „B” osztály pozitív és negatív hálójának főbb centralitásmutatóit tartalmazza

6 A pozitív és a negatív kapcsolatok megvalósulási aránya az összes lehetséges kapcsolat közül nem egyenlő mértékű.

mindkét időpontban. Ebből következően eredményeink összecsengenek azzal, amit a szakirodalom is feltételezett, hogy a pozitív hálók sűrűbbek, mint a negatívak (Labianca – Brass 2006). Noha az „A” osztályban sűrűbbek a kapcsolatok, mint a „B”-ben, az eredmények igen hasonlóak. A két hálózat sűrűsége nem egyezik meg, azaz jóval többen vélekedtek pozitívan az osztálytársaikról, mint negatívan. A magas szórásértékekből arra lehet következtetni, hogy vannak, akik több negatív, és vannak, akik több pozitív kapcsolattal rendelkeznek, mint az átlag. Megfigyeltük, hogy a kapcsolatok idővel megszilárdulnak, a kölcsönös elfogadás vagy elutasítás irányába mutatnak. Érdekes: ahogy jobban megismerték egymást az osztálytársak, ha nem is nagymértékben, de több lett a negatív kapcsolat.

3. táblázat: „A” és „B” osztály pozitív és negatív hálói legfőbb centrális mutatóinak értékei

Mutató/háló	A osztály pozitív háló (t_1)	A osztály negatív háló (t_1)	B osztály pozitív háló (t_1)	B osztály negatív háló (t_1)	B osztály pozitív háló (t_2)	B osztály negatív háló (t_2)
Központiság befok átlag	25,1	3,7	25,0	3,4	22,9	3,6
Központiság (befok szórás)	8,0	3,5	7,3	4,1	8,9	5,4
Központiság (kifok átlag)	25,1	3,7	25,0	3,3	22,9	3,6
Központiság (kifok szórás)	10,5	3,9	9,0	3,3	9,5	3,1
Hálózati centralizáció (befok)	26,6%	20,1%	20,0%	4,4%	31,7%	27,2%
Hálózati centralizáció (kifok)	33,7%	20,1%	26,6%	5,5%	38,4%	12,2%
Közöttiség (átlag)	1,3	3,3	1,3	2,7	1,4	1,3
Közöttiség (szórás)	0,9	4,519	0,9	4,2	1,2	3,7
Közöttiség (hálózati centralizációs érték)	2, 4%	13,7%	2,3%	13,8%	4,3%	17,5%
Közelség (átlag)	30,5	7,5	42,8	7,3	30,0	8,0
Közelség (szórás)	2,7	2,2	5,0	3,2	3,2	5,3

A további elemzésekhez és bizonyításokhoz megvizsgáltuk, hogy a megvalósuló kapcsolatok közül mennyit birtokolnak a szereplők mind a negatív, mind a pozitív hálózatban. Ezeknek a vizsgálata abban segít, hogy a második hipotézist részben tesztelve megnézzük, kiket kedvelnek, kiket nem. A különböző mérőszámok vizsgálata azért indokolt, hogy kiderüljön a pozitív hálókban, valószínűsíthetően kik azok, akik a legnépszerűbb szereplők, illetve azok, akik a legkevésbé népszerűek,

legalábbis a pozitív kapcsolatok száma alapján. Ahhoz, hogy kiderüljön, kik a fontos szereplői a hálózatnak, kik azok, akik a legtöbb kapcsolatot birtokolják a többi szereplőhöz képest, kik a népszerű diákok, le kell írunk a szereplők kapcsolati tulajdonságát. A központiség elsősorban egoháló-sajátságot mér, bár teljes hálóra vonatkozó információkat is tartalmaz. A központi mérőszámok azok, melyek segítenek megmutatni, hogy a hálózatban kik és milyen minőségben foglalnak el fontos helyet. A legfontosabb szereplők a strukturális modellben azok, akiknek a legtöbb kapcsolatuk van, akik a legtöbb szereplőhöz kapcsolódnak a hálózaton belül, és azok, akik a kapcsolataikat a legrövidebb úton érik el (Wasserman – Faust 1994). Az „A” és a „B” osztály esetében az alábbi következtetésekre juthatunk a központiség-mutató alapján. Mindkét osztályban sok szereplőtől indulnak kifelé kapcsolatok, és ilyen téren nem nagy a különbség köztük. A negatív háló esetében ezzel szemben kevés szereplőtől indulnak ki a kapcsolatok, és kevés szereplőhöz jutnak el, illetve vannak olyan szereplők, akik mindkét hálóban magas értékekkel rendelkeznek. Ezek az eredmények nem mondanak ellent a szakirodalomban megfogalmazott elméleti feltételezéseknek (Labianca – Brass 2006).

A 4. szemléltető táblázat mutatja, hogy a pozitív és a negatív háló egyes szereplői nem egymás tükörképeiként helyezkednek el.⁷

4. Szemléltető táblázat („B” osztály t₁ időpont)

A legkevesebb negatív kapcsolattal rendelkező diák	Negatív háló inverze	A legtöbb pozitív kapcsolattal rendelkező diák
30	19	11
26	14	14
20	8	9
23	10	7
9	22	3
22	9	1
10	23	23
8	20	26
14	26	6
19	30	27

A táblázat első oszlopa a legkevesebb negatív kapcsolattal rendelkező diákat mutatja. A második oszlopban megfordítottuk a sorrendjüket, hogy összevegyük a negatív háló szereplőivel. Látható, hogy a 11-es aktor, akinek a legtöbb pozitív kapcsolata van, nem tartozik azok közé, akiknek kevés számú negatív kapcsolata lenne. A 14-es és a 23-as szereplők azok, akiknek ugyanolyan pozicionális helyzetük van

7 Megjegyzés: Az „A” osztályban és a „B” osztály második időpontjában is hasonló eredményeket kaptunk.

mind a pozitív, mind a negatív hálóban, míg a többi szereplőről mindez nem mondható el: nem kifordítottan helyezkednek el a két hálóban. A szemléltető ábra eredményei is alátámasztják, hogy a pozitív és negatív háló nem egymás tükörképei.

A különböző központiség-mérőszámok alapján megállapítható, hogy a „B” osztályban sokkal szilárdabbak a viszonyok, mint az „A”-ban. Felmerült bennünk a kérdés, hogy ezek az eredmények vajon előrevetítették-e azt, hogy az „A” osztály szerkezetileg szétesik majd. Tehát, ha egy osztályháló már az első időpontban a különböző mutatók alapján stabilabb jelleget mutat, akkor az idők folyamán hogyan változik. Ebből következően a különböző mérőszámok alapján az alábbi következtetéseket vontuk le: a negatív és a pozitív hálók nem tükörképei egymásnak, és jóval kevesebb negatív kapcsolat van, mint pozitív, valamint beazonosítottuk, hogy kik a fontos, és kik a marginális szereplők mindkét osztályban.

A dinamikus magyarázat tesztelése

Dinamikus magyarázatunkban tehát a homofília, a reciprocitás és a tranzitív háromszögek főként pozitív viszonyrendszerekre leírt jelenségeit teszteltük. A homofília, illetve a jelenségre a negatív viszonyrendszerben analóg heterofília vizsgálatakor az alábbi megfigyeléseket tettük. A nemi elkülönülés mindkét időpontban és mindkét osztálynál jelentős volt. Az látszódt, hogy a lányok közül a legnépszerűbb szereplőket az osztály több mint háromnegyed része szépnek is gondolta, a fiúknál ugyanez a tulajdonság nem játszott ekkora szerepet. A negatív hálóban a nemi szerepek kevésbé fontosak, viszont a szépség szerepe jelentős volt: több olyan szépnek gondolt szereplő is volt, akiket nem kedveltek. Bár a szépség láthatóan a népszerűség egyik alapja, mégis felkelti mások féltékenységét, és így, az irigység mechanizmusán keresztül negatív érzéseket is kivált. A fiúkra ez a jelenség nem jellemző. Ezt onnan is láthatjuk, hogy a negatív hálóban megfigyelhető: van három fiú, akiket senki sem utál, továbbá a legutáltabb négy szereplő közül három lány.

Az első időpontban azt figyeltük meg, hogy a diákok többnyire átlagosnak ítélik meg az anyagi helyzetüket, és a vagyoni helyzet egyáltalán nem, vagy csak nagyon elhanyagolható módon hat a pozitív hálózati struktúrára. A második időpontban nem figyelhető meg jelentős változás ebből a szempontból. A negatív hálóban azt figyeltük meg az első időpontban, hogy nincsenek az átlagosnál rosszabb anyagi helyzetben lévő központi szereplők, tehát azt mondhatjuk, hogy senkit sem utálnak azért, mert az átlagnál rosszabb anyagi helyzetű.⁸ Az utálat középpontjában azonban több olyan szereplő is található, akinek az átlagosnál jobb az anyagi helyzete. Ezt azonban óvatosan kell kezelni, mert egyrészt az öt átlagosnál jobb anyagi helyzetű diák közül csak kettő az, akit sokan nem kedvelnek, másrészt a négy legutáltabb szereplő közül csak egynek jobb az átlagnál az anyagi helyzete.⁹ A második időpontban az látszódt, hogy az öt jobb anyagi helyzetű diákból

8 Olyan diák nem volt egyetlen hálóban sem, aki az átlagosnál jelentősen rosszabbnak, vagy jelentősen jobbnak ítélte volna az anyagi helyzetét, azaz az ötfokú skálából nem volt 1 és 5 megfigyelt érték.

9 A négy szereplőből sajnos az egyiknek az anyagi helyzetéről nincs információ.

kettőnek sikerült valamivel központibb helyzetbe kerülnie, mint korábban – különösen, ami az erős (2-es) kötések alkotta hálót illeti. A másik három átlagosnál jobb anyagi helyzetű diák közül kettő azonban meglehetősen periférikus helyet foglal el. A negatív hálóban a helyzet hasonló maradt, de az is megfigyelhető volt, hogy a nem kedvelt szereplők jobban középre koncentrálnak.

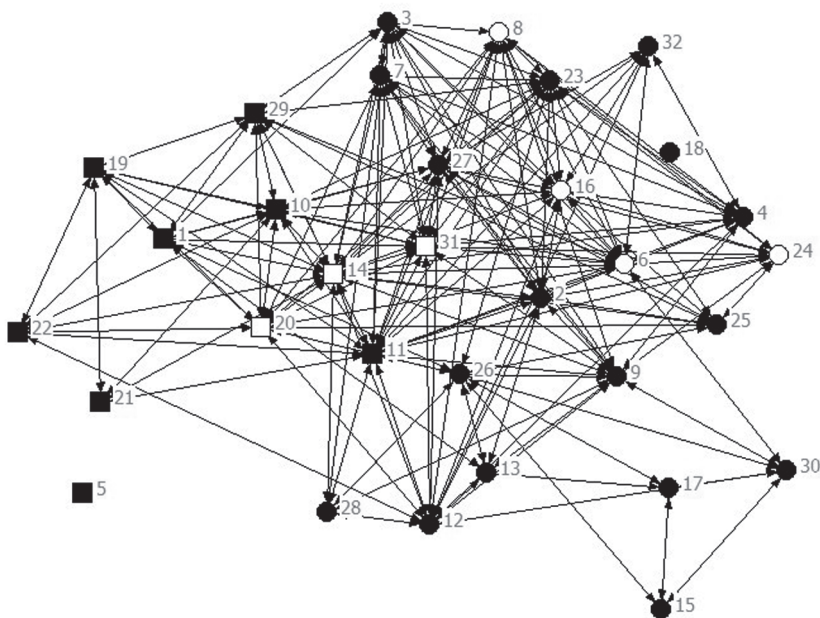
A tanulmányi átlag esetében azt találtuk, hogy az osztály meglehetősen jó tanulmányi átlagú, nem volt olyan diák, akinek az átlaga az első lekérdezés alkalmával 3,5 alatt lett volna. Továbbá azt figyeltük meg, hogy 3,5 és 3,9-es átlag között csak egyetlen diák van. Ez a személy (9-es) azonban meglehetősen népszerű, és ami leginkább érdekes, nem is a jó, hanem a jeles tanulókkal barátkozik leginkább. Az erős pozitív kötések hálójában azt vettük észre, hogy a jó tanuló (4–4,49-es átlag) fiúk eléggé elkülönült csoportot alkotnak, akikhez enyhén kapcsolódik (a 31-es szereplőn keresztül) a két, hasonló tanulmányi átlagú lány. Az első időpontban, a negatív hálóban nem találtunk egyik átlagtípusnál se sűrűsödést. A második megfigyelt időpontban romlottak az átlagok, de továbbra sem voltak kifejezetten rossz tanulók. A legfőbb különbség az volt, hogy a diákok többsége a korábbi 4,5 fölötti átlagról 4–4,49 közé rontott. Az rajzolódott ki, hogy azok a szereplők, akik megőrizték a kiváló átlagukat, valamelyest kiszorultak a központi helyekről, de nem izolálódtak. A második időpontban kirajzolódott, hogy a jeles tanulók viszonylag kis, 3-4 fős, enyhén elkülönült csoportokat alkotnak. A többiek láthatóan inkább a nemük szerint kötnek barátságot. Annak a diáknak, akinek kifejezetten rossz lett az átlaga az első, gimnáziumban eltöltött félév után, sikerült központi helyet kiharcolnia mind a gyenge, mind az erős pozitív kötésekben. A negatív kapcsolatok esetében úgy tűnt, hogy a második időpontban sem alapvetően az átlagok magyarázzák az utálatot, bár a kifejezetten rossz tanulók periférikus szereplők voltak a negatív hálóban. Érdekes megjegyezni, hogy míg a pozitív kapcsolatokra meghatározónak tűntek az átlagok, azaz a tanulók a hasonlóan teljesítő társaikkal gyakran kötöttek barátságokat – különösen az egyező neműek –, addig a negatív kapcsolatokra, úgy tűnik, a tanulmányi eredmény nem volt erős hatással, a leginkább nem kedvelt szereplők közül hasonló arányban voltak jeles és jó tanulók.

Megnéztük, hogy a dohányzásnak van-e hatása a kialakuló kapcsolatokra, hiszen az előzetes feltételezések alapján van csoportformáló ereje. A vizsgált osztályban azonban a tanulók csak nagyon kis hányada dohányzik rendszeresen, ezért ezt a feltételezést nem tudtuk se jól szemléltetni, se alátámasztani. Hasonló eredményre jutottunk a zenei háló esetében is: az előzetes várakozásokkal ellentétben nem volt erőteljes befolyása a barátkozásokra. A következőkben áttérünk azoknak a tulajdonságoknak az elemzésére, melyek csak az adott közösségben nyernek értelmet, ilyen például a stréberség, a szépség, és az együtt eltöltött szabadidő.

Az ábrákon az figyelhető meg, hogy az első időpontban leginkább népszerű hét diákból négyet az osztálytársak háromnegyed része szépnek tartott. Ez nem jelenti azonban azt, hogy mindenki, aki szép, az népszerű is, hiszen összesen nyolc diákot tartottak jó megjelenésűnek, és ezek közül csak minden második

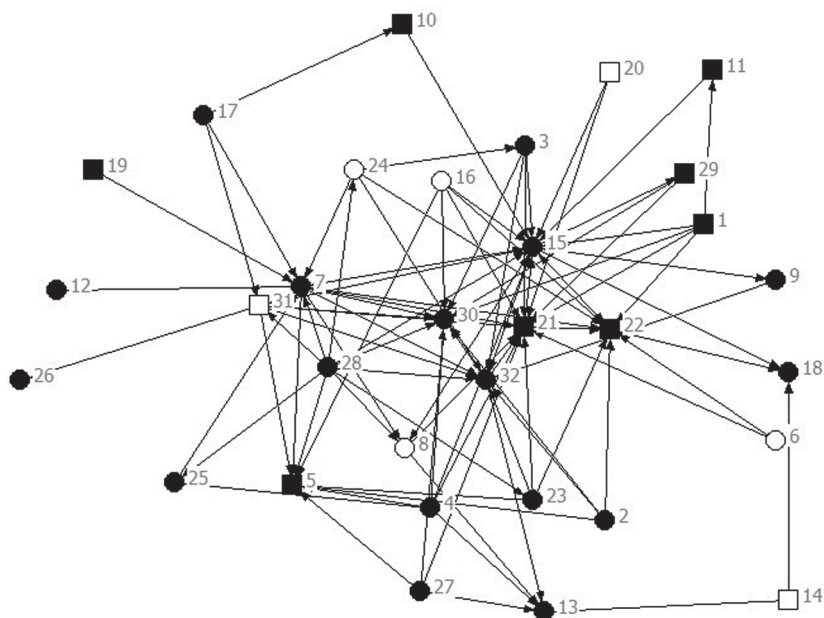
volt kiemelkedően népszerű.¹⁰ A nemek szerinti megosztás alapján négy szép lányt és három jóképű fiút azonosítottunk. Azok a szép lányok, akik nem központi szereplői a pozitív hálózatnak, láthatóan jól elkülönülve, külön klikket alkotnak. A negatív hálóban egy szép női aktor (32) tölt be viszonylag központi szerepet, érdekesség azonban, hogy őt többnyire a lányok nem kedvelik. Ez a szereplő az elkülönülő széplány-klikk tagja. Továbbá azt is észrevettük, hogy a negatív hálóban nagyon nem kedvelt 15, 21 és 30-as aktorokat senki sem tartotta szépnek. A második lekérdezés során sem a pozitív, sem a negatív hálóban a szép szereplők helyzete alapvetően nem változott, kivétel a közutálatnak örvendő, korábban szépnek tartott 32-es lány megítélése, akit a korábbiól eltérően már nem láttak szépnek az osztálytársai.

5. ábra: „B” osztály, pozitív háló, nemek, szépség (t_2 időpont)

(kör = lány, négyzet = fiú; fehér = szép, fekete = nem szép)

10 A négy nem kiemelkedően népszerű aktor közül csak a három szép lány szerepe periferikus, a jóképű fiúnak az átlagosnál valamivel magasabb a népszerűsége.

6. ábra: „B” osztály, negatív háló, nemek, szépség (t_1 időpont)

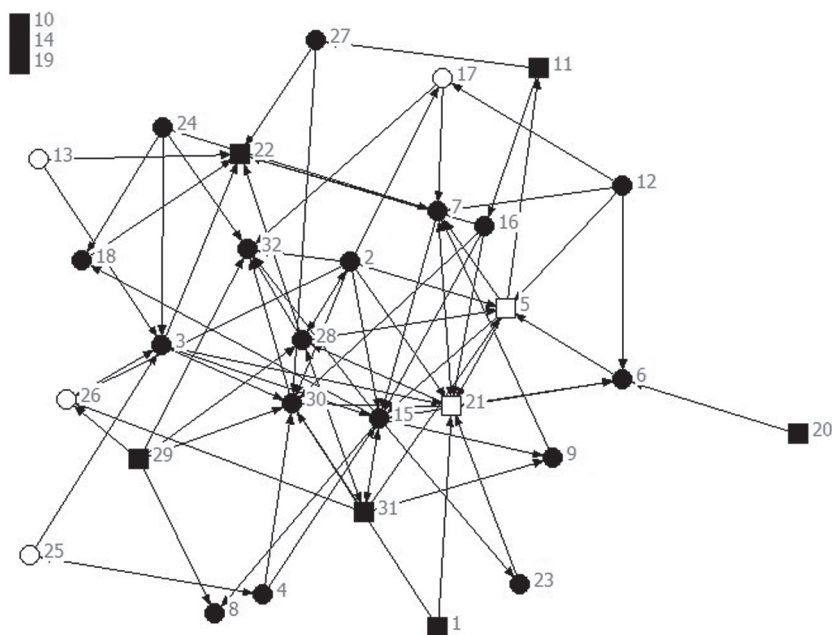
(kör = lány, négyzet = fiú; fehér = szép, fekete = nem szép)

Ezt követően megvizsgáltuk, hogy a strébernek tartott diákok milyen szerepet töltenek be a különböző hálókbán. Az rajzolódott ki, hogy a strébernek¹¹ tartott diákok viszonylag szoros, és kölcsönös pozitív kapcsolatban állnak. Talán egy kicsit kivétel ez alól a 21-es szereplő, aki csak egy aktoron keresztül kapcsolódik a stréberek csoportjához. Az is látszott, hogy a strébernek tartott csoport nem szorult az osztály pozitív hálójának periferiájára, hanem annak szerves részét képezi. Különösen igaz ez, ha a baráti hálókat nézzük; ott jól látszik, hogy bár a stréber diákok nagyon jóban vannak egymással, mégse feltétlenül egymást tartják a legjobb barátaiknak. A negatív hálóban (t_1 időpontban) az rajzolódott ki, hogy nem mindenkit utálnak az osztályból, aki stréber. A hat stréberből négy meglehetősen periferikus helyet foglal el a negatív hálóban, azaz nem utálják őket. Akkor vajon miért utál az osztály két strébert, és a másik négyet miért nem? Erre a kérdésre az a válasz adható, hogy azt a strébert bélyegzi meg az osztály, aki egyben nyalizós is (21). Azt az érdekes megfigyelést itt szeretnénk megemlíteni, hogy az osztályból egyetlen stréber tanulót se tartanak szépnek. A második időpontban már csak négy strébert sikerült azonosítani (13, 15, 21, 30). Ők a pozitív hálóban egyértelmű periferikus szerepet töltenek be, de semmi esetre sem izolált a helyzetük. Azt is megfigyeltük, hogy a második időpontbeli négy stréber közül a 21-es

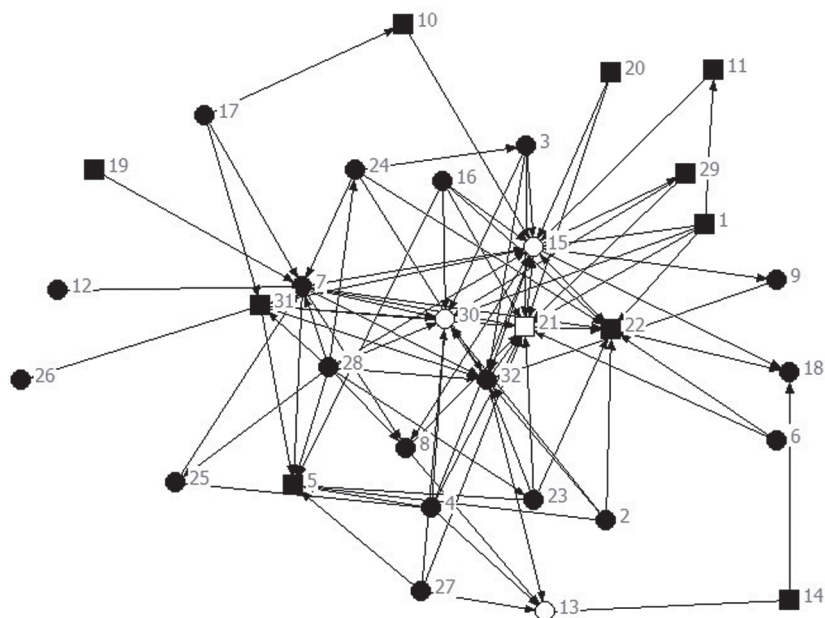
¹¹ Strébernek titulálja a diáknyelv azokat, akik sokat tanulnak, többnyire éltanulók, de nem keresik feltétlenül a tanárok kegyeit. A nyalizósok pedig azok, akik a tanárok kegyeinek megszerzésén keresztül próbálnak jó eredményeket elérni.

szereplő teljesen szeparálódott, még a többi stréber is kiközösítette, ellenben az egyik legnépszerűbb szereplővel, a 14-essel jó kapcsolatot ápol. A második időpont negatív hálójából azt látjuk, hogy kevesebb személyt tartanak strébernek az első időpontban, mint a másodikban, és ezeket a személyeket (a 13-as kivételével) kifejezetten nem kedvelik, sőt azt is mondhatjuk, hogy ezt a három szereplőt (15, 21, 30) kedvelik a legkevésbé.

7. ábra: „B” osztály, negatív háló, nemek, stréberség (t₁ időpont)

(kör = lány, négyzet = fiú; fehér = stréber, fekete = nem stréber)

8. ábra: „B” osztály, negatív háló, nemek, stréberség (t_2 időpont)

(kör = lány, négyzet = fiú; fehér = stréber, fekete = nem stréber)

A bulizásnál is hasonló helyzet állt fenn, mint a dohányzás esetében: még nem jártak el túl sokan együtt, így nem tudtuk megállapítani, hogy a közös iskolán kívüli tevékenységek hozzájárulnak-e mind a baráti, mind pedig az ellenséges viszonyok kialakulásához. A mérőszámok és az ábrák elemzése után a népszerű és a népszerűtlen szereplők kódszámait az ötödik táblázat tartalmazza.

5. táblázat: A népszerű és népszerűtlen szereplők a „B” osztályban

	B osztály (t_1)	B osztály (t_2)
Népszerű diákok	14, 11, 31, 6, 23	14, 11, 31, 6, 23
Népszerűtlen diákok	15, 21, 30, 22, 28	15, 21, 30

A hipotéziseink dinamikai részének tesztelésére megvizsgáltuk a kialakuló klikkeket. Meglepő módon azonban olyan nagyszámú klikket találtunk mind a negatív, mind pedig a pozitív hálókban, hogy azok azonosíthatatlanok voltak. A klikkek vizsgálata azért lett volna szerencsés, mert akkor könnyebben meg lehetett volna vizsgálni az időbeli változást az egyének között, illetve jellemezni lehetett volna a különböző csoportokat azokkal a tulajdonságaikkal, amelyek esetleg elkülönítik őket. Ezért a mutatószámok alapján próbáltunk meg következtetéseket levonni. A 6. táblázat tartalmazza a reciprocitásmutatókat a negatív és a pozitív hálókban.

6. táblázat: A reciprocitás értékei

Mutató/ háló	B osztály pozitív háló (t_1)	B osztály pozitív háló (t_2)	B osztály negatív háló (t_1)	B osztály negatív háló (t_2)
Reciprocitás	56,1%	53,5%	8%	10%

A pozitív háló esetén az olvasható le, hogy a meglévő kapcsolatok 56,13 százalékában valósult meg az, hogy i és j szereplők kölcsönösen barátnak jelölték egymást; a második időpontban ez az érték csökkent. Míg a pozitív hálóban 4,7 százalékponttal csökkent a reciprocitás az előző időponthoz képest, addig a negatív hálóban 2 százalékponttal, azaz 25%-kal nőtt meg a kölcsönösségi arány.

A pozitív hálónál csökkent azon kapcsolatok százaléka, ahol a kapcsolat kölcsönössé válik. Ezzel szemben a negatív kapcsolatoknál ellentétes eredményt találtunk; nőtt a kölcsönös kapcsolatok száma, azaz az egyoldalú utálkozások idővel kölcsönössé váltak. Ez egybecseng Beethoven híres sorával, miszerint „A gyűlölet magától visszaszáll azokra, akik táplálják”. Ha a korábbi Taylor-féle reciprocitáselméletre gondolunk, akkor az egyensúlyi helyzet aránya nem változott a vizsgált közösségben, csak éppen ellentétes előjelű lett (Taylor 1967). Az eltolódás ellentétes jelűvé válása azonban az arányeltolódásban keresendő.

Tranzitivitás – tranzitív háromszögek

Tranzitív háromszögek esetén is megvizsgáltuk a megfelelő mutatószámokat. Azt találtuk, hogy idővel a pozitív tranzitív háromszögek száma meglepő módon csökkent, míg a negatív hálózatokban nőtt: a pozitív hálóban 4,5 százalékpontos csökkenés állt be, míg a negatívban 72 százalékkal nőtt a tranzitív háromszögek aránya, ami jelentős változás, de így is jóval több pozitív tranzitív háromszög maradt.

7. táblázat: A tranzitív háromszögek értékei

Mutató/háló	B osztály pozitív háló (t_1)	B osztály pozitív háló (t_2)	B osztály negatív háló (t_1)	B osztály negatív háló (t_2)
Egyirányú tranzitív háromszögek száma	10 168	8258	205	329
Létrejövő tranzitív hálózatok	69,7%	66,8%	14,6%	25,2%

Ez azt jelenti, hogy a pozitív kötések egy része felbomlott, míg a negatív viszonyok láthatóan megszilárdultak, sőt megerősödtek. Ennek lehet olyan magyarázata, hogy kialakulnak a Heider-féle egyensúlytalan helyzetek, vagy éppen a Davis-féle negatív előjelű egyensúlyi helyzetek, melyek feltételezik, hogy megeshet az, hogy utálják egymást a szereplők, ezzel erősítve a köztük lévő csoportkohéziót, a saját csoportjuk identitásvállaló erejét. Ehhez azonban több időpontból álló vizsgálatra lenne szükség, ami segítene a fellelhető összes klikk azonosításában is, ahogy arra a Sampson-féle kutatás is rámutatott (Sampson 1968). Úgy véljük, hogy egy több időpontból álló dinamikai vizsgálat során az osztályon belüli csoportok

világosabban körvonalazódnak, ahogy a bennük lévő szereplők státuszhelyzete is azonosíthatóbbá válik.

Népszerű szereplők hatása a hálózati struktúrára

Az eddig vizsgált két hipotézis után térjünk rá az egyik olyan lehetséges okra, mely a feltételezett aszimmetriára utal mind a hálózat kapcsolati arányai, mind pedig a sűrűségmutatók esetében. Ez pedig a népszerű szereplők feltételezett hatása lehet a hálózati struktúrára. Népszerűnek tekintettük azokat, akiket az osztálytársaik népszerűnek jelöltek, illetve akik a legtöbb pozitív kapcsolattal rendelkeztek.¹² A legnépszerűbb és a legnépszerűtlenebb szereplők sajátvektor-mutatóinak értéke mind a pozitív, mind a negatív hálóban kirajzolódik. A sajátvektor-mutató szimmetrikus hálózatokban értelmezhető a leginkább, ezért szimmetrizáltuk a pozitív és negatív hálókat mindkét időpontban.

8. táblázat: A legnépszerűbb és legkevésbé kedvelt szereplők sajátvektorértékei, „B” osztály, pozitív és negatív háló (t₁ és t₂ időpont)

A legnépszerűbb szereplők és a legnépszerűtlenebb szereplők sajátvektor-mutatói	B osztály pozitív háló t ₁ időpont	B osztály negatív háló t ₁ időpont	B osztály pozitív háló t ₂ időpont	B osztály negatív háló t ₂ időpont
31	0,22	0,237	0,221	0,25
14	0,23	0	0,30	0,01
11	0,24	0,61	0,30	0,05
6	0,22	0,18	0,25	0,06
23	0,19	0,084	0,261	0,123
7	0,21	0,23	0,24	0,32
15	0,11	0,30	0,06	0,42
21	0,16	0,40	0,11	0,40
32	0,11	0,21	0,11	0,26
28	0,11	0,22	0,07	0,22
22	0,10	0,15	0,09	0,25
30	0,07	0	0,04	0,22
Átlag	0,17	0,14	0,15	0,14
Szórás	0,03	0,10	0,09	0,11

A sajátvektorértékek alapján megállapítható, hogy az osztályban van három olyan népszerű szereplő, akinek az átlaghoz képest jóval magasabb a sajátvektor-értéke mind a pozitív, mind pedig a negatív hálóban. A többi népszerű szereplő azonban igen alacsony sajátvektorértékekkel rendelkezett a negatív hálóban: valószínűleg nem akartak rontani a megítélésükön azzal, hogy felvállalják a negatív kapcsolataikat, feltéve, ha vannak. Megvizsgáltuk ennek a három sze-

¹² A népszerűség definiálása és mérése igen problematikus és bonyolult jelenség. Fogalmi keretébe beletartozik a külső megjelenési formák (külső megjelenés, bizonyos közösségeken belül az anyagi javak birtoklása is), a kellemes személyiség, a sikeresség (tanulmányi, anyagi) kérdése is. Mi itt kizárólag hálózati megközelítés alapján, a befok alapján próbáltuk meg azonosítani a népszerű szereplőket, ahogy azt Bonacich és Lloyd (2004) is tették a kutatásukban.

replőnek a viszonyát mindkét időpontban a negatív hálóban. Világosan látszik, hogy a 6-os, 7-es és 31-es szereplőknek magas az értékük a pozitív hálóban. Az eredmények azt mutatják, hogy a 7-es és a 31-es szereplőknek mind a két hálóban, mind a két időpontban az átlagnál magasabb az értéke. Az is látszik azonban, hogy a népszerű szereplők között a pozitív hálóban ők rendelkeznek a legalacsonyabb sajátvektorértékkel. Ez az eredmény azt is mutathatja, hogy a negatív kapcsolatok birtoklása ront a saját kapcsolatok száma alapján mérhető státuszpozíciójukon a pozitív hálóban. Elemzésünk során azonosítottunk három megosztó szereplőt a leginkább kedvelt és a leginkább nem kedvelt szereplők között. Ezeknek a diákoknak megnövekedett a negatív kapcsolataik száma, főként a 31-es szereplővel történt így. Az első időpontban még csak három, a második időpontban már öt népszerűtlen szereplővel nem kedvelték egymást. A 7-es szereplőnél is hasonló mechanizmust figyeltünk meg. A megosztó szereplők egymással nem álltak negatív kapcsolatban. Megnéztük, hogy a pozitív hálóban kölcsönösen kedvelték egymást, sőt egy egész klikk tömörült körükük. Mindezek alapján azt a következtetést vontuk le, hogy vannak az osztályban megosztó szereplők, akiknek megérheti, hogy negatív kapcsolatokat tartsanak fenn, még úgy is, hogy ez bizonyos pozitív kapcsolati veszteséggel jár a számukra, például azért, mert így tudják saját maguk között csökkenteni barátságuk költségeit. A kapcsolatok költségére vonatkozó feltételezés azonban további vizsgálatot igényel.

Összefoglalás, kitekintés

Dolgozatunk kiindulási pontját a hálózati irodalom művei és a negativitás kérdésköre adta. Tanulmányunkban arra tettünk kísérletet, hogy megvizsgáljuk, egymáshoz képest hogyan működnek a valóságban együttműködő pozitív és negatív viszonyrendszerek. A hálózati irodalomban számos törvényszerű működési módot írtak le a pozitív viszonyok esetében, ezért úgy véltük, hogy a pozitív és a negatív viszonyok összehasonlításával választ kapunk arra, hogy a negatív viszonyok hogyan működnek. Az összehasonlítás alapját a pozitív hálózatokban leírt alapmechanizmusok jelentették. Megállapítottuk, hogy a pozitív és negatív hálózatok nem egymás tükörképei. Ezt az állítást szemléletesen alátámasztották a kapcsolathálózatok sűrűségére és a központiságra vonatkozó mutatószámok. A második hipotézis arra vonatkozott, hogy nem ugyanúgy érvényesülnek a hálózati dinamika mechanizmusai a negatív hálózatoknál, mint ahogy a pozitívaknál. Az elemzés alapján kiderült, hogy bizonyos esetekben rendkívül jól érvényesül a *homofília* hatása a pozitív hálóknál. Például az azonos neműek nagyobb valószínűséggel kötöttek barátságot egymással, akárcsak a stréberek, és a szép és jól tanuló lányok szintén szívesebben barátkoztak egymással, mint másokkal. A *heterofóbia* kapcsán a nemek esetében egyértelműen az rajzolódott ki, hogy az ellenséges érzelmek ugyancsak az egyes nemeken belül figyelhetőek meg. Különösen a lányokra igaz, hogy inkább a többi lányt nem kedvelték, és nem a fiúkat utálták. A stréberek esetében is izgalmas eredményre jutottunk. Bár a stréberek

alapvetően kedvelték egymást, nem feltétlenül utálták azokat, akik nem voltak stréberek, sőt gyakran a strébernek bélyegzett diákoknak több kapcsolata volt a nem stréberekkel, mint a többi hozzájuk hasonlóval. A negatív hálózatoknál pedig azt találtuk, hogy a „nem stréberek” csak bizonyos strébereket utasítanak el, azokat, akik nyalizósak is. Találtunk egy olyan attribútumot, ahol viszont érvényesül az a mechanizmus, hogy a közös tulajdonságúak szeretik egymást, és nagyobb valószínűséggel nem kedvelik a tőlük eltérőeket. Ez a szépség volt. A szép szereplők gyakran nem kedvelték azokat, akiket az osztály többsége egyáltalán nem tart szépeknek. A diákok egymáshoz viszonyított anyagi helyzetének elemzésekor azt találtuk, hogy a vizsgált osztályokban az anyagi helyzet alapján nem alakultak ki se baráti, se ellenséges viszonyok. A zenei ízlésre vonatkozó válaszokat megvizsgálva sem tudtunk jól körülhatárolt klikkeket beazonosítani. A tanulmányi átlag kapcsán azt találtuk, hogy míg a pozitív hálóban a rosszabb tanulók foglaltak el központi helyeket, addig a negatív hálóban a jeles tanulókat egyik időpontban sem utálták annyira, nem voltak központi szereplők. Láttuk, hogy a tranzitív háromszögek az előzetes várakozásokkal ellentétben nem ugyanolyan arányban alakultak ki a negatív hálóban, mint ahogy megszűntek a pozitívban. A reciprocitásnál is ugyanez érvényesült. Itt meg kell jegyezni azt, hogy meglepő eredmény, hogy a pozitív hálóban a kölcsönös kapcsolatok aránya csökkent, mivel arra számítottunk, hogy idővel a pozitív hálóban is növekedni fognak. *Amíg az egyoldalú szimpátia, ha nem kap megerősítést, idővel jelentőségét veszíti, addig a negatív relációban az egyoldalú negatív érzelmek gyakran váltanak ki hasonló válaszreakciót.* A heterofóbia-hipotézis is hasonlóan alakult: akik nagyon különböző attribútumokkal bírtak, nem feltétlenül utálták egymást. Ez az eredmény is alátámasztotta, hogy a pozitív és a negatív hálók dinamikája különbséget mutat, és ezzel a két háló nem egymás tükörképei. Sikertült azonosítani olyan szereplőket, akik valószínűleg megosztó szereplők, népszerűnek számítanak, de kifejezik, hogy kit nem kedvelnek. Ez is lehet egyik oka az aszimmetriának. Empirikus vizsgálatunk eredményei segítenek a strukturális egyensúly elméletének valóságos közegben történő továbbgondolásában, főként, mikor nem három, hanem több szereplő esetén vizsgáljuk a kapcsolatok jellegét. Ez különösen a munkahelyi szervezetek (lásd Labianca – Brass 2006), politikai pártok, különböző országok, államok közötti viszonyok, konfliktusok modellezésére lehet alkalmas.¹³

Eredményeink a negatív kapcsolatok megragadásának problémájára és átfogóbb megértésére hívja föl a figyelmet, arra, hogy nemcsak a pozitív kapcsolatok közösségi működésének vizsgálatára, hanem a negatív hálózatok részletesebb elemzésére is szükség van. Ezek a viszonyok nem csak önmagukban vannak jelen, hanem hatással vannak a pozitív hálók működésére, és ezáltal egy egész közösség struktúrájának kialakulására, változására, eredményes működésére. A negatív kapcsolatok bár mérhetőek kérdőíves módszerek segítségével, vizsgálatunk következtetései rámutattak arra, hogy zárt közösségeken belüli konfliktusok

13 A negatív kapcsolatok gyakorlati alkalmazásának lehetőségeire és mérésének kérdéseire Angelusz Róbert és Szántó Zoltán hívták fel a figyelmünket.

feltárására – az egyszerű szociometriai vizsgálatoknál összetettebb – hálózat-elemzési megközelítés szükséges. Többek között azért, mert az emberek nem szívesen vallanak nyíltan negatív kapcsolataikról. Ez alól kivételt képezhet, ha a negatív kapcsolatok megléte erősíti az egy pozitív viszonyon alapuló közösségen belüli státuszhelyzetet. Elemzésünk arra is rámutatott, hogy a negatív kapcsolatok között is lehetnek gyenge és erős kötések – a pozitív hálózatok esetében erre Granovetter hívta fel először a figyelmet (1983) –, és ezeknek különböző a szerepük. Az utálati kapcsolat markánsabban határozta meg az egyes szereplők strukturális helyzetét a hálózaton belül. Szintén fontos kérdés a negatív érzelmi viszonyokon – tehát az ellenszenvi és az utálati érzésen – túl a negatív kapcsolatok manifeszt jellegének tanulmányozása, mint például a rosszindulatú pletykálkodás, a konfliktusokból fakadó fizikai bántalmazások vizsgálata. A negatív kapcsolatok vizsgálatának árnyalására szolgál a diákok és a csoportok közötti viszony jellegének részletesebb vizsgálata. Az iskolai agresszió, a bántalmazó és a bántalmazott megítélése számos külső tényezőtől függ, például a nemektől (Veenstra et al. 2010). Így a hálózatfüggő (például kit tartanak szépnek) és a hálózatfüggetlen (például a nemek) kapcsolatok alaposabb vizsgálatot igényelnek. Úgy véljük, hogy további vizsgálatok szükségesek ahhoz, hogy jobban megértsük a negatív hálózatok kialakulását, időbeli változását, illetve a negatív érzelmekre épülő hálózati struktúrát és annak mechanizmusait. További vizsgálatok tárgyát képezheti a kapcsolatok költségének a szerepe. Lehetséges, hogy a pozitív kapcsolatoknak nagyobb a hozama, mint a negatív kapcsolatok fenntartásának: ezért van több pozitív, mint negatív kapcsolat. Ennek a hipotézisnek a kiindulási alapját Espelage és szerzőtársainak vizsgálata adja, akik a barátságok költségét vizsgálták. A szerzők kutatásukban arra jutottak, hogy a barátság „drága”, azaz csak bizonyos strukturális, viselkedési tényezők fennállásának ösztönzésére éri meg barátságot kötni. A barátságok fenntartása költségesebb annál, mint a semleges kapcsolatoké (Espelage et al. 2007). Ugyanakkor felmerül, hogy akkor miért vannak mégis negatív kapcsolatok? Lehet, hogy bizonyos feltételek mellett megéri fenntartani a negatív kapcsolatokat? A negatív kapcsolatok hálózatos kutatása segít új megvilágításból megérteni az iskolai agresszió jelenségét, és megteremti a lehetőségét annak, hogy mérhetővé váljon az iskolai osztályközösségek – és közösségi struktúrák – erőszakteremtő vagy erőszaktól megóvó jellege (lásd például: Neal 2009). A kirekesztés jelenségét a negatív kapcsolatok vizsgálatán keresztül érdemes lenne az etnikai dimenziók mentén is mérni, ahogy nemzetközi kutatásokban baráti kapcsolatok mérése során is tették. Érdemes nagyobb időintervallumban és nagyobb mintán elemezni az osztályokat, hogy további és komplexebb megállapításokat lehessen levonni a negativitás jelenségével és jelentőségével kapcsolatban. Ezért következő lépésként három időpontban zajló adatfelvételen keresztül, valamint egy négy éven át tartó, több iskola bevonásával készülő, öt időponton alapuló vizsgálatban fogjuk górcső alá venni a negatív és a pozitív hálók strukturális viszonyait. A kutatásokat a RECENS, a Budapesti Corvinus Egyetem Kapcsolatháló és Oktatáskutató Központja végzi. Fontos megjegyezni,

hogy kutatásunk során számos problémával szembesültünk, többek között azzal is, hogy a különböző elemző és vizualizáló programok egyelőre nem alkalmasak a negatív hálók kimerítő elemzésére. Reméljük azonban, hogy munkánk is segít abban, hogy ráirányítsuk a figyelmet egy olyan rendkívül izgalmas kérdésre, mint amilyen az ellenszenvi-utálati viszonyok hálózatos vizsgálata.

ABSTRACT: For a deeper understanding how the conflicts between individuals and groups are forming, we have to examine the mechanism of negative social networks. Our basic idea is that we know a lot about the structure of positive, mainly friendship social networks-particularly about the phenomena of homophily, reciprocity and transitive triplets -but we do not know a lot about the similar properties of negative ties. The main question of our research is that comparing to the positive networks, how the negative networks are working and what are the consequences of the structure forming of a closed community structure. Our hypothesis were tested in two 9 grade high school classes (N=62). We managed to show that the positive and the negative networks were not mirror images, though among actors who were central in the positive network, there were students who had a lot of positive ties in the negative social network as well. The results showed that in many cases similar properties resulted negative ties, which did not become symmetric, so that not all triadic relations became balanced. Our further conclusion is that the negative relations were more stable than the positive ones.

Irodalom

- Aronson, E. (2009): *Columbine után. Az iskolai erőszak szociálpszichológiája*. Budapest: Ab Ovo.
- Baerveldt, C. – Van Duijn, M. A. J. – Vermeij, L. – Van Hemert, D. A. (2004): Ethnic boundaries and personal choice. Assessing the influence of individual inclinations to choose intra-ethnic relationships on pupils' networks. *Social Networks*, 26(1): 55–74.
- Blau, P. M. (1977): *Inequality and heterogeneity – a primitive theory of social structure*. New York: Free Press.
- Bonacich, P. – Lloyd, P. (2004): Calculating status with negative relations. *Social Networks*, 26: 331–338.
- Burt, R. S. (1982): *Toward a structural theory of action: Network models of stratification, perception and action*. N. Y.: Academic Press.
- Bryson, B. (1996): Anything but heavy metal: Symbolic exclusion and musical dislikes. *American Sociological Review*, 61: 884–899.
- Cartwright, D. – Harary, F. (1956): Structural balance: a generalization of Heider's theory. *Psychological Review*, 63(5): 277–293.
- Coleman, S. J. et. al. (1966): *Equality of educational opportunity, U. S. Department of health, education, and welfare: U. S. Washington DC: Government Printing Office*.
- Davis, J. A. (1967): Clustering and structural balance in graphs. *Human Relations*, 20(2): 181–187.
- Donohew, L. – Hoyle, R. – Clayton, R. – Skinner, W. – Colon, S. – Rice, R. E. (1999): Sensation seeking and drug use by adolescents and their friends: Models for marijuana and alcohol. *Journal of Studies on Alcohol*, 60(5): 622–631.

- Doreian, P. – Stokman, F. (1997): *Evolution of social networks*. Amsterdam: Gordon and Breach Science Publisher.
- Espelage, L. D. – Green, D. H. – Wasserman, S. Jr. (2007): Statistical analysis of friendship patterns and bullying behaviors among youth. *New directions for child and adolescent development*, 118: 61–75.
- Feld, S. – Carter, W. S. (1998): Foci of activities as changing contexts for friendship. In Adams, Rebecca G. – Graham, Allan (eds.): *Placing friendship in context*. Cambridge, UK: Cambridge University Press, 52–136.
- Giddens, A. (2003): *Szociológia*. Budapest: Osiris Kiadó, 686–687.
- Granovetter, M. (1983): The strength of weak ties: a network theory revisited. *Sociological Theory*, 1: 201–233.
- Heider, F. (1958): *The psychology of interpersonal relations*. New York: Wiley.
- Holland, D. – Harding, J. (1978): Social distinctions and emergent student groups in a desegregated school. *Anthropology and Education Quarterly*, 9(4): 272–283.
- Hummon, N. P. – Doreian, P. (2003): Some dynamics of social balance processes: Bringing Heider back into balance theory. *Social Networks*, 25: 17–49.
- Kadushin, C. (2004): *Introduction to social network theory*. Chapter 2. Elérhető az interneten:
http://www.meshforum.org/archives/networkdiscussion/charles_kadushin_intro_to_social_network_theory.html (Letöltés ideje: 2009. február 5.)
- Kreager, D. A. – Staff, J. (2009): The sexual double standard and adolescent peer acceptance. *Social Psychology Quarterly*, 72(2): 143–164.
- Kürtösi Zs. (2005): A társadalmi kapcsolatháló elemzés. In Letenyei László (szerk.): *Településkutatás szöveggyűjtemény*. Budapest: L'Harmattan–Ráció Kiadó, 663–684.
- Labianca, G. – Brass, D. J. – Gray, B. (1998): Social network and perceptions of intergroup conflict: The role of negative relationships and third parties. *Academy of Management Journal*, 41(1): 55–67.
- Labianca, G. – Brass, D. J. (2006): Exploring social ledger: negative relationships and negative asymmetry in social networks in organizations. *Academic Management of Review*, 31(3): 596–614.
- McNelles, L. R. – Connolly, J. A. (1999): Intimacy between adolescent friends: Age and gender differences in intimate affect and intimate behaviors. *Journal of Research on Adolescence*, 9: 143–159.
- Moody, J. (2001): Race, school integration and friendship segregation in America. *American Journal of Sociology*, 112(3): 679–716.
- Mouwe, T. – Entwisle, B. (2006): Residential segregation and interracial friendship in school. *American Journal of Sociology*, 112(2): 394–441.
- Neal, J. W. (2009): Network ties and mean lies: A relational approach to relational aggression. *Journal of Community Psychology*, 37(6): 737–753.
- Newcomb, T. M. (1956): The prediction of interpersonal attraction. *The American Psychologist*, 11: 575–581.

- Newcomb, T. M. (1981): Heiderien balance as a group phenomenon. *Journal of Personality and Social Psychology*, 40: 862–867.
- Newman, K. S. – Fox, C. – Roth, W. – Mehta, J. – Harding, D. (2005): *Rampage – The social roots of school shootings* (Paperback). New York: Basic Books.
- Quillian, L. – Campbell, M. E. (2003): Beyond black and white: The present and future of multiracial friendship segregation. *American Sociological Review*, 68: 540–566.
- Sachter, S. (1959): *The psychology of affiliation*. Stanford: Stanford University of Press.
- Salmivalli, C. – Kärnä, A. – Poskiparta, E. (2010): Development, evaluation, and diffusion of a national anti-bullying program, KiVa. In Doll, B. – Pfohl, W. – Yoon, J. (eds.): *Handbook of Youth Prevention Science*. New York: Routledge, 238–252.
- Sampson, S. F. (1968): A Novitiate in a period of change. An experimental and case study of social relationships. PhD thesis, Cornell University.
- Snijders, T. (2008): *Transitivity and triads*. Handout, University of Oxford.
- Szántó, Z. (2006): A strukturális kiegyensúlyozottság elmélet. In uő: *Analitikus szemléletmódok a modern társadalomtudományban. Tanulmányok a gazdaság-szociológia és a politikai gazdaságtan néhány kortárs elméleti irányzatáról*. Budapest: Helikon, 159–170.
- Taylor, H. F. (1967): Balance and change in the two person group. *Sociometry*, 30: 262–279.
- Veenstra, R. – Lindenberg, S. – Anke Munniksmma, A. – Dijkstra, J. K. (2010): The complex relation between bullying, victimization, acceptance, and rejection: Giving special attention to status, affection, and sex differences. *Child Development*, 81(2): 480–486.
- Wang, Z. – Thorngate, W. (2003): Sentiment and social mitosis: Implications of Heider's balance theory. *Journal of Artificial Societies and Simulation*, 6: 3.
- Wasserman, S. – Faust, K. (1994): Structural balance and transitivity. In Wasserman, S. – Faust, K. (eds.): *Social network analysis methods and applications*. Cambridge: Cambridge University Press, 220–248.
- Willis, P. (2000): *A skacok. Iskolai ellenkultúra, munkáskultúra*. Budapest: Új Mandátum.
- Wiseman J. P. – Duck, S. (1995): Having and managing enemies: A very challenging relationships. In Duck, S. – Wood, J. T. (eds.): *Confronting relationship challenges*. Thousand Oaks, CA: Sage, 43–72.
- Zeggelink, E. (1993): *Strangers into Friends. The evolution of friendship networks using an individual oriented modeling approach*. Amsterdam: ICS.

A filmek online feketepiacja és a moziforgalmazás.

1. rész: A tranzakciószintű elemzés lehetőségei (Kulturális alkotások magyarországi online kalózközönségének empirikus vizsgálata)

Bodó Balázs – Lakatos Zoltán

bodo@mokk.bme.hu; sultan.lakatos@gmail.com

ÖSSZEFOGLALÓ: A fejlett országokban az elmúlt években a fájlcsere vált a kalózkodás elsődleges formájává. A kulturális iparra gyakorolt negatív hatásával kapcsolatos viták, valamint a büntethetősége körüli jogi küzdelem a következő évtizedben is folytatódik. E kitüntetett figyelem fényében meglepő, hogy a fájlcsere tevékenység kutatása – különösen itthon – gyerekcipőben jár, és a publikált vizsgálatok többsége a legális és kalózpiacon összefüggéseiről az alkalmazott módszertan miatt csak közvetett megállapításokat tud tenni. A tartalomfogyasztást elemző kutatók jellemzően kérdőíves felmérésekből, és nem közvetlen megfigyelésből származó adatokkal dolgoznak, a legális és offline tartalmak fogyasztásának vizsgálatára alkalmas módszerek azonban nem, vagy csak nagy nehézségekkel használhatók a p2p kalózkodás kutatásában. Tanulmányunkban a filmipar kapcsán a legális és a p2p piac közötti kapcsolatokat a kérdőíves felvételek problémáitól mentes adatgyűjtésre alapozva vizsgáljuk. Kutatásunk középpontjában a kalózkodás két fő paradigmája, a „helyettesítő” és a „hiánypótló” funkció, vagyis a legális csatornákon is beszerezhető, illetve az onnét hiányzó tartalmak kalózforgalma áll. A tanulmány első részében bemutatjuk az audiovizuális alkotások legális és feketepiacainak fejlődését, ismertetjük a valós idejű, tranzakció-alapú adatgyűjtés módszerét, valamint a filmek online kalózforgalmának legfontosabb jellemzőit. A következő számban megjelenő második részben részletesen elemezzük a mozi és a p2p filmpiac eltérő szerkezetét, bemutatjuk a filmek online kalózkeresletének oksági összefüggéseit, valamint általános következtetéseket fogalmazunk meg a p2p hálózatok helyettesítő, illetve hiánypótló funkciójával kapcsolatban.

Bevezetés

Az elmúlt évtized során növekvő, és a társadalomkutató szakmán messze túlmutató érdeklődés tapasztalható a kulturális javak peer-to-peer¹ (p2p) alapú hálózatokon zajló körforgása, cseréje, megőrzése, továbbá ezen jelenségek közönségalakító és gazdasági hatásai iránt. A lejátszható tartalmak illegális (pontosabban kontrollálhatatlan) online disztribúciója alapjaiban rendezi át, forgatja fel a kulturális piacokat: a jelenség ma már az előállítástól a fogyasztásig a tartalmak körforgásának teljes vertikumára hatással van. A p2p disztribúció empirikus – elsősorban kvantitatív – kutatásának jelenlegi színvonala azonban igen távol van attól a szinttől, amit a témának tulajdonított megkülönböztetett figyelem indokolna. Ez két szempontból is különösen meglepő: egyrészt a rendelkezésre álló információs technológia olyan elemzéseket tesz lehetővé, amelyek néhány évvel ezelőtt még elképzelhetetlenek voltak. Azáltal, hogy – legalábbis a fejlett gazdaságokban – az internet vált a kalózkodás² elsődleges színterévé, a kulturális iparág kutatói számára olyan lehetőségek nyíltak meg, amelyekről az offline korokban nem is álmodhattak: az online kalóztevékenység nyomokat hagy, melyek összegyűjtése és rendszerezése gyakorlatilag teljes alapsokasági megfigyeléseket tesz lehetővé. E lehetőséggel szorosan összefügg az elemzések (legalábbis hazai) hiányának másik érthetetlen sajátossága, mégpedig az a tény, hogy az internet, és azon belül a felhasználók közvetlen összekapcsolódását lehetővé tevő p2p technológiák elterjedése apropóján a szerzői jog jövőjéről fellángolt vita szinte kizárólag retorikai eszközökre korlátozódik, és teljességgel nélkülözi az online hálózatokon szerveződő (fekete)piacok³ hatásaira, jellegzetességeire vonatkozó, csak empirikus elemzésekből leszűrhető érveket. A feketepiacoknak káros szerepet tulajdonító, és e károkat a szerzői jogi rezsim szigorításával orvosolni kívánó jogosultak, illetve a fájlcserélő hálózatok előnyeit élvező, és ezekben az előnyökben saját törvénysértő gyakorlatuk legitimálásának eszközét látó felhasználók között zajló szerzői jogi háborúból ugyan nem hiányoznak a fájlcserélő hálózatokon kialakult feketepiacok okozta károokra és előnyökre való hivatkozások, ezek azonban empirikus elemzések helyett sejtésekre és megalapozatlan spekulációkra támaszkodnak.

Első pillantásra talán meglepő, hogy a p2p feketepiacoknak a kulturális térre gyakorolt hatásáról vallott, egymásnak homlokegyenest ellentmondó elképzelé-

1 Digitális kópiában rendelkezésre álló szellemi produktumok (szoftver, zene, film, dokumentumok stb.) felhasználók közötti cseréje. A fájlokat a felhasználók nem egy központi szerverről töltik le saját számítógépükre, hanem egymással osztják meg, közvetlenül egymástól töltik le. Bár a köztudatban ez a tevékenység szorosan összekapcsolódott az illegálitással, a fájlok p2p alapú cseréje valójában az internetes kommunikáció egyik alapelve, melyet számos kereskedelmi alkalmazásban is (pl. Skype) is megtalálunk.

2 A szerzői jogi kalózkodás jelentéséről megoszlanak a vélemények: egyes források csak az iparszerűen, kereskedelmi haszonszerzés reményében üzött másolat tekintik kalózkodásnak, más források minden szerzői jogsértésre ezt a kifejezést alkalmazzák, beleértve az egyéni felhasználók nem kereskedelmi céllal üzött tartalommegosztását és letöltését. Tanulmányunkban nem foglalkozunk a kalózkodás ipari szegmensével, ezért kalózkodáson kizárólag az egyéni felhasználók fájlcserélő hálózatokon egymás között haszonszerzés nélkül folytatott tevékenységét értjük, melynek során szerzői joggal védett alkotások a jogosultak engedélye nélkül cserélnek gazdát.

3 A fájlcserélő hálózatokat a továbbiakban olyan (fekete)piacként definiáljuk, ahol a kulturális termékek iránti fogyasztói kereslet találkozik a javak hatályos szerzői jogi törvényeket sértő módon létrejött kínálatával. Ez a piac több szempontból is speciális: a rajta keresztül cserélt javak ára zérus, a tranzakciók pedig törvényt sértenek. E jellemzők azonban nem akadályozzák azt, hogy a feketepiaci kínálat és kereslet szerkezetét vizsgáljuk, illetve érvényes megállapításokat tegyünk rájuk.

sek úgy válhattak e háború legfontosabb retorikai fegyvereivé, hogy közben hiányoznak azok az elemzések, melyek a hatásokat a konkrét kulturális termékek és a helyi piacok kontextusában kvantifikálnák. Azonban ha jobban belegondolunk, egy olyan retorikai küzdelemben, melyben alapvetően mindkét fél a morális pánikkeltés eszközeivel operál,⁴ az empirikus elemzések akár kontraproduktívak is lehetnek, hiszen ez utóbbiak – s ebben jelen tanulmányunk sem kivétel – egy-egy társadalmi jelenség komplex leírásával aligha alkalmasak polarizált és leegyszerűsített retorikai álláspontok alátámasztására.

De legyünk jóindulatúak, s induljunk ki abból, hogy csupán az online tranzakciók által generált hatalmas adatmennyiség kezelésével kapcsolatos kevés tapasztalat magyarázza, hogy tudomásunk szerint Magyarországon mindmáig nem végeztek empirikus kutatást a hazai p2p feketepiac szisztematikus feltérképezésére, illetve a kulturális javak legális és feketepiaci forgalmát alakító mechanizmusok összefüggéseinek széles körű vizsgálatára. A tanulmányunkban bemutatott vizsgálat ez utóbbi hiány pótlásán túl a szerzői jogi háborúban elhangzó érvek egy részének tisztázására is kísérletet tesz.⁵

Kutatásunk mind a feltett kérdések, mind az adatgyűjtés módszere tekintetében ritka kezdeményezésnek számít – nemcsak magyar, hanem nemzetközi viszonylatban is. Az online kalózkodás – miként általában az internetalapú médiafogyasztás – olyan jelenség, mely a társadalomkutatás klasszikus „offline” (mindenekelőtt személyes megkérdezésen alapuló) adatgyűjtési technikáival nem, vagy csak nagy nehézségekkel és jelentős torzításokkal vizsgálható. Az online kalóz, a kulturális produktumokat letöltő, illetve megosztó egyéni felhasználó olyan sokrétű, fragmentált időbeli lefolyású, források és kapcsolatok sokaságának párhuzamos (gyakran csak főbb paramétereiben irányított) kezelésére épülő beszerzési, illetve cseretevékenységet folytat, melyről megkérdezéssel lehetetlen elégséges mennyiségű és pontosságú információt gyűjteni. A ténylegesen végzett tevékenységek és az egyéni válaszokból nyerhető információk kapcsolata a tartalomfogyasztás más aspektusaiban (pl. televízió-nézettség) is problematikus: a közvetlen, műszeres megfigyelést használó közönségmérés a kutatómódszertan erre a felismerésre adott válasza egy olyan piacon, ahol a finanszírozás mechanizmusai (a finanszírozás függése a reklámbevételektől, így a nézettségtől) szinte percre pontos méréseket követelnek meg, illetve kényszerítenek ki. Míg azonban az utóbbiakhoz szükséges eszközpark és minta kialakítása rendkívül költséges, az online kalózkodás tranzakciós adatai „eleve adottak”, külső beavatkozás nélkül is rendelkezésre állnak. A fő nehézség ezért nem is a fogyasztók/felhasználók viselkedésének nyomait őrző adatok előállítása, hanem ezek „kinyerése”, tisztítása és elemzésre alkalmas formátumra alakítása. A p2p kalózkodás kvantitatív kutatásának alapja tehát részben és szükségszerűen „adatbányászat”.

4 Patry (2009) mutatott rá arra, hogy a szerzői jog jövőjéről folytatott vita alapvetően retorikai küzdelem, melynek leggyakoribb és kitüntetett eszköze a morális pánik. Bodó (2011) részletesen elemzi nem csak a jogosult, hanem a felhasználói oldal retorikai eszközkészletét is.

5 A kutatás előkészítő tanulmánya (Bodó – Halácsy – Korsós – Prekopcsák – Szalai 2007) a Budapesti Gazdaságtudományi és Műszaki Egyetem (BME) és a Kitchen Budapest kutatói együttműködésének eredménye.

A szervereken tárolt tranzakciós adatok hozzáférhetőségének nehézségeit felismerve kutatásunk adatfelvétele alapos tervezést és egyedi megoldásokat tett szükségessé. Egy munkatársaink által speciálisan erre a célra fejlesztett célszoftver segítségével 2008 áprilisától kezdődően nyomon követtük a magyarországi, bittorrent alapú⁶ fájlcsere hálózatok egy részének forgalmát,⁷ majd az így nyert adatokat együtt elemeztük a legális filmforgalmazási csatornákból beszerzett adatokkal. Az alábbiakban (1) a tárgyban releváns szakirodalom áttekintésével párhuzamosan ismertetjük a kutatás kérdéseit, (2) bemutatjuk az adatgyűjtés módszerét, (3) értelmezzük az elemzés eredményeit, végül (4) általános következtetéseket fogalmazunk meg az online kalózkodás és a legális piacok kapcsolatát alakító mechanizmusokról, valamint vázoljuk a jelenség kutatásában előttünk álló feladatokat.

Kutatásunk legfontosabb (egyben a legnehezebben vizsgálható) kérdése, hogy *empirikusan bizonyítható-e a filmletöltések és a mozilátogatás közötti, az iparági szereplők által feltételezett helyettesítő hatás, vagy inkább arról van szó, hogy a filmek p2p feketepiacának forgalmát a moziforgalmazás hiányosságai magyarázzák.* A továbbiakban ezt nevezzük a „helyettesítés vs. hiánypótlás” dilemmájának. Ez a kérdésfeltevés persze erősen leegyszerűsítő, mert két szélső (ideál-) típus segítségével véli megragadhatónak a p2p feketepiac keresleti és kínálati viszonyait a gyakorlatban meghatározó paradigmát. Empirikus kutatástól függetlenül kijelenthető, hogy a valóság természetesen egyik szélső típusnak sem felel meg, ez azonban nem jelenti azt, hogy maga a kérdésfeltevés irreleváns volna. A zenei feketepiacokon pl. kimutathatók olyan közönségsegmensek (Lakatos 2005), amelyek kalózkodására a hiányparadigma jellemző. Ezek olyan kalózkodók, akiknél még az intenzív fájlcsere vagy hanghordozó-másolás sem eredményezi a legális példányok iránti kereslet csökkenését, sőt: egyes alszegmenseik esetében a kalózkodás egyenesen katalizálja a fizető keresletet. Hasonlóképpen a filmek feketepiacán is jelen vannak szélsőségesen hiány-, illetve szélsőségesen helyettesítésvezérelt kalózkodók. Az előbbieknél a filmletöltés a fizető kereslet magas szintjével, utóbbiaknál annak teljes hiányával párosul. Az, hogy makroszinten a kalózkodás a legális keresletet aláásó vagy katalizáló funkciót tölt be, nagyan függ attól, hogy az egyes fogyasztói csoportok – továbbá a „mezei” fájlcsere – magatartása hol helyezhető el a két szélső típus között, illetve a legális keresletből mekkora súlyt képviselnek ezek a csoportok.

6 A bittorrent technológia nagyméretű fájlok gyors letöltését teszi lehetővé nagyszámú, egymással folyamatos le- és feltöltési kapcsolatban álló felhasználói csoportok összekapcsolásával. A fájlcsere az ún. torrent trackereken (lásd ott) keresztül kapcsolódhatnak a bolyhoz. A technológia további előnye, hogy egyazon fájl (torrentet) a fájlcsere szoftver egyszerre több forrásból is képes letölteni, mivel a protokollal az egyes fájlok szeletekre tagolhatók. A szeletítésnek köszönhetően a többi felhasználó bármelyik, még nem teljesen letöltött fájlból tölthet le nála még hiányzó szeleteket.

7 Az adatgyűjtést végző szoftvert a BME két hallgatója, Ducsai Tamás és Halász Péter fejlesztette és üzemeltette.

A fájlcsere és a kulturális ipar legális piacai

A fájlcsere témájában a legtöbb figyelem a fájlcsere által okozott anyagi károk mértékével és mérhetőségével kapcsolatos kérdésekre irányul. A szenzációvezérelt újságcikkek szűk horizontján túllépő diskurzusok felismerik, hogy a jelenség háttérében a fájlcsereélők mint fogyasztók által meghatározott kereslet, illetve a hagyományos „termelők”⁸ által ellenőrzött legális kínálat viszonyrendszerének átalakulása történik (Bodó 2009). A fájlcsereelésben részt vevő fogyasztók a történelemben precedens nélküli befolyással rendelkeznek a kulturális piacok kereslet-kínálati viszonyaira.⁹ Miután az itt bemutatott empirikus kutatásunkkal a magyarországi filmpiacot vizsgáljuk, az alábbiakban a specifikusan filmes, audiovizuális tartalmak piacaira koncentrálok és az egyes fogyasztási felületek összefüggéseit elemző vizsgálatokat ismertetjük részletesen. Először az audiovizuális tartalmak terjesztésének legális csatornáival foglalkozó szerzőket tekintjük át, majd bemutatjuk a feketepiacokra visszavezethető átalakulásokkal foglalkozó irodalmat.

Az audiovizuális alkotások legális online piacai és átalakulása

A televíziós tartalmak internetes terjesztése – ami nem kis részben éppen e tartalmak p2p alapú feketepiacainak megjelenésével kapott lendületet – radikális átalakulást indukált a televíziós piacon. A Csigó (2009) által konvergens televíziózásnak nevezett modellben a professzionális televíziós tartalmak hagyományos disztribútorai és jogosultjai – ideális esetben a „zárt kert” logikából is kilépve – önként választják a televíziós tartalmak online, webes disztribúcióját, szabad terjedést lehetővé tevő megosztását. A professzionális tartalmak ebben a modellben a felhasználók által generált kontextusok sokaságába ágyazva jelennek meg:

A web2.0-ás környezetekben kiépülő konvergens televíziózás létrehoz egy olyan médiakörnyezetet, amely egyszerre tartja fenn a tartalmak összeszerkesztésének, csomagolásának hagyományos iparági gyakorlatait, és egyszerre jutalmazza a produktív felhasználói-rajongói magatartást, amely immár nagyban befolyásolja az iparági műsorszerkesztést. Ezáltal egy régi ellentét oldódik fel a fogyasztó és a tévéipar közt: a fogyasztói „produktivitást” ugyanis a hagyományos televíziózás modellje egyáltalán nem volt képes kihasználni. Ezzel szemben a konvergens médiatér teret enged a fogyasztói produktivitásnak: a felhasználók tartalmakat ajánlanak, értékelnek és juttatnak el egymáshoz, s ezáltal a médiaipar részévé válhatnak, mint „kontextustermelők” – de ezenfelül akár tartalomtermelőként is beszállhatnak a médiaiparba (Csigó 2009: 13).

A broadcast technológia által diktált szűkösség helyébe lépő tartalombőség átalakítja a tartalom előállítói és terjesztői tevékenységét keretező gazdasági modellt. Ugyan a televíziós jövedelmek túlnyomó része továbbra is tévéreklámokból

8 „Termelők” alatt e helyütt – a létező és releváns érdekkülönbségek ellenére – a szerzőket és a piaci folyamatokban érintett többi szereplőt: a stúdiókat és a forgalmazókat együtt értjük.

9 A *Függelék*ben elhelyeztük a fájlcsere gazdasági hatásaival foglalkozó kutatások összefoglaló táblázatát.

származik, mára már egyértelműnek tűnik, hogy a reklámozók hajlandók követni a közönséget a hagyományos sugárással szemben számos előnyt kínáló online disztribúciós platformokra.¹⁰ Mivel a reklámozó szempontjából kritikus felhasználói tömeg nem az egyes tévécsatornák saját fenntartású („brandelt”) oldalain, hanem különböző videoaggregáló oldalakon áll össze, a konvergens televíziózás új szövetségi viszonyrendszert kényszerít ki, melyben egyszerre érvényesül a korábbi versenytársakkal való együttműködés és verseny. Egyre nagyobb feladat jut a nézőknek is, akik az audiovizuális tartalmak újracsomagolóiként azoknak a kontextusoknak a kialakítóiként, fenntartóiként kapnak szerepet, melyekben a professzionális tartalmak a webes környezetben megjelennek. Mindez azért fontos, mert előrevetíti azokat a következtetéseket, melyekre a mozifilmek p2p terjesztésének itt bemutatott elemzése kapcsán jutottunk.

A televíziós tartalmak online és fogyasztócentrikus terjesztésére visszavezethető változássorozat csak alig érhető tetten az elsősorban nem televíziós terjesztésre szánt (de előbb-utóbb a televízióra is eljutó) audiovizuális alkotások esetében. A mozis terjesztésre és a videoforgalmazásra (straight-to-video) szánt filmek online elérhetősége meglehetősen limitált, az online forgalmazás helyzete a zenepiacéhoz hasonlítható. Az online filmértékesítés helyzetét (Bodó 2007, 2009 alapján) a következők jellemzik:

- az online videoforgalmazók piacán nincs kialakult modell: az online terjesztés jellemzően a filmek fizikai hordozón történő értékesítésével párosulva (amazon.com), a lejátszóhoz, a hardver sikerességéhez kötötten (Apple-iTunes) vagy a fizikai hordozó kölcsönzésével egyszerre (netflix.com) jelenik meg;
- jelentős, több ezres vagy több tízezres katalógust kínálni képes szolgáltatók csak az USA-ból érhetőek el;
- az online vásárlás (Amerikában 15–20 USD, Magyarországon 1200–1600 HUF) és az online kölcsönzés (1–3 USD, 600–750 HUF) fogyasztói egységei lényegében megegyeznek a fizikai (offline) terjesztés áraival, miközben nem kapcsolódnak hozzájuk a fizikai hordozó költségei;
- a terjesztési ablakokból és a terjesztők eltérő online stratégiáiból adódóan a filmek online elérhetősége korlátozott (a filmek Magyarországon a DVD-megjelenést követő 3–6. hónapban válnak három-négy hónapra elérhetővé online videotékában¹¹), ezért a kínálat erősen limitált, folyamatosan változik és előre kiszámíthatatlan;
- az alkalmazott Digitális Jogkezelési Eljárások (DRM) miatt a filmnézésre használható eszközök száma meglehetősen korlátozott, és jellemzően egyedül Microsoft operációs rendszereken működőképes;

¹⁰ Az Egyesült Királyságban 2008 első félévének végére az internetes reklámköltés mértéke meghaladta a televíziós reklámköltést (Sweeney 2009).

¹¹ A jogosultak engedélyével filmeket forgalmazó legális online disztribúciós csatorna.

- a „pay-per-view” modell mellett egyelőre eltörpül az ún. „flat rate” előfizetésben megnézhető filmek száma, és továbbra is elhanyagolható a reklám vagy szponzoráció által támogatott ingyenes filmnézési lehetőség;¹²
- a forgalmazók és a jogosultak hagyományos piacokat és korábbi bevételeiket védeni kívánó bevételelvárásai, illetve árazása jelentősen korlátozta az online terjesztésbe beszállni képes közvetítők számát;
- a kedvezőtlen árszínvonalú és szerkezetű legális online kínálat erős versenyben van a hagyományos (offline) terjesztési hálózatokkal és az offline, illetve egyre inkább online feketepiacokkal, ezért rentabilitásuk – minden optimista piaci várakozás ellenére – jelenleg erősen kétséges.

A legális online filmpiac állapotának ismeretében tehát minden korábban számba vett (Bodó 2009) körülmény adott az audiovizuális javak feketepiacának létrejöttéhez: a területi és időbeli terjesztési ablakok miatt kialakuló szűkös és kiszámíthatatlanul változó kínálat, a fizikai hordozóval megegyező árszint, a hozzáférés technológiai korlátai mind olyan tényezők, melyek szerepe kulcsfontosságú egy ezektől a kötöttségektől mentes feketepiac létrejöttében.

Az audiovizuális alkotások feketepiacai

A hollywoodi filmipar és a kalózkodás viszonyát tárgyaló szövegek szinte mindegyike megjegyzi, hogy bár manapság Hollywood a kalózokkal szembeni agresszív fellépéséről ismert, nem szabad elfelejteni, hogy az álomgyár, története kezdetén, maga is kalózköztársaságnak indult:

Az alkotók és rendezők a XX. század elején vándoroltak a keleti partról Kaliforniába, részben azért, hogy elmeneküljenek azok elől a szabályok elől, amelyek szabadalmi jogokat biztosítottak a filmkészítés feltalálójának, Thomas Alva Edisonnak. Az ellenőrzést egy monopolhelyzetben lévő cég, a Motion Pictures Patent Company (MPCC) gyakorolta, melynek pozíciója Thomas Alva Edison alkotói tulajdonán, a szabadalmakon alapult. [...] 1909 nyarán a független mozgalom teljes lendületben volt, illegális berendezéseket és külföldről behozott filmeket használó producerek és moztulajdonosok dolgoztak azon, hogy kialakítsák saját piacukat. Miközben az országban hatalmas mértékben elszaporodtak az olcsó mozik, az MPCC úgy reagált a független mozgalomra, hogy egy keménykezü leányvállalatot alapított General Film Company néven, megakadályozandó az engedély nélküli függetlenek belépését a filmiparba. A módszerei révén hírhedtté vált General Film elkobozta az engedély nélküli készülékeket, nem szállított többé termékeket azoknak a filmszínházaknak, amelyek engedély nélküli filmeket mutattak be, és hatékonyan monopolizálta a terjesztést azáltal, hogy megszerezte az

¹² Magyarországon egy innovatív forgalmazó kezdeményezésének köszönhetően 2009 novemberében úttörőként elindult egy a mozifilmek online terjesztését az online felületen realizált reklámbevételekből finanszírozni kívánó szolgáltatás (<http://film.indavideo.hu>). A kínálat sajátossága – és ez érinti a magyar filmek online terjesztésével kapcsolatos későbbi megállapításainkat is –, hogy az online ingyenesen nézhetővé tett filmek moziban alig jutottak el a közönséghez, köszönhetően a mozis forgalmazásukat támogató marketing-erőforrások szűkösségének, illetve a magyar filmmel szembeni általános érdektelenségnek. Ingyenesen ezen túl csak a Nemzeti Audiovizuális Archivumban (NAVA) őrzött archiv alkotások érhetők el, sokszor csak időlegesen, mivel az elérhetővé tétel költségeit (melyek közül a jogdíjak jelentik a legnagyobb tételt) állami támogatásból teremtették elő.

összes egyesült államokbeli filmközpontot, kivéve azt az egyet, amelynek a független William Fox volt a tulajdonosa, aki még azután is szembeszállt a tröszttel, amikor már visszavonták az engedélyét” (Lessig 2005: 37–38, lábjegyzetek, hivatkozások elhagyva).

Hollywood azonban nemcsak a szabadalomban megtestesülő szellemi tulajdon megsértésére épült: már ebben a korai időszakban legalább ekkora szerepe volt a tartalom másolásának. Jane M. Gaines (2006) a XIX–XX. század fordulójának kalózhullámáról szóló kiváló tanulmányában arra hívja fel a figyelmet, hogy a filmre vonatkozó szerzői jogok megjelenését és a jogalkalmazói gyakorlat kialakulását megelőző időszakban a keresleti nyomással párosult tartalmi szűkösség masszív másolási hullámot indított el. A másolás ebben az esetben egyszerre jelentette a *kópiák* direkt átírását, illetve – ha ez nem volt lehetséges – az *ötletek, koncepciók* lemásolását, és a másutt már sikeresnek bizonyult filmek újraforgatását, remake-jét.

1895 és 1909 között az új, mozgóképes iparág amerikai szereplői arról panaszkodtak, hogy a másolás kontrollálhatatlan méreteket öltött. Ez azonban elég álszent panasz volt. Azokban az években, mielőtt a filmre vonatkozó szerzői jogok kikristályosodtak volna, a legnagyobb amerikai és európai szereplők számos, gyors profitot ígérő, másolásra építő tevékenységet űztek. Mindannyian megpróbálkoztak azzal, hogy úgy szorítsák ki a versenytársakat, hogy direkt másolatban vagy remake formájában sajátjukként árulták a többiek filmjeit. Az amerikai szaklapokat olvasva az a benyomás alakulhat ki az olvasóban, hogy – különösen 1896 és 1903 között – a korai filmes vállalkozások között másolási láz ütött ki: lázasan másolták egymást. Az első filmtörténetesek később arra a megállapításra jutottak, hogy az amerikai szerzői jogi szabályozás filmre vonatkozó kulcsfontosságú döntései előtt (melyek közül az utolsó 1909-re esett) a másolás legalább annyira iparági gyakorlat volt, mint amennyi problémát okozott (Gaines 2006: 227).

A filmes jogok tisztázása – legalábbis a VHS megjelenéséig – véget vetett ennek a gyakorlatnak, és a filmkálózok a képzelet világába szorultak vissza. A VHS előtti időszakból magányos filmkálózta csak egy „Captain Celluloid vs. The Film Pirates” című, 1966-ban készült amerikai fekete-fehér négyrészes akció-sci-fiben találunk, ahol a fekete csuklyás „Master Duper” egy Satanya nevű ördögi nőszemélytől kapott misztikus technológia segítségével másol filmtekercseket (McMahon – Miller – Everson – Barbour 1966).

1. ábra: A filmkalóz, az üzleti modell, a másolás technológiája és a kalózok ellen fellépő szuperhős (részletek a „Captain Celluloid vs. the film pirates” c. filmből)

A fizikai hordozók feketepiacai

A filmkalózkodás a VHS technológia megjelenésével lépett ki ismét a fantasztikum világából. Az otthoni másolást lehetővé tevő videomagnó megjelenése azonnal heves ellenreakciókat váltott ki az amerikai filmipari szereplők körében. Jack Valenti, az amerikai filmipari szövetség, az MPAA elnöke egy kongresszusi meghallgatáson már 1982-ben azzal riogatott, hogy az otthoni másolatok készítését lehetővé tevő videomagnó olyan hatással lesz a filmiparra, mint a bostoni fojtogató az egyedülálló nőkre.¹³ Az éles szavakat hamarosan egészen az amerikai legfelsőbb bíróságig eljutó per is követte, ahol a fájlcsereelő technológiák kapcsán gyakran idézett Sony Corp. of America v. Universal City Studios, Inc. 464 U.S. 417 (1984) döntésében a

¹³ „[T]he VCR is to the American film producer and the American public as the Boston strangler is to the woman home alone.” („Hearings Before The Subcommittee On Courts, Civil Liberties, And The Administration Of Justice Of The Committee On The Judiciary House Of Representatives, Ninety-Seventh Congress Second Session On H.R. 4783, H.R. 4794 H.R. 4808, H.R. 5250, H.R. 5488, And H.R. 5705 Home Recording Of Copyrighted Works.”)

bíróság megállapította, hogy a *televízió-műsorok későbbi fogyasztás céljából történő rögzítése (az ún. time shifting) szabad felhasználásnak minősül*, a szerzői jog megsértését lehetővé tevő technológia gyártói pedig nem felelősek az esetleges jogsértésekért, mivel a technológiának jelentős a nem jogsértő felhasználása is (Feder 2003; Gordon 1982). Az akkori pánikhangulat ma már erősen eltűzöttnek tűnik – különösen annak fényében, hogy az amerikai (és a többi fejlett országbeli) piacon a VHS-kölcsönzésből befolyó bevételek pár éven belül túlszárnyalták a mozijegyeladásból származó bevételeket (Jozefowicz – Kelley – Brewer 2008). A kép azonban korántsem ilyen egyértelmű azoknak a fejlődő országbeli piacoknak az esetében, ahol a legális VHS-piac nem, vagy csak korlátozottan épült ki.

A fejlődő országokban komoly filmfeketepiacok jöttek létre az olcsó másolás technológiájára épülve (Larkin 2004; Nair – Barman – Chattopadhyay 1999; Priest 2006; Wang 2003; Wang – Zhu 2003). A Nigériában, Indiában, Kínában és a Távol-Keleten végzett kutatások az egyes nemzeti/lokális feketepiacok létrejöttének tényezői között számos hasonlóságot fedeztek fel, melyek hatásukat természetesen mindig helyi kontextusokba ágyazva fejtik ki. Ezek között a legfontosabbak: az amerikai filmek importját meghatározó (jogi) szabályozás, a helyi disztribúciós rendszer sajátosságai, a technológiai fejlődés dinamikája, a kereslet és a kínálat aszimmetriája, a szerzői jogi rezsim állapota, valamint a kalózhálózatok térbeli szerveződése.

A fejlődő országok a kalózjavaknak nemcsak felvevőpiacai, hanem legalább hasonló mértékben előállítói és exportálói is. E hármasság okai ugyanazok: kiszorulás (vagy, mint Kína esetében, tudatos távolmaradás) az audiovizuális javak legális forgalmazásának globális hálózataiból, illetve az alternatív reprodukciós és disztribúciós infrastruktúra kiépítésének technológiai lehetősége. Ez az infrastruktúra képezi a hivatalos csatornákon el nem érhető javak árnyékgazdaságának alapját.

Az otthoni másolástól az egészen a nagyipari méreteket öltő gyártásig és elosztásig terjedő spektrumban folytatott feketepiaci tevékenység az amerikai iparági szereplők becslései szerint 2005-ben 6,1 milliárd USD kárt okozott az amerikai stúdióknak, melynek 62%-a a DVD- és VCD-feketepiac hatásának tulajdonítható, a maradék pedig az illegálisnak tartott letöltések eredménye („The Cost of Movie Piracy” 2005). Egy másik iparági elemzés szerint (Siwek 2006) az amerikai filmipart a kalózok ennél jóval nagyobb, mintegy 20 milliárd USD körüli összeggel károsították meg. A vitatható – egy feketepiaci eladást egy legális piaci vásárlás elmaradásaként értelmező – megközelítés alternatívájaként a károk helyett célszerűbb a feketepiac legális piachoz mért arányát vizsgálni: ezt a mutatót tartalmazza az OECD – szintén iparági becslésekre hivatkozó – jelentéséből (OECD 2008) származó 1. táblázat.

1. táblázat: A filmes feketepiacok mérete a legális piacokhoz képest 2004–2005 folyamán

50% felett	25–50%	10–24%	10% alatt
Bolívia	Argentína	Olaszország	Kanada
Kína	Brazília	Dél-Korea	Görögország
Kolumbia	Bulgária		
Ecuador	Chile		
Magyarország	Izrael		
India	Malajzia		
Indonézia	Fülöp-szigetek		
Kuvait	Szaúd-Arábia		
Libanon	Spanyolország		
Mexikó	Törökország		
Paraguay			
Peru			
Lengyelország			
Oroszország			
Szerbia és Montenegró			
Tajvan			
Thaiföld			

Első pillantásra úgy tűnhet, hogy a filmtörténet „klasszikus” kalózzai nem hasonlítanak a mai online kalózokra, hiszen ez utóbbiak kivétel nélkül a fogyasztók, felhasználók közül kerülnek ki, míg a kalózkodásban korábban kizárólag az iparág szereplői vettek részt. E nem lényegtelen különbség ellenére a *kalózkodás felfutásának okai sok tekintetben hasonlóak*: a vitatott tevékenység, az ellentmondásos megítélésű üzleti gyakorlat szinte mindig valamilyen piaci anomáliára vezethető vissza. Edison monopóliuma, az amerikai filmes piac képtelensége az újonnan támadt kereslet kielégítésére, a time-shifting (stúdiók által elhanyagolt) igénye, a disztribúciós rendszer hiányosságai a fejlődő országokban, vagy éppen a mai, online filmdisztribúciós kezdeményezések állapota mind arra utalnak, hogy az online kalózkodás hátterében is a piaci kínálat elégtelensége, valamilyen diszfunkciója áll. Az online infrastruktúra mindehhez csupán annyit tesz hozzá, hogy e kudarcok orvoslásához immár nincs szükség nagy, tőkeerős szereplőkre, hiszen az egyéni felhasználóknak is birtokában vannak a kulturális javak áramoltatását lehetővé tevő eszközök.

A p2p feketepiacok általános leírása

Az online feketepiac komplex, sokszereplős tér, melynek p2p szegmensében a felhasználók jellemzően a disztribúciós lánc legvégén, és a beszerzési forrásokhoz való hozzáférés által meghatározott státushierarchia legalján találhatók. Howe (2005) és b-bstf (2004) nyomán a feketepiac legfontosabb szereplői azok a bennfentesek, akik a piacra dobás előtt képesek kicsempészni kópiákat a gyártók és/vagy forgalmazók által szigorúan ellenőrzött folyamatokat védő falakon túlra. Az így megszerzett eredeti kópiák célzottjai azok az ún. release-csapatok,¹⁴ akik ebből a nyersanyagból jó minőségű, digitális terjesztésre al-

¹⁴ A gyártótól, forgalmazótól kiszivárgott (tőlük különféle módokon megszerzett) eredeti példányokból internetes forgalmazásra optimalizált digitális kópiákat gyártó, csomagoló csapatok. A kópiák terjesztését a fájlcsereplő platformokra nem a release-erek végzik.

kalmas, tömör verziókat készítenek. Bár az ehhez szükséges eszközök mindenki számára hozzáférhetők, egy jó minőségű digitális tömörítés elkészítése korántsem triviális feladat. A release-csapatok elismertsége, hírneve egyaránt függ a digitális verzió minőségétől, a megjelenés gyorsaságától, ritkaságától, különlegességétől. A release-erek az elkészített digitális feketepiaci verziót a disztribúciós hierarchia tetején található szerverekhez, az ún. topsite-okhoz juttatják el, melyek exkluzivitását éppen az adja, hogy kínálatukat közvetlenül a release-erektől kapták. A topsite-ok presztízse – a release-erekéhez hasonlóan – egyenesen arányos a rajtuk keresztül beszerezhető tartalmak megjelenésének gyorsaságával, exkluzivitásával és minőségével. A digitális kópiákat a topsite-okról futárok juttatják el az ún. dump site-okra és a p2p hálózatokra. A futárok esetében is érvényesül egyfajta hierarchia, amit a topsite-okhoz való hozzáférésük határoz meg. A futárokat leginkább a hírnév és a tisztelet, a hierarchiában alattuk elhelyezkedők bámulata, illetve a feljebb állók elismerése motiválja. A tartalom a disztribúciós lánc legalján található p2p hálózatok felhasználóihoz (az egyéni fájlcsere-létközhöz) jut el utoljára – ez számít a legkevésbé exkluzív társaságnak, mivel ide a legkönnyebb bejutni.

A globális érdeklődésre számot tartó kulturális termékek e digitális árnyék-disztribúciós infrastruktúráját kiegészíti a digitális verziók elkészítésének és megosztásának mindenki előtt nyitva álló lehetősége, mely leginkább a helyi érdeklődésre számot tartó, marginális és rétegtartalmak, otthoni analóg gyűjteményből digitalizált művek hol jobb, hol rosszabb minőségű digitális kínálatát biztosítja.

A p2p alapú filmpiacokkal foglalkozó kutatások áttekintése

A fájlcsere és a zenepiac összefüggéseivel foglalkozó kutatások felől nézve a filmek p2p feketepiacának vizsgálata meglehetősen elhanyagolt terület. Alig néhány kutatás (Bounie – Bourreau – Waelbroeck 2006; Rob – Waldfogel 2007; Smith – Telang 2006, 2008) foglalkozik a filmek legális és feketepiacai közötti összefüggésekkel. Smith és Telang (2006) 2000 és 2003 között az USA 99 piacán vizsgálták a DVD-eladások és a széles sávú internet terjedésének kapcsolatát. A szerzők a széles sávú internet-penetráció alapján próbálták megbecsülni az illegális letöltések volumenét, és arra a következtetésre jutottak, hogy a széles sávú internet terjedése a vizsgált időszakban a DVD-piac növekedésének majdnem 10%-át (kb. 1,3 Mrd USD értékben) magyarázza. A jelenséget arra vezetik vissza, hogy a széles sávú hozzáférés csökkenti a filmekkel kapcsolatos információk beszerzésének költségeit, pontosabban célzott reklámfelületet jelent. Az online beszerzési források emellett nagyságrendekkel bővebb kínálatot biztosítanak hozzáférést, mint a hagyományos üzletek.

Ugyanez a szerzőpáros 2008-ban a filmek televíziós játszásának a DVD-eladásokra gyakorolt hatását vizsgálta, különös tekintettel azokra a filmekre, amelyek a tévés vetítés időpontjában p2p hálózatokon is elérhetők voltak. Egyik kérdésük az volt, hogy ez utóbbi kategória DVD-forgalma vajon érdemben külön-

bőzik-e a p2p hálózatokon nem elérhető, de tévében játszott filmek forgalmától. A kutatás 2005 és 2006 folyamán követte 522, amerikai földi sugárzású és kábelsatornán játszott film feketepiaci elérhetőségét és DVD-eladásait az amazon.com online áruházban. Az eredmények azt mutatták, hogy a filmek (egyszeri) ingyenes televíziós vetítése DVD-forgalmuk átlagosan három hétig tartó megugrását eredményezte, összesen 119%-kal növelve a DVD-eladásokat. A filmek televíziós sugárzása ugyanakkor a p2p hálózatokon is forgalomnövekedést eredményezett. A kutatás nem talált bizonyítékot arra, hogy a feketepiacon is elérhető filmek DVD-eladásai szignifikánsan különböznenek a feketepiacról nem beszerezhető filmek forgalmától, ami arra utal, hogy valamely film DVD-, illetve p2p kereslete különálló fogyasztói szegmenseket takar, és e két médium, illetve csatorna között nincs, vagy legfeljebb minimális mértékű a helyettesítés.

Rob és Waldfogel (2007) 2005-ben a Pennsylvania Egyetem 500 hallgatójának kérdőíves vizsgálatával próbáltak válaszolni arra a kérdésre, hogy a diákok ingyenes filmfogyasztása helyettesíti-e a fizetős csatornákon történő fogyasztást. A kutatást megelőző évek 50 legnépszerűbb filmjét vizsgálva a szerzők arra a következtetésre jutottak, hogy egy film letöltése 80%-ban helyettesíti az első fogyasztás egyéb csatornáit, mindenekeelőtt a mozilátogatást. Azokban az esetekben, amikor a megkérdezett már látta a filmet, a helyettesítési hatás csak 20%-os, azaz minden 5. legális ismételt fogyasztást helyettesít egy-egy letöltés. A szerzők nem találnak meggyőző magyarázatot a magas helyettesítési arányra, és feltételezik, hogy az illegális letöltés jelentős (időben és erőfeszítésben megnyilvánuló) ráfordításigénye miatt azok töltik le a filmeket, akik egyébként is megnéznék moziban. Az illegális fogyasztás aránya a mintában nagyon alacsony, kb. 5%-os volt, így az illegális letöltések helyettesítő hatása sem lehetett más, mint alacsony (alig több, mint 3%).

Bounie és szerzőtársai (2006) szintén az egyetemi szférában (hallgatók, oktatók és adminisztratív beosztásúak között) végzett kutatása ezzel szemben nem talált összefüggést a p2p letöltések és a mozilátogatások között, azonban erős negatív kapcsolatot mutatott ki a videokölcsönzés és a letöltések között abban a szegmensben, amelyiknek nem volt videotéka-előfizetése. A kölcsönzők beiratkozott, előfizetési tagjai között viszont a letöltések nem jártak együtt keresletcsökkenéssel.

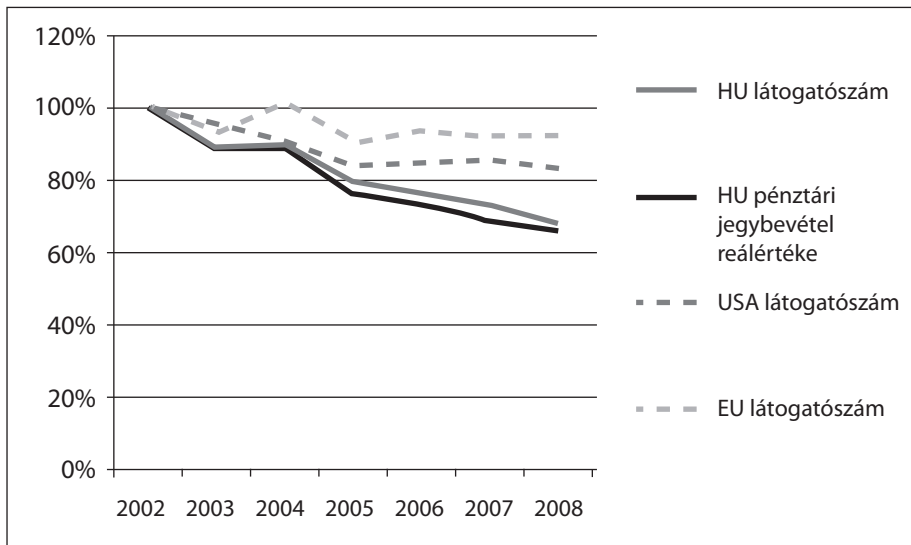
A magyarországi moziforgalmazás helyzete

A rendszerváltás átalakulásait sokként megélő magyarországi mozipiac még az elmúlt években is drámai, a mozihálózatot jelentősen átalakító változásokon ment keresztül (2. ábra). A rendszerváltás előtti csúcsevben, 1984-ben 3794 mozi üzemelt az országban, többségük természetesen vidéki és/vagy kultúrházi vetítőtérként. Ez az állomány 2008-ra 183 mozira és 409 teremre olvadt, ezek közül is csak 128 mozi (70%) 354 termében vetítettek hetente több mint egy előadást, és csupán 86 mozi (46%) 312 termében volt legalább 365, azaz átlagosan minimum napi egy előadás. Ezek az adatok a Borsos (2004, 2007a, 2007b) által feltárt koncentrációs folyamatot tükrözik. A nagyvárosokban koncentrálódó multiplexek számának és moziforgalmazáson belüli súlyának növekedésével szemben

a vidéki mozhálózat egyre gyéresebb, tárgyi, gazdasági és kínálati szempontból is mind reménytelenebb helyzetbe kerül. 2008-ban Magyarországon a legalább 4 teremmel rendelkező 29 mozi vitte el az előadások 81%-át, a nézők 86%-át és a bevétel 91%-át. E mozik tartalmi kínálata egyszerre tükrözi a jellemzően amerikai tulajdonosok preferenciáit, illetve a termék méretével összefüggő kényszert: a bemutatott filmek kevés kivételtől eltekintve amerikai tömegprodukciók. A réteg- és művészfilmeket bemutató artmozi-hálózat a fejlesztésekre és az üzemeltetésre kapott komoly állami támogatás ellenére is csupán vegetál.

Az elmúlt években a mozilátogatások száma, így a bevételek is jelentős mértékben zuhantak. A nézőszám csökkenése általános jelenség, melynek háttérében okok sokaságát találjuk: a filmfogyasztás alternatív médiumainak (pl. házi mozi, tematikus kábeltévé-csatornák) az elterjedése, a szabadidő szerkezeti változásai (pl. a számítógépes játékok növekvő népszerűsége), a jegyárak emelkedése, illetve egyes országokban (pl. Magyarországon) a kisebb mozik bezárása. Az okok között feltétlenül meg kell említeni – bár referenciaként elfogadható magyarországi kvantitatív elemzés hiányában inkább csak mint lehetséges tényezőt – az iparág szereplői által kiemelt jelentőségűnek tartott internetes filmletöltést is („Filmforgalmazás, e-cinema, hogyan tovább?” 2009; Formanek 2005). A piac szűkülése negatív spirált indított be: az egyre kisebb piacról egyre több forgalmazó vonul ki, egyre több mozi zár be, a kínálat szűkülése nyomán a közönség mind nagyobb hányada fordul más szórakoztatási formák felé.

2. ábra: A mozik közönségének alakulása Magyarországon, az Egyesült Államokban és az Európai Unióban, valamint a magyarországi jegypénztári bevételek a bázisévhez (2002) képest

Megjegyzés: 2002=100%, 2003-ig EU25, utána EU27
 Forrás: Nemzeti Filmiroda és Kanzler (2009)

A kutatás fő kérdései, elméleti és módszertani korlátai

A hivatkozott kutatások eredményeinek fényében egyértelmű, hogy *a kulturális javak legális piaci és p2p forgalmának kapcsolatát a kontextusok és a logikák sokasága jellemzi, így nem emelhetők ki általános érvényű mechanizmusok, oksági összefüggések.* A fájlcserelés semmivel sem kevésbé változatos jelenség, mint bármely más fogyasztói magatartás: az egyik piacon feltárt összefüggéseket még úgy is lehetetlen más piacokra extrapolálni, hogy a fájlcserelésnél aligha találhatnánk földrajzi értelemben kevésbé helyhez kötött jelenséget. (Az általános paradigma hiánya persze azt is jelenti, hogy bizonyos piacokon erős lokális hatások érvényesülnek, mint pl. az általunk vizsgált, magyarországi központú fájlcserelés hálózatok esetében.) Mindebből adódóan saját kutatásunkban nagyon óvatos hipotéziseket fogalmaztunk meg, továbbá, ahol voltak feltevéseink a fájlcserelés és a legális piac kapcsolatáról, ott sokkal inkább a kulturális fogyasztás témájában Magyarországon végzett más kutatásokra (vagy saját intuíciónkra) támaszkodtunk, mint a hivatkozott külföldi vizsgálatokra.

Kutatásunk célja a kulturális javak magyarországi „hagyományos” offline és fájlcserealapú kereslete közötti összefüggések vizsgálata. Ehhez az adatok két halma szükséges: (1) fájlcserelés hálózatokból származó, lehetőleg tranzakciószintű adatok, valamint (2) az offline forgalom lehetőleg minél részletesebb statisztikái. A kulturális javak keresletét tehát mind a fájlcserelések, mind az offline disztribúció szintjén mérnünk kell.

Módszertani keretek

David Lazer és szerzőtársai 2009-ben a *Science* magazinban megjelent programadó cikkükben (Lazer et al. 2009) Computational Social Science névvel új társadalomtudományi paradigma születésére hívják fel a figyelmet. A technológiai környezet fejlődésének köszönhetően mindennapi cselekedeteink mind nagyobb hányada hagy nyomot elektronikus adatbázisokban. Ez a folyamat az empirikus társadalomkutatás új dimenzióját nyitja meg: azáltal, hogy a vizsgált (teljes) alapsokaság viselkedése közvetlenül megfigyelhetővé válik, meghaladhatók a reprezentatív minták elemzéséből levont következtetések (*inference*) korlátai. Mostanában alakul ki az a számítógép-tudományi, matematikai eszköztár, és nem utolsósorban kutatásetika, mellyel és melyek kontextusában ezek az adatok elemezhetővé, s rajtuk keresztül a felhasználók viselkedése leírhatóvá, modellezhetővé válik. Tanulmányunk a fekete piacokra vonatkozó adatgyűjtéssel ebbe az irányzatba illeszkedik, adatgyűjtésének módszerével pedig egyben az etikai kérdésekben is állást foglal.¹⁵

¹⁵ A fájlcserelések egymás közötti tranzakcióiról a legpontosabb képpel a fájlcserelésben részt vevő felhasználókat koordináló központok rendelkeznek. Ők viszont – érthető okokból – kategorikusan elzárkóztak attól, hogy a rajtuk keresztül bonyolított, sokszor illegális tevékenységekről adatokat szolgáltatassanak. Az adatokat így e központoknak a felhasználók által elérhető felületeiről gyűjtöttük be. Az adatgyűjtésről sem a központok adminisztrátorait, sem a felhasználókat nem tájékoztattuk előre, ami természetesen etikai aggályokat vet fel. Az etikai csapdát úgy kerültük ki, hogy folyamatos kapcsolatban álltunk a hazai fájlcserelés közösség meghatározó médiumaival, és segítségükkel rendszeresen beszámoltunk nemcsak a folyamatban lévő adatgyűjtésről, hanem a kutatás céljairól és eredményeiről is. A kutatás egy különösen munkaigényes pontján, a torrentfájlok mozifilmszintű azonosításánál pedig közvetlenül a fájlcserelés közösséghez fordultunk, aminek eredményeként több százan segítettek a feladat elvégzésében.

A fájlcsereélők kiválasztásához mindenekelőtt azonosítani kellett azokat a p2p felületeket, ahol a magyarországi fájlcsereélők koncentrálódnak. A feketepiaci forgalom koordinálására jellemzően használt nemzetközi oldalak (Mininova, Pirate Bay) forgalmi adatai a magyar p2p feketepiacok vizsgálatára több okból is elégtelenek. Egyrészt azért, mert ezen oldalak forgalmának elenyésző részét bonyolítják magyar IP-cím-tartományból származó felhasználók.¹⁶ A nemzetközi „szuperplatformokon” elérhető tartalmaknak csak töredéke releváns az idegen nyelveket alig beszélő (Szénay 2005) magyarországi felhasználók számára, és a magyar nyelvű tartalmaknak e felületeken csak töredéke bukkan fel. Másrészt, mivel ezek a közismert nemzetközi oldalak lehetővé teszik az anonim használatot, a felhasználókról szinte semmit nem tudhatunk. A kutatás célkitűzéseinek olyan felületek feleltek meg, amelyek (a) felhasználóinak többsége magyarországi; (b) a magyarországi fájlcsereélők között a legnépszerűbbek, így a vizsgálandó populáció teljes vertikumát reprezentálják; (c) a felhasználókról szociodemográfiai adatokat is képesek tárolni.

A fájlcsereforgalom tranzakciószintű adatai mellett a hagyományos piacok részletes forgalmi adataira is szükségünk volt. A forgalmazók és a jogosultak azonban elzárkóztak a számunkra szükséges részletességű adatok átadásától, szakmai szervezeteik pedig csak elemzésre alkalmatlan aggregált adatokat tesznek közzé. Mivel a magyar piacról hiányoznak azok a harmadik felek, melyek független szervezetekként (pl. piackutatóként) monitoroznák a piaci kereslet és kínálat alakulását, olyan piacok felé fordultunk, ahol a forgalmi adatok gyűjtése jogszabály alapján kötelező. Ilyen adatszolgáltatási kötelezettség egyedül a magyarországi filmpiac szereplőire vonatkozik, ezért a filmpiac vizsgálata mellett döntöttünk. A mozipiaci statisztikák jól kiegészíthetőnek bizonyultak különböző más, releváns és hozzáférhető adatbázisokkal, így a port.hu által rendelkezésünkre bocsátott országos moziműsorral és a Nemzetközi Filmadatbázisból (IMDb) kinyerhető adatokkal. Miután a legjobb minőségű adatok a mozis forgalmazás statisztikái voltak, az elemzést a magyarországi fájlcsereélőkön cirkuláló filmek forgalma és a moziforgalmazás közötti összefüggésekre szűkítettük.

Az elemzés fókuszát nemcsak azáltal szűkítettük, hogy a kulturális javak feketepiacából kizárólag a filmes piaccal foglalkoztunk. Kutatásunk a filmes feketepiac tekintetében sem teljes körű, hiszen egyedül a *fájlcsereélés és a mozik közönsége* közötti összefüggéseket elemezzük, bizonyos szegmenseket kizárunk mind a kalóz-, mind a legális piac tekintetében. A feketepiac részét képezi az ille-

Az adatgyűjtéssel kapcsolatos észrevételeket folyamatosan monitoroztuk, és a kutatás egészét igyekeztünk minél átláthatóbbá tenni. A kapott észrevételekből világossá vált számunkra: a fájlcsereélők számára szinte közhely, hogy tevékenységüket több szervezet is monitorozza. Tudomásuk van arról, hogy ezeket a szolgáltatásokat rendőrségi, ügyészségi, sőt jogosultai számítógépekről is használják. A személyes azonosíthatósággal szemben egyrészt anonimitással, másrészt a gyanúsnak vélt számítógépek tranzakciókból kitiltásával védekeznek. (Ez utóbbi lehetőség az adminisztrátorok kezében van.) A független és semleges egyetemi kutatóintézet által végzett adatgyűjtés nem ütközött ellenállásba, a visszajelzések többsége támogató volt, a kisszámú elutasító visszajelzés pedig kezelhetőnek bizonyult. A transzparens kommunikáció kedvező fogadtatása a felhívásunkra összegyűlt önkéntes segítség volumenében is megnyilvánult. A transzparenciát szolgálja az is, hogy a fájlcsereélő hálózatokról gyűjtött adatokat megfelelő anonimizálást követően szabadon hozzáférhetővé, kutathatóvá is tesszük.

16 A logókat elemző geo.keff.org oldal alapján pl. a Pirate Bay torrentoldal felhasználóinak alig fél százaléka származik Magyarországról. (2009-es adat, az oldal már nem elérhető).

gálian másolt fizikai hordozókkal való utcai kereskedés, a „házi” DVD- és (a csökkenő jelentőségű, de továbbélő) VHS-másolás,¹⁷ továbbá a video- és fájlmegosztó oldalakon egyéni felhasználók által közzétett tartalom is. A legális piac pedig a mozikon kívüli értékesítési csatornákat és a hozzájuk kapcsolódó médiumokat (a DVD/VHS-, illetve a televíziós piacot) is magában foglalja.

A fájlcsere és a moziforgalmazás kiemelésének módszertani és technikai okai vannak. Az előbbiekre már a bevezetőben utaltunk: a tranzakciók szintjén rendelkezésre álló adatok jóval magasabb minőséget képviselnek, mint bármilyen, személyes megkérdezéssel gyűjthető információ. Ilyeneket azonban nemcsak a fájlcsere, hanem a többi (házi) kalóztevékenység (pl. DVD- és videokazetta-másolás) vonatkozásában is szinte lehetetlen elfogadható minőségben maguktól az egyénektől beszerezni.¹⁸ Minket elsősorban az egyének *tényleges tranzakciói*, valós idejű filmetöltései érdekelnek, márpedig ezek egyedül a szervereken tárolt adatokból ismerhetők meg – más típusú (közvetett) megfigyeléssel viszont a vizsgálat célkitűzései szempontjából elfogadhatatlan minőségi engedményeket kéne tennünk. Technikai okokkal elsősorban a legális DVD- és VHS-piac kihagyása magyarázható: az elemzésünk időablaka tekintetében releváns filmek bolti forgalmáról mindmáig nem sikerült beszereznünk részletes adatokat.¹⁹

Helyettesítés vs. hiánypótlás

Ezen a ponton utalnunk kell a *helyettesítés* és a *hiány* jelenségeinek diskurzusfüggő értelmezéseire. A szerzői jog jelenleg uralkodó szemléletében a kérdésben hivatkozott elméleti különbségtételnek semmi értelme, hiszen a jogtulajdonosok szempontjából – a törvényben felsorolt kivételektől eltekintve – minden, a legális piacokat megkerülő tartalom-hozzáférés szükségszerűen jogsértés, s mint ilyen, üldözendő, de legalábbis megakadályozandó. A fejlett országok többségében hatályos szerzői jog keretén belül maradvá tehát értelmetlen azt vizsgálni, hogy a fájlcsere és generál-e legális keresletet, hiszen a jogsértés ténye ezt a kérdést nem engedi feltenni. Ebben a nézetben a hiányparadigmának nincs helye, a helyettesítésnek pedig legfeljebb a jogsértő magatartás szinonimájaként.²⁰

Ez a megközelítés az adott diskurzus keretein belül helytálló, ezért nem is áll szándékunkban vitatni. A kulturális piacok ökonómiai vagy szociológiai megközelítésében azonban releváns feltenni azt a kérdést, hogy *a kalózkodással*

17 Otthoni videó alatt a továbbiakban a DVD- és VHS-formátumokat értjük.

18 Torzító tényező pl. a téma bizalmas jellege, a másolási és cseretevékenységgel kapcsolatos emlékezet pontatlansága (különösen jelentős mennyiségek esetén) stb. E buktatók többsége még bonyolultabb és drágább kérdőíves eljárásokkal (pl. válaszadói panelek) sem kiküszöbölhető.

19 A DVD-forgalom elemzésbe beemeléséhez a következő adatokkal kellene rendelkezünk a kérdéses időszakban: milyen címek hazai forgalmazására szereztek jogot a kiadók; e jogok hány példány legyártására és milyen időtávra szólak; hány példányt gyártottak; a DVD-ket milyen csatornákon és milyen kiskereskedelmi áron forgalmazták; illetve az értékesített példányok száma. Ezek egyikéről sem állnak rendelkezésre megbízható adatok. Nem kizárt azonban, hogy ezen adatok egy részéhez – pl. az egyes kiskereskedelmi szegmensekben értékesített címek egy részének forgalmához – a közeljövőben hozzáférünk. Ebben az esetben az itt bemutatott kvantitatív elemzésekbe be kell emelnünk az otthoni lejátszásra alkalmas (legális) kiadványok forgalmának ismert változóit.

20 Charles Nesson, a Harvard Egyetem fájlcsere-ügyekben aktív jogász professzora fogalmazta meg azt a gondolatot, hogy legális alternatívák hiányában az illegális letöltés esetleg élvezhetné az amerikai jog által biztosított *fair use* védelmet, azaz szabad felhasználásnak minősülhetne. (Nesson professzor személyes közlése, a szerzőknél elérhető dokumentum.)

*beszerzett árucikket (esetünkben filmet) ugyanaz a fogyasztó vajon abban az esetben is beszerezné-e, ha kizárólag legálisan (fizetés ellenében) juthatna hozzá? A válasz persze az, hogy „egyéntől függ”, vagy „esete válogatja”. Ha egy fogyasztó pl. azért tölt le egy filmet, mert azt sem a mozik nem játsszák, sem videokölcsönzőben vagy boltban (továbbá legális, fizetős letöltéssel) nem tud hozzáférni, akkor számára a fájlcserelés (esetleg a másolás) az egyetlen reális lehetőség. A fájlcsereléssel ugyanakkor egyesek olyan filmekhez is hozzáférhetnek, amikért egyébként (korábbi preferenciáik alapján) nem adnának ki pénzt, horizontjuk tágulásával pedig később akár a legális piacon is fogyaszthatnak olyan produktumokat, műfajokat, amelyek iránt éppen a fájlcserelés által biztosított ingyenes hozzáférésnek köszönhetően kezdtek érdeklődni. *Közönségszociológiai értelemben az az illegális fogyasztás, amelyre a fájlcserelés lehetőségének hiányában nem kerülne sor, nem minősíthető helyettesítő funkciójúnak.* Helyettesítésről csak akkor beszélhetünk, ha van mit helyettesíteni, azaz a fogyasztók által keresett tartalom beszerezhető a legális piacokon. A feketepiacokon természetesen mindig jelentős súlyt képvisel az a közönség, amelyik semmilyen legális produktumot nem vásárol – még akkor sem, ha az őt érdeklő produktum csak a legális piacon érhető el: ők a helyettesítés paradigmát követik. A hiánypótlás azonban ettől mind kontextusa, mind következményei tekintetében jelentősen különbözik.*

A kulturális termékek piacának szociológiai megközelítésében tehát a tranzakciók tartalmával egyenrangú figyelmet kap a tartalmakhoz való hozzáférés kérdése. *A p2p feketepiacok megértésében elsődleges, hogy a hiánypótlás-, illetve a helyettesítésfunkciót szem előtt tartva mondjunk valamit azokról a mechanizmusokról, amelyek a fájlcserelés hálózatok tranzakcióit befolyásolják, egyben vizsgáljuk, hogyan alakítják a teljes feketepiaci keresletet és kínálatot.* E szempontok áttekintése azért fontos, mert könnyen belátható, hogy a „helyettesítés vs. hiány” alapvető elméleti kérdése kimondva-kimondatlanul minden feketepiac-kutatásban jelen van, megfelelő operacionalizálása nélkül azonban még saját kutatásunk lehetőségeit sem lennének képesek felmérni. Az irreális várakozásokat kivédendő szükséges rögzítenünk, hogy szinte lehetetlen olyan kutatást végezni, amellyel ez a dilemma akárcsak egy-egy speciális populáció (valamely nemzeti vagy lokális piac) vonatkozásában megnyugtató módon eldönthető volna. A mi kutatásunk sem kivétel. Kétségtelen: a megkérdőjelezési módszerekhez képest komoly módszertani előrelépés, hogy a filmfájlcserelés valós idejű adatokon elemezzük – kalóztevékenységet ennél pontosabban aligha mérhetnénk. A legizgalmasabb kérdés azonban a kalóztevékenység legális piacra gyakorolt hatása, és ezen a szinten korlátokba ütközünk. Ahhoz ugyanis, hogy ezt a hatást teljes körűen mérhessük, *egyéni szinten* kellene rendelkezésünkre állnia legalább három dimenzió, azaz nemcsak (1) a fájlcsere, hanem (2) a mozilátogatás és (3) az otthoni video- (DVD- és VHS-) vásárlás – sőt: az egyelőre fejletlen (4) legális online forgalmazás és a (5) televíziós sugárzások – adatainak. A formátum sajátosságai miatt az otthoni DVD- és tévézés jelenthetik az online feketepiacról beszerzett kópia legközelebbi helyettesítő termékeit, így joggal merül fel a kérdés, mennyire torzíta az elemzést az, hogy ezeket a formátumokat nem vizsgáljuk.

A lehetséges torzítás mértékének becslésére a következő szempontokat érdemes figyelembe venni.

- (1) A hazai DVD-piac mára erősen polarizálódott: a drága, díszes kiállítású, alacsony forgalmú kiadványok mellett a piac túlnyomó részét az elektronikai áruházakban és szupermarketekben marketingtámogatás nélkül, ömlesztve értékesített pár száz forintos kiadványok adják (Gőzsy – Iván 2009). Míg az előbbi kategóriában az ajándékozás célja, illetve a rajongók által saját használatra vásárolt kiadványok magas presztízse korlátozza a helyettesíthetőséget, addig az utóbbi kategória forgalmát az impulzusvásárlás határozza meg, aminek fő jellemzői (alacsony árak és gyenge elköteleződés) valószínűtlennek teszik, hogy a bolti észlelés impulzusa vásárlás helyett tömeges letöltésekben materializálódjon. A legveszélyeztetettebb kategória a viszonylagos rendszerességgel, tudatosan keresett és vásárolt DVD-k szegmense volna – amennyiben a magyarországi forgalmazók nem arról számolnának be, hogy leginkább éppen ez a kategória hiányzik a magyarországi DVD-piacról. Külön elemzést érdemel – bár historikus adatok hiányában aligha megvalósítható –, hogy a kulturális fogyasztás átalakulásának korábban említett okai és a hazai forgalmazók elmúlt években fokozódó árversenye mellett mekkora szerepet játszott a fájlcsere tömegessé válása e piaci szegmens összeomlásában.
- (2) Amint alább látni fogjuk, a feketepiacon elérhető filmek háromnegyede olyan alkotás, melyet magyarországi mozik vagy soha, vagy 2000 óta nem vetítettek. A filmforgalmazás időablakokra épülő logikájának ismeretében ebből az következik, hogy e filmek kereskedelmi életciklusa lejárt, és hazai (jogtisztta) DVD-elérhetőségük már nem a filmforgalmazás hagyományos logikájába illeszkedik, hanem ad-hoc kiadói döntések eredménye.
- (3) A televíziós sugárzás feketepiacra gyakorolt hatása elvileg mind a kereslet, mind a kínálat oldalán kimutatható. A tévés forrásból feketepiacra került filmek (TVRip) aránya a vizsgált sokaságban alig 0,3%, ami nem arra utal, hogy a tévé jelentős hatást gyakorolna a kínálati oldalra. Ezzel együtt a televíziós sugárzás erőteljes külső impulzusként képes szignifikáns keresletet generálni mind a fájlcsere hálózatokon, mind a legális piacokon, ami elemzésbe bevonása mellett szóló érv. A legérdekesebb feladat annak vizsgálata lenne, hogy a magyar piacon kimutatható-e a Smith és Telang (2008) által feltárt, a tévés sugárzás DVD- és p2p-forgalom katalizáló hatásával kapcsolatos összefüggés, ennek elvégzése azonban DVD-piaci adatok hiányában nem lehetséges. Az előzőeket összegezve tehát a DVD-piaci adatok értékes összefüggésekkel gazdagíthatnák az elemzést, a magyar piac áttekintett jellemzőinek ismeretében azonban hiányuk nem gyengíti a tanulmány megállapításait. Az offline filmpiac DVD-szegmensét tehát nem vizsgáljuk, mozis dimenzióját pedig kisebb részletességgel (egyéni helyett mozik szintjén aggregálva), mint a fájlcsere mérésénél. Így hiába rendelkezünk (az adatgyűjtés két hónapos időablakán belül) egyéni szintű és teljes körű letöltési adatokkal a mérésbe bevont populáció egészére nézve, azt nem tudjuk vizsgálni, hogy a fájlcsere-

lés az *egyének szintjén* hogyan befolyásolja az otthoni videoforgalmat, illetve a mozilátogatást. Arról sem szabad megfeledkeznünk, hogy a filmek mozis forgalmazásának statisztikái a teljes magyarországi moziközönségre vonatkoznak, nem csupán a fájlcsereelő mozilátogatókra!

Mindez persze nem jelenti azt, hogy a „helyettesítés vs. hiánypótlás” kérdéséről semmit sem tudunk mondani. Miután szinte minden olyan letöltött filmet sikerült cím szerint azonosítanunk, amelyet Magyarországon 2000 után játszottak, a *tartalmi dimenzióban* is megnyílik a lehetőség a mozipiac és a kalózforgalom összefüggéseinek elemzésére. Jelenlegi ismereteink szintjén már ez is páratlan lehetőség: nincs tudomásunk olyan kvantitatív kutatásról, amelyik a filmek p2p feketepiaci és moziközönsége közötti összefüggéseket vizsgálná. Hangsúlyozzuk azonban, hogy miután ezeket az elemzéseket aggregált adatokon végeztük, továbbra sem tudjuk megválaszolni azt a kérdést, hogy a fájlcsere makroszinten rombolja-e vagy katalizálja a filmek mozis forgalmát. Semmit sem tudunk arról, hogy az egyes filmeket különböző mennyiségben letöltő felhasználók jártak-e egyáltalán moziban, és ha igen, mit néztek meg. Ebben a kontextusban a hiányparadigma a kétféle (legális és feketepiaci) fogyasztás párhuzamosságát, a beszerzési források hibridizálódását jelenti (ami megengedi, hogy az egyén bizonyos tartalmakat mozi helyett az interneten, másokat az internetet követően a moziban fogyasszon), míg a helyettesítés fogalma alatt azt értjük, hogy a tartalom feketepiaci beszerzése teljes értékű alternatívát nyújt a legális csatornákkal szemben. Ez utóbbi opciót tévedés volna csupán a kétféle piac árainak különbségével magyarázni. A mozijegy áráért megszerzett fogyasztói hasznosságnak ugyanúgy része a megtekintett film nyújtotta elégedettség, mint a mozi, mint kultúrafogyasztási tér által nyújtott pozitív vagy negatív élmény,²¹ a barátokkal együtt töltött idő stb. Az a helyettesítés, ami a forgalmazó szempontjából elmaradt bevételként jelentkezik, a fogyasztó szempontjából egyfelől e mozispecifikus élmények elértéktelenedését, másfelől a produktum (reziduális) hasznosságának kalózfogyasztással történő kiválthatóságát jelenti. A lehetőségeink tekintetében ezért a legfontosabb, ezzel a kutatással megválaszolható kérdés, hogy *a mozis filmforgalmazás egyes jellemzői (a közönség mérete, a mozik tartalomkínálata, a film életgörbéje stb.) hogyan befolyásolják a filmek p2p kalózkeresletét és kínálatát.*

A fordított irányú okság mechanizmusaival (mindenekelőtt a letöltések mozilátogatásra gyakorolt hatásával) két okból nem foglalkozunk. Az egyik, hogy a fájlcsereforgalomról sokkal kevesebb, a magyarázó modellben használható változó áll rendelkezésünkre (a torrentek életciklusa és a letöltések száma), mint a mozis forgalmazásról. Egy ilyen változó készletből épített modellben a magyarázó erő „elszívják” a mozis forgalmazás változóit, ami tautologikus eredményekhez vezet – vagy másképp megfogalmazva: ehhez a fordított modellhez nincsenek jó, azaz a filmes disztribúció dimenzióján kívüli kontrollváltozóink. (Más volna

21 A nagy képernyő, a Dolby hang, az ízletes pattogatott kukorica mint pozitív élmény, vagy a mobiltelefonáló közönség, a figyelmetlen gépész miatt életlenül pergő képek okozta csalódás.

a helyzet, ha pl. minden fájlcsereelőre vonatkozóan rendelkezésünkre állnának szociodemográfiai változók, azonban a megfigyelt alapsokaságnak csupán kis hányada adott meg magáról ilyen információkat.) A másik ok, hogy a magyarázó modellekben a *filmek marketing-életciklusát vettük figyelembe*: nem a fájlcsereelőkhöz egy konkrét filmre eső letöltési aktivitása előzi meg, illetve befolyásolja a mozis forgalmazást (így az eladott jegyek számát), hanem fordítva. A filmek mozis forgalmazását több mint egy évtizedre visszamenőleg, a letöltéseket viszont csupán ennek az időszaknak a legvégén, egy két hónapos időablakban (2008. május–június) vizsgáljuk, így nem kérdés, hogy mik az előzmény-, és mik a következményváltozók.^{22,23} Azt a kérdést tehát, hogy a fájlcsere rombolja-e (s ha esetleg igen, milyen mértékben) a mozis keresletet, csak akkor tudnánk vizsgálni, ha (1) a fájlcsereletést hosszabb időablakban, (2) a mozis közönséget pedig a fájlcsere megfigyelt időablakán túl is elemeznénk. Nem kizárt, hogy erre a jövőben lehetőségünk lesz: jelen tanulmányunk egyik célja éppen hasonló kutatások elméleti-módszertani megalapozása.

A vizsgált p2p piac fő jellemzői

*Trackerek*²⁴

A fájlcsere jelenlegi hazai központjai évekkel ezelőtt a legnagyobb sávszélességet biztosítani képes egyetemi hálózatokon kezdték meg működésüket. Az első DC (Direct Connect) hub 2001-ben indult, egy évvel később pedig már hat szerver üzemelt – mindegyik valamilyen egyetemi hálózaton („Az Elite Hub történelme”, é. n.). A széles sávú internet terjedése Magyarországon 2003–2004 körül kapott lendületet, erre az időre tehető az egyetemi környezetben működő szerverek átköltözése kereskedelmi szolgáltatókhoz, és 2004-ben jelent meg az első magyar torrent tracker, a bitHUMen is (sct 2009). Az elmúlt években mind a magyar felhasználókat kiszolgáló központok, mind felhasználók száma gyorsan növekedett.

A 2. táblázat a legnagyobb magyar torrent trackerek felhasználóinak 2008 végi populációját mutatja. Az egyes trackerek felhasználói különálló közösségek, melyek annak ellenére élesen rivalizálnak egymással, hogy egy felhasználó jellemzően több oldalra is regisztrál. A jelentős átfedésnek köszönhetően ezekből az adatokból nagyon nehéz megbecsülni a magyarországi torrent felhasználók számát, hiszen az egyes szolgáltatók felhasználóinak egyszerű összeadása minden bizonnyal jelentősen felülbecsli a felhasználók tényleges populációját. Turcsán (2008) szerint Magyarországon 300 ezer aktív fájlcsereelő van, ez a szám azonban a hasonló lakosságszámú országokkal való összevetés (Huygen et al. 2009), valamint korábbi magyarországi kutatások (Lakatos 2005) alapján inkább csak alsó becslésnek fogadható el.

²² A két dimenzió makroösszefüggéseit természetesen vizsgáljuk a korrelációk szintjén (lásd 64. és 67. oldalak).

²³ Hasonló okok miatt nem vizsgáljuk a letöltések DVD-piacra gyakorolt hatását sem. Egyrészt nem rendelkezünk DVD-forgalmi adatokkal, másrészt, ha ismernénk is ezeket, a DVD-disztribúció változói az általunk vizsgált időablakra korlátozódo letöltések szempontjából előzmény-, nem pedig következményváltozók.

²⁴ A fájlcsereben részt vevő felhasználókat koordináló központi szerver, mely maga digitális állományokat nem tesz elérhetővé, de tudja, hogy a hozzá kapcsolódó felhasználóknál milyen állományok érhetők el.

2. táblázat: A legnagyobb magyar torrent trackerek felhasználóinak száma 2008 végén²⁵

Tracker	Regisztrált felhasználók	Peer-ek (le- és feltöltők ²⁶) 2008. december 28-án
nCore	78 612	308 330
Independence	68 315	90 327
Moobs	59 989	125 913
bitHUMen	51 318	218 731
Malacka	45 067	24 054
PREtorians	39 979	39 250
1st Torrent	37 692	46 811
GigaTorrents	35 001	95 085
Spiirt	33 349	17 898
Blue-Dragon	31 826	66 153

A felhasználók párhuzamos regisztrációját az is magyarázza, hogy az egyes torrent trackerek szolgáltatásai jelentős mértékben különböznek egymástól – kevésbé kínálatukban, mint inkább a körjük szerveződő közösség összetartásában, a szolgáltatás presztízsében, illetve a rajtuk keresztül elérhető tartalmakban. *A fenti listából három tracker (bitHUMen, nCore, Independence) forgalmát vizsgáltuk, melyek alábbi rövid ismertetése e különbségekre és kiválasztásuk szempontjaira is rávilágít.*

A bitHUMen a magyar p2p szcéna legrégebbi és legnagyobb presztízsű, zárt fájlcsere közössége. Bejutni csak aktív tagtól kapott meghívóval lehet; a meghívóhoz nem könnyű hozzájutni, lévén az oldal a világ legkeresettebb torrent oldalai között az előkelő 26. helyet foglalja el (sharky 2008). Az oldal jó technikai minőségű, ellenőrzött kínálat, összetartó közösség és a kereskedelmi tevékenység alacsony szintje jellemzi, így alapvetően elit, nonprofit szolgáltatásként jellemezhető. Az nCore felhasználószám tekintetében a magyar internet legnagyobb, szintén zártkörű torrent trackere. Különlegessége a bitHUMen-hez képest, hogy nemcsak a hivatalos release-csapatok digitális kópiáit terjeszti, hanem bárki megoszthatja az általa készített release-eket. Vizsgálatunkba mérete és tartalmi nyitottsága miatt vontuk be. Az oldalon viszonylag sok a reklámfelület, ami arra enged következtetni, hogy működésében a fájlcsere melletti elkötelezettségen túl kereskedelmi szempontok is szerepet játszanak. Az Independence a három tracker közül a legfiatalabb. Viszonylag alacsony presztízse összefügg azzal, hogy bárki tagjává válhat, aki hajlandó megfizetni a belépési díjat. A felhasználói bázis és a forgalom intenzív monetizálásának gyakorlata sok fájlcsere szemében viszatetsző, viszonylagos nyitottsága azonban lehetővé teszi, hogy az exkluzívabb trackerekről kiszorult felhasználók letöltési szokásait is megismerjük.

²⁵ <http://asva.info/2008-magyar-bittorrent-trackerei-2008-12-29.html>

²⁶ A digitális állományok megosztása (elérhetővé, letölthetővé tétele) az interneten. Azok a felhasználók, akik fájlokat bittorrent technológiával osztanak meg másokkal, az ún. seederek.

Felhasználók

A vizsgált három torrent tracker 187 ezer felhasználójából összesen 24 ezer adott meg lakhelyüül létező magyarországi települést. A felhasználók között alulreprezentáltak a kistelepüléseken élők. A falvak alulreprezentáltságát részben magyarázza, hogy a felhasználók lakhelyüket a tracereken előre megadott listából választva adhatták meg, mely egyik tracker esetében sem volt hiánytalan, és leggyakrabban a legkisebb települések hiányoztak. A (széles sávú internet-penetrációhoz képest) nagyvárosok javára torzító eloszlás azonban annak a trackernek a felhasználóira is jellemző volt, amelyik viszonylag bő – még ha nem is teljes – listából kínált választási lehetőséget. Ezek alapján megfontolandónak tartjuk azt a feltételezést, hogy a zárt, rejtőzködő, meghívásos trackerekre való bejutás feltétele a felhasználók beágyazottsága egy viszonylag sűrű és jól informált társas hálózatban, melyre a nagyobb településen élőknek nagyobb esélye van.²⁷

3. táblázat: Az ismert lakhelyű p2p felhasználók eloszlása településtípus szerint (ezer fő, %)

Településtípus	Lakosság		Széles sávú előfizetők 2007 júniusában		P2P felhasználók (bitHUMen, nCore, Independence)	
Budapest	1 778	17%	334	30%	7,259	30%
Megyeszékhely	1 821	18%	234	21%	8,055	34%
Város	3 395	33%	343	31%	7,044	30%
Falu	3 188	31%	194	18%	1,487	6%
Összesen	10 182	100%	1 106	100%	23,845	100%

Forrás: Központi Statisztikai Hivatal, Nemzeti Hírközlési hivatal

A felhasznált adatok és az adatgyűjtés módszere

Az irodalom a p2p hálózatokkal kapcsolatos adatgyűjtés számos módszerét ismeri a gerinchálózati ún. „deep packet inspection”-tól a survey típusú adatgyűjtésig (Chu – Labonte – Levine 2002; Gummadi et al. 2003; Guo et al. 2005; Pouwelse – Garbacki – Epema – Sips 2005; Saroiu – Gummadi – Gribble 2002; Schulze – Mochalski 2008; Sen – Wang 2002). Ezek közül a legpontosabb méréseket az adatforgalom közvetlen megfigyelése biztosítja. Mivel azonban a kutatásban releváns szempont volt a fájlcsereélők lakhelye is, továbbá Magyarországon nincs olyan adatbázis, mellyel az adatforgalom figyelésével megszerzett IP-cím megbízhatóan földrajzi helyhez köthető, más módszert kellett választanunk. Szerencsére a torrent trackerekre regisztrált felhasználóknak lehetőségük van megadni a lakhelyüket, mellyel a felhasználók jelentős része élt is, így kézenfekvő volt, hogy a szükséges adatokat a torrent trackerek webes interfészéről gyűjtsük be – már

27 Ez a feltételezés természetesen csak akkor állja meg a helyét, ha a trackereken lakóhelyét nem közlő többség (kb. 160 ezer felhasználó) településnagyság szerinti megoszlása megegyezik a lakóhelyét megadó 24 ezer fő megoszlásával – ennek ellenőrzése azonban nem lehetséges.

csak azért is, mert a webes interfész az összes többi forgalmi adatot is rendszeresen közzéteszi. Ennek a módszernek az egyetlen hátránya az lehet, hogy a pontos forgalmi adatok megszerzése a webszerver agresszív lekérdezését követeli meg, ami könnyen szemet szúrhat a szerverek nyilvánosságát kerülő üzemeltetői számára. Ezt elkerülendő kifejlesztettünk egy olyan eszközt, mely az agresszív adatgyűjtést proxy gépek közbeiktatásával álcázza.

Az elemzéshez több forrásból származó adatokat használtunk. A p2p hálózatok forgalmát 2008 márciusa és decembere között figyeltük. Ezen időszak alatt a vizsgálatba bevont három trackeren 187 ezer különböző felhasználót regisztráltunk, akik egymás között 48 ezer (egyedi) fájl cseréltek. A vizsgált időszakban összesen közel 12 millió tranzakciót figyeltünk meg, ami felhasználónként átlagosan 63 letöltött fájlra felel meg. A 48 ezer fájl mögött 7200 egyedi filmet²⁸ azonosítottunk: ezek között nem szerepelnek sem televíziós sorozatok, sem erotikus, pornográf tartalmak,²⁹ melyek mindenhol külön kategóriát képeznek. Ezek az egyedi tranzakciók szintjén rendelkezésre álló információk³⁰ képezik a feketepiaci forgalommal kapcsolatos adatgyűjtés alapját.

A filmek mozis disztribúciójának elemzéséhez két forrást használtunk. Az egyik a port.hu weboldal mozis programadatbázisa, mely 2000 júniusáig visszamenőleg a vetített filmek címével együtt tartalmazza az összes magyarországi mozielőadás helyét és időpontját. Ezek az adatok lehetővé teszik a filmek mozis életciklusának követését. A mozis filmpiaccal kapcsolatos adatok másik forrása a Nemzeti Filmiroda által a magyarországi filmbemutatókról és a magyar mozihálózatról törvényi felhatalmazással gyűjtött információk. A forgalmazóktól származó adatbázisok a 2004 elejét követően Magyarországon bemutatott filmek vonatkozásában tartalmazzák a naptári év végéig realizált jegybevételt, nézőszámot, illetve a terjesztett kópiák számát. A magyar adatokat kiegészítettük a Nemzetközi Filmadatbázis, az IMDb filmenként rendelkezésre álló műfaji kategóriáival, valamint az imdb.com weboldal látogatói által adott szubjektív értékeléssel (tetszési indexekkel).

Amint az a 4. táblázatból (lásd következő oldal) látható, a rendelkezésünkre álló adatbázisokkal mért forgalom idősíkjai nem teljesen fedik egymást. A fájlcsereadatok 2008. május 1-től állnak rendelkezésünkre, míg a mozis programadatbázis június 30-ig bezárólag tartalmaz adatokat, ezért a fájlcsereforgalom elemzését a május–júniusi

28 Bármely tartalom (film) többféle fájlként vagy formátumban lehet jelen a trackereken. Egy-egy film gyakran különböző hang- és képmínőségben is letölthető, a vonatkozó fájlok mérete ennek megfelelően változhat (pár száz MB-tól több mint 10 GB-ig). Az adatgyűjtés során azonosítottuk az egyazon tartalomhoz tartozó különböző méretű és formátumú fájlokat, így ha pl. a Csillagok háborúja c. film 700 MB, 1,4 GB és 4,7 GB méretű változatait ebben a sorrendben 20, 5, illetve 8 alkalommal töltötték le a három trackeren keresztül, akkor adatbázisunkban ez a film összesen 33 letöltéssel szerepel. Az eljárással az eltérő nevű, de azonos tartalmú fájlok is felismerhetők. A trackereken megjelenő fájlok párosítása a mozifilmekhez komplex és nagy erőforrásokat igénylő feladat volt, melyen sok száz önkéntes dolgozott. Segítségüket ezúton is köszönjük!

29 A pornográf filmeket egységesen kizártuk a p2p feketepiac elemzéséből. Ez azért szükséges, mert a torrent trackerek filmforgalmának jelentős hányada eleve pornó, amit sok fájlcsereelő elsősorban nem saját érdeklődésből, hanem stratégiai megfontolásokból tesz elérhetővé, illetve tölt le. A fájlcsereelő közösségekben egységes (és öngerjesztő) hiedelem szerint érdemes pornófilmeket megosztani és letölteni, mert azokat úgymond „mindenki keresi”. Márpedig minél magasabb egy felhasználónál a tőle letöltött/átalta letöltött adatmennyiség aránya (a ratio), annál gyorsabban és nagyobb sávszélességgel juthat a keresett fájlokhoz.

30 Ez a „nyers” adatbázis minden fájlcsere-tranzakciót egy megfigyelési egységként, azaz külön adatsorban tárol.

időszakra korlátoztuk. (A továbbiakban letöltési vagy megfigyelési időablakként hivatkozunk erre az időablakra.) A filmek mozis forgalmazásával kapcsolatban az időablakot megelőző évekről rendelkezésre álló adatokat is figyelembe vesszük. Tekintettel arra, hogy a p2p hálózatokon megjelenő filmek jelentős része ún. DVDRip³¹, ez a megoldás lehetővé tette a mozifilmek forgalmazási időablakokra épülő követését, melynek lényege, hogy a mozifilm csak több hónapos késéssel jelenik meg DVD-n, és mint láttuk, még később (ha egyáltalán) legális letöltésre alkalmas formátumban.

4. táblázat: Az elemzéshez felhasznált adatok forrás szerint

p2p forgalmi adatok 2008. május 1.–december 31.	Új bemutatók forgalmazási adatai (NFI) 2004. február 1.–2008. december 31.
– A p2p felhasználó lakhelye* – A film címe** – A letöltés időpontja*** – A letöltés/feltöltés időbeni hossza	– A film címe** – A bemutató időpontja*** – Az eladott jegyek száma – A bemutató évében realizált árbevétel – Kópiaszám
port.hu programadatbázis (port.hu) 2000. június 1.–2008. június 30.	Internet Movie Database (IMDb)
– A mozi helye* – A film címe** – A vetítés helye, időpontja***	– A film címe** – A film értékelése (1–10 skálán) az imdb.com weboldal látogatói körében – az Értékelések mennyisége (imdb.com) – A film műfaji besorolása

Megjegyzés: A csillagok a különböző adatforrások közötti kapcsolatot megteremtő mezőket jelzik.

Eredmények

Megfigyelési időablak és mozis életciklus

A filmeket öt csoportba osztottuk letöltésük (igen/nem), illetve mozis játszásuk időszaka szerint (5. táblázat). Az első kategória azokat a filmeket tartalmazza, amelyeket adatgyűjtésünk időablakában (2008. május–június) nemcsak vetítettek a mozikban, hanem a fájlcsereelő hálózatokon is elérhetők voltak ($n=152$). A második kategória az első párja: ide azok a filmek kerültek, melyeket a vizsgált két hónapban játszottak a mozik, de a fájlcsereelő hálózatokon nem voltak elérhetők ($n=592$). A harmadik kategóriában a letöltési időablak előtt moziban játszott, és a fájlcsereelő hálózatokon elérhető filmeket ($n=776$), a negyedik kategóriában pedig az ugyanekkor vetített, de a vizsgált két hónap alatt a p2p platformokról kimaradt filmeket ($n=627$) találjuk. Az ötödik kategóriába kerültek azok a p2p platformokon felbukkant filmek, melyek mozis forgalmazásáról nincs semmilyen információnk ($n=2691$). Ezek magyarországi mozikban nem, vagy csak 2000 előtt vetített filmek. (A port.hu adatbázis csak 2000-től kezdődően tartalmazza a vetítések adatait.) Végül a hatodik kategória, a 2000 után nem vetített, és a p2p hálózatokon sem elérhető filmek halmaza tartalmazhatja a legtöbb produkciót,

31 Hivatalosan forgalomba került DVD-lemezzel készített digitális kópia (a fájl méret csökkentése miatt jellemzően a DVD-nél gyengébb minőségben).

azonban ezekről semmit nem tudunk: nemcsak mozis, illetve p2p forgalmuk, hanem címük is ismeretlen, ezért ezt a kategóriát nem vizsgáltuk.

Az adattisztítás során összesen 4838 filmet sikerült cím szerint azonosítanunk.³² A p2p kalózforgalomról önmagában sokat elárul, hogy a vizsgált három trackeren keresztül 2008. május 1. és június 30. között letöltött összes film közel háromnegyede olyan alkotás, amit 2000 után nem játszottak magyar mozikban.³³ Ez jóval magasabb, mint a 2000 után nem játszott filmek összes vizsgált filmen belüli aránya (56%), ezért a mozik kínálatában nem annyira résekről, mint inkább betöltetlen ürről indokolt beszélni. Más kérdés, hogy a „régí” katalógus filmjeinek műsoron tartása a moziforgalmazás jelenlegi körülményei mellett legtöbbször – elsősorban a multiplex szegmensben – nem kifizetődő. A kereslet azonban ettől függetlenül létezik, amint ezt e kategória fájlcsereforgalmon belüli súlya is igazolja.

5. táblázat: A vizsgált filmek osztályozása az adatgyűjtés időablaka és mozis vetítésük szerint

	A film az időablakban (2008. május 1.–június 30.) a vizsgált fájlcsereelőkön:				Összesen	
	elérhető volt		nem volt elérhető			
A letöltési időablakban moziban vetített filmek	152	20%	592	80%	744	100%
	4%	3%	49%	12%	15%	
2000. június 1. és 2008. április 30. között moziban vetített filmek	776	55%	627	45%	1403	100%
	21%	16%	51%	13%	29%	
Moziban nem, vagy csak 2000 júniusa előtt vetített filmek	2691	100%	adathiány		2691	100%
	74%	56%			56%	
Összesen	3619	75%	1219	25%	4838	100%
	100%	75%	100%	25%	100%	100%

Megjegyzés: Kategóriánként négy cellát tartalmaz; bal felső: filmek száma, jobb felső a sor %, bal alsó az oszlop %, jobb alsó a tábla totál %.

Nézőpont kérdése, meglepődünk-e azon, hogy a mozikban a vizsgált két hónap alatt éppen játszott filmek csupán egyötödét (744 filmből 152) töltötték le ugyanabban az időszakban. Egyfelől nem zárható ki, hogy a jelenség egyik magyarázata a filmkalózkodással szembeni erőteljes fellépés. Még valószínűbb azonban, hogy egy trend hatását látjuk: miközben az egyes nemzeti filmpiacokon a filmbemutatók időpontja egyre közeledik egymáshoz, a piac legnagyobb részét kitevő amerikai filmek esetében a használható minőségű feketepiaci kópia megjelenése

32 Azokhoz az elemzésekhez, amelyek megfigyelési egységei a filmek, két külön forrásból kellett létrehozunk egy új adatbázist. Az egyik a fájlcsere-tranzakciók (több százezer esetet tartalmazó) adatbázisa, amelyben minden egyes tranzakciónál azonosítottuk a letöltött filmet. Ezt az adatbázist a filmek szintjén aggregáltuk, majd a film azonosító kódja (mint kulcsváltozó) segítségével összekapcsoltuk a filmek moziforgalmazásának adatait tartalmazó adatbázissal. A végeredmény tehát egy az összes mozikban játszott és/vagy letöltött filmet tartalmazó adatbázis, melynek fájlcsereforgalommal kapcsolatos adatai nyers formában az egyes fájlcsereaktusok szintjén álltak rendelkezésre.

33 A 2000 után nem játszott filmek egy részét a magyar mozik régebben vetítették, másik részét viszont soha. A magyarországi vetítések adatbázisaiból nem derül ki, hogy e régebbi filmek közül melyeket nem játszották soha, mint ahogy az sem, hogy a vetítetteket mikor és hol játszották.

egyre kitolódik.³⁴ A 20%-os párhuzamos letöltési arány azonban akár magasnak is tűnhet, ha közelebről is megvizsgáljuk, milyen típusú filmeket töltenek le.

A vizsgált filmek leíró statisztikáját tartalmazó 6. táblázat sokat elárul a p2p feketepiac dinamikájáról. Az időablakban játszott filmek torrentjeinek életciklusa³⁵ kb. kétszer olyan hosszú (79 nap), mint a korábban játszottaké (40 nap), ez pedig csak úgy lehetséges, hogy az új filmek jobban érdeklik a fájlcsereelőket. Ezt a következtetést erősíti meg az egy filmre jutó letöltések száma is: egy az időablakban moziban játszott filmre átlagosan több mint ötször annyi (!) (1042) letöltés jut, mint egy az időablakon kívül (értsd: 2000 júniusa és 2008 áprilisa között) vetítettre (190). Tekintettel azonban arra, hogy az összes letöltött filmen belül nagyobb arányt képviselnek az időablakon kívül játszott filmek, a letöltések teljes volumenében már nem találunk nagy különbséget: az adatgyűjtéssel párhuzamosan játszott filmekre 158 ezer, az időablakon kívüliekre 147 ezer letöltés jut. Abszolút letöltési volument nézve azonban toronymagasan vezetnek a 2000 után nem vetített filmek, melyek összes letöltése (347 ezer) egymagában meghaladja az összes 2000 után vetített film letöltéseit, egyben több mint kétszerese az időablakban vetített filmek letöltéseinek.

A fájlcserelés legális üzletmenetet romboló hatását hangsúlyozó iparági szakemberek szeme valószínűleg megakad a letöltött filmek mennyisége és a fizető nézőközönség mérete különbségén. Ezt az összefüggést azonban – szemben a 6. táblázat a filmek teljes életciklusára vonatkozó nézőszámaival – érdemes a letöltési időablakra szűkítve is vizsgálni. A filmek időablakra eső közönségének méretét a letöltések számával összehasonlítva azt látjuk, hogy 1 millió 650 ezer eladott jegyre 158 ezer letöltés jutott.³⁶ Az általunk vizsgált feketepiacnak a mozis filmforgalmazáshoz viszonyított, nézőszámban mért súlya így mindössze 10% körüli. Igaz, kutatásunk nem terjed ki az összes, magyarországi fájlcsereelő által használható trackerre (ezt nem is tudnánk megoldani), ám a magyar közönség fentebb említett sajátosságai (mindenekelőtt a zárt nyelvi piac) alapján jó okkal feltételezhetjük, hogy a bitHUMen, az nCore és az Independence trackerek a magyar (p2p) filmkalóz-populáció jelentős hányada jelen van. Ezért azt a tényt, hogy a vizsgált időablakban játszott filmek 1,65 millió nézőjére a három legfontosabb magyar trackeren ugyanekkor 158 ezer letöltés jutott (10 néző után egy letöltés), nem értékeljük a forgalmazók üzletmenetének pusztításaként. Ugyanez a szám arra is figyelmeztet, hogy minden más feketepiaci csatornát figyelembe véve is erősen eltúlzottnak tűnik az iparági szereplők korábban már említett, a feketepiacok magyarországi méretére vonatkozó becslése. Ahogy a bevezetőben már utaltunk rá: a magyarországi filmforgalmazás átalakulásában (miként a filmipar globális tendenciáiban) tetten érhetők olyan folyamatok, amelyek a moziközönség fájlcsereléstől függetlenül is bekövetkező csökkenésére utalnak.

34 Az Oscar-díjra jelölt, tehát legnagyobb érdeklődésre számot tartó filmek esetében a mozis bemutató és a kamerás feketepiaci verzió megjelenése között eltelt idő 2003 és 2009 között átlagosan 5-ről 32 napra, a közel DVD-minőségű screener verzió megjelenéséig eltelt idő pedig 45-ről 58 napra nőtt (Baio 2009).

35 A torrent életciklusa az utolsó regisztrált letöltés és a trackerekön való megjelenés dátumainak különbsége.

36 A 6. táblázat moziforgalmazási adatai nem az időablakra, hanem a filmek teljes életciklusára vonatkoznak.

Úgy tűnik, a többször vetített filmeknek nagyobb esélyük van arra, hogy letöltsék őket – legalábbis erre utal, hogy az időablakban vetített filmek közül azokra, amelyeket letöltöttek, filmenként több mint 2600 mozielőadás jutott, míg azokra, amelyeket senki nem töltött le, csak alig több mint 400. (Az időablakon kívül vetített filmek kategóriájában is többször vetítették azokat, amelyeket le is töltöttek, mint azokat, amelyeket nem – de itt az eltérés csak kb. 1,2-szeres.) Ezzel összhangban a letöltött filmeket rendre több moziban játsszák, különösen az időablakon belül vetített filmek esetében (63 vs. 19), filmenként nagyobb bevételt generálnak (93 vs. 20 millió Ft), ezért a letöltött filmek összes jegyárbevétele is jóval magasabb (8,3 vs. 2,3 milliárd Ft), hiszen fizető közönségük is nagyobb (filmenként átlag 99 vs. 27 ezer, összesen 8,8 vs. 3,1 millió néző), mint a fájlcserelők számára érdekteleneké.

6. táblázat: A vizsgált filmek leíró statisztikája

		A letöltési időablakban (2008. május 1.–június 30.) moziban vetített filmek		A letöltési időablak előtt (2000. június 1.–2008. április 30.) vetített filmek		2000 után nem vetített filmek	Összesen
		Letöltötték	Nem töltötték le	Letöltötték	Nem töltötték le	Letöltötték	
Torrent életcik- lusa (nap)	Átlag	79	0	40	0	24	22
	Maximum	617	0	439	0	440	617
	Σ	11 970	0	30 998	0	65 771	108 739
	Szórás	99	0	41	0	33	39
Letöltések száma	Átlag	1 042	0	190	0	129	135
	Maximum	9 108	0	2 579	0	6 736	9 108
	Σ	158 358	0	147 357	0	346 844	652 559
	Szórás	1 874	0	247	0	335	461
A film mozi- élettartama (nap)	Átlag	110	126	103	102	.	110
	Maximum	418	417	409	410	.	418
	Σ	16 757	74 525	79 959	63 955	.	235 196
	Szórás	137	136	108	107	.	118
A mozi- vetítések száma	Átlag	2 636	434	1 785	1 487	0	615
	Maximum	12 588	11 789	14 008	11 284	0	14 008
	Σ	400 623	256 689	1 384 916	932 073	0	2 974 301
	Szórás	2 735	1 161	2 356	2 196	0	1 604
A filmet játszó mozik száma	Átlag	63	19	69	60	0	23
	Maximum	249	286	301	301	0	301
	Σ	9 635	11 087	53 533	37 326	0	111 581
	Szórás	49	35	72	69	0	50
A jegyeladás bevétele (mil- lió HUF)	Átlag	93	20	68	58	0	10
	Maximum	676	405	686	556	0	686
	Σ	8 270	2 340	14 613	8 367	0	33 590
	Szórás	126	47	96	91	0	46
Az eladott jegyek száma (db)	Átlag	99 064	27 107	78 673	68 703	0	11 928
	Maximum	853 926	501 098	826 129	610 135	0	853 926
	Σ	8 816 665	3 144 467	16 914 660	9 961 981	0	38 837 773
	Szórás	149 989	58 240	116 819	106 648	0	53 849
A vetítésen- ként eladott jegyek (db)	Átlag	24	17	23	21	.	21
	Maximum	121	55	101	70	.	121
	Σ	2 136	1 921	4 895	3 095	.	12 046
	Szórás	17	8	13	11	.	13

		A letöltési időablakban (2008. május 1.–június 30.) moziban vetített filmek		A letöltési időablak előtt (2000. június 1.–2008. április 30.) vetített filmek		2000 után nem vetített filmek	Összesen
		Letöltötték	Nem töltötték le	Letöltötték	Nem töltötték le	Letöltötték	
Forgalmazott kópiák	Átlag	18	7	17	16	0	2
	Maximum	41	41	43	43	0	43
	Σ	1 690	828	2 917	1 773	0	7 208
	Szórás	11	8	9	10	0	7
A premier és a vizsgált idő- ablak között eltelt idő (hét)	Átlag	104	122	239	244	.	199
	Maximum	410	410	410	410	.	410
	Σ	15 882	72 239	185 246	153 205	.	426 572
	Szórás	138	135	129	124	.	142
A legutolsó mozi vetítés és a vizsgált időablak között eltelt idő (hét)	Átlag	0	0	136	143	.	91
	Maximum	0	0	408	409	.	409
	Σ	0	0	105 420	89 353	.	194 773
	Szórás	0	0	120	117	.	116

Megjegyzés: A mozi forgalmazás változói (a táblázat felső két sorát leszámítva az összes) nem csupán a filmek időablakon belüli forgalmára, hanem teljes életciklusára vonatkoznak.

A p2p feketepiac és a moziforgalmazás főbb paramétereinek leíró statisztikái megerősítik azt a feltételezésünket, hogy a fájlcserelés egyszerre tölt be hiánypótló és helyettesítő funkciót, méghozzá úgy, hogy *mindkét paradigma hatóköre jelentős*. A p2p kalózkodás lehetséges nézőpontjai között található olyanok, amelyek felől nézve a hiánypótlás hangsúlyosabb, és olyanok is, amelyek a helyettesítés túlsúlyára utalnak. A hiánypótlás jelentőségét azonban nehéz eltúloznunk annak fényében, hogy a vizsgált két hónap során az ország három legfontosabb trackerének közbeiktatásával letöltött összes film háromnegyede olyan alkotás, amelyet 2000 után egyetlen magyarországi mozi sem vetített.

Az érem másik oldala, hogy a vetített filmek közül azok, amelyeket letöltöttek, jóval nagyobb mozi közönséget vonzanak, sőt: igazán nagy (jegy)fizető közönségük a letöltött filmeknek van. A release-mechanismusok ismeretében nagy biztonsággal kizárható, hogy a letöltők között népszerű filmeknek azért volna nagyobb mozi közönsége, mert a letöltött film sokaknak annyira tetszett, hogy később moziban pénzért is megnézték.³⁷ A logika inkább ennek az ellentéte: a nagy közönséget vonzó filmekről a fájlcserelők is könnyebben értesülnek és többet tudnak, ezért inkább ezeket töltik le, mint a kisebb közönségű filmeket.

Ezeket az összefüggéseket némileg árnyalják a mozi, illetve a p2p közönség dimenzióit alkotó változók korrelációi. A vizsgált filmek teljes alapsokaságában (7. táblázat) szignifikáns kapcsolatot találunk a letöltött filmek mennyisége és a moziforgalmazás egyes mutatói között. A korrelációk azonban gyengék: még a legerősebb, a mozikba kerülő kópiákkal való együtt járás erőssége is csupán

37 Ez a kijelentés kizárólag a vizsgált két hónapos letöltési időablakra érvényes. Az időablak előtt vetített (adatgyűjtésünkön a mozi műsoráról hiányzó) filmeknél nem zárhatjuk ki a fordított irányú (a letöltések által generált) mozilátogatást, ezt azonban az egyéni szintű mozilátogatás-adatok hiányában nem áll módunkban tesztelni.

0,116.³⁸ A letöltések mennyisége a moziközönség méretének mutatóival kismértékben pozitív, a filmbemutató óta eltelt idővel enyhén negatív korrelációban áll, tehát a *legfrissebb nagy közönségfilmek jelentősebb kalózforgalomra számíthatnak*. A teljes filmpopuláció vonatkozásában a moziforgalmazás és a fájlcsere közötti legerősebb kapcsolatot (0,6) mégis a film mozis élettartama (vetítési ciklusa) és a premiértől az első letölthető verzió megjelenéséig eltelt idő között találjuk: *a hosszabb ideig vetített filmek sokkal lassabban kerülnek ki a p2p hálózatokra, mint a rövidebb ideig vetítettek*. A hosszabb vetítés ugyanakkor nem feltétlenül jelent népszerűbb, nagyobb közönségű filmeket, amint azt a film élettartama és az eladott jegyek közötti nem túl erős korreláció (0,147) mutatja.

A megfigyelést az időablakban vetített filmekre szűkítve (8. táblázat) a főbb tendenciák nem, legfeljebb a hangsúlyok változnak az előző nézethez képest. A filmek élettartama és a letöltések intenzitása közötti (negatív) kapcsolat itt erősebb: *a rövidebb ideig vetített filmeket többször töltik le*.³⁹ A legfontosabb különbség, hogy *a letöltött mennyiség szorosabban együtt jár a forgalmazott kópiák és a vetítések számával – miközben az eladott jegyek számával nem mutatható ki szignifikáns kapcsolat*. Már itt felhívjuk a figyelmet egy a magyarázó modellek eredményeinek értékelésénél fontos szempontra: mind az időablakban vetített, mind a teljes repertoár esetében igaz, hogy az egyes filmekből letöltött mennyiség kapcsolata jóval erősebb a mozikba eljuttatott kópiák mennyiségével (valamint a vetítések számával), mint a moziközönség létszámával. *Az tehát, hogy egy film mennyire népszerű a fájlcsere közösségben, sokkal inkább a film marketingjének egyes jellemzőivel, mindenekelőtt a filmnek biztosított publicitással függ össze, mint mozis közönségének méretével*. Az igazán nagy kópiaszámmal forgalmazott filmek ugyanis par excellence közönségfilmek, melyeket a forgalmazó éppen a siker reményében juttat el nagy mennyiségben az egyes filmszínházakba. A kópiák mennyiségét ezért nyugodtan kezelhetjük a forgalmazói bevételevárakozások proxy változójaként. A forgalmazók várakozásai filmenként persze igen eltérő mértékben teljesülnek – hiszen nem ritkaság a jelentős marketingköltséggel támogatott filmek kereskedelmi kudarca –, azonban a fájlcsere-lők figyelmének felkeltése szempontjából a disztribúció ezen jellemzői sokkal fontosabbak, mint a fizető közönség létszáma. Másképp megfogalmazva: a letöltők szemében a filmekről a médiából és reklámokból szerzett információk többet számítanak, mint az, hogy mit hallanak a filmet moziban megnéző ismerőseiktől. Ezt akár a tömegfilmek forgalmazásának ironikus dilemmájaként is felfoghatjuk: az, hogy mennyi pénzt költenek egy film promóciójára, még nem feltétlen garantálja a közönségsikert, a letöltők intenzívebb érdeklődését azonban igen.

38 A mozis, illetve a p2p dimenziók változóinak egymás közötti (dimenzió belüli) korrelációi (pl. a kópiák mennyisége és a vetítések száma közötti erős kapcsolat) magától értetődőek, ezekkel itt nem foglalkozunk.

39 Ilyen szűk időablakban persze nincs szignifikáns kapcsolat mozis életciklus és az eladott jegyek között, hiszen a filmek átlagos mozis életciklusa hosszabb a két hónapos időablakunknál (lásd 6. táblázat).

7. táblázat: A vizsgált összes film mozis és p2p forgalmát leíró változók korrelációi

		Torrent életciklusa (nap)	Letöltések száma	A film mo- zis élettar- tama (nap)	A mozi- vetítések száma	A filmet játszó mo- zik száma	Jegyeladás bevétele (millió HUF)	Eladott jegyek szá- ma (db)	A vetíté- senként eladott jegyek (db)	Forgalma- zott kópiák	A premi- er és az időablak között eltelt idő (hét)	A legutol- só mozis vetítés és az időablak között eltelt idő (hét)
Torrent életciklusa (nap)	Pearson Corr. Sig. (2-tailed) N	1 0,000 4838										
Letöltések száma	Pearson Corr. Sig. (2-tailed) N	0,654 0,000 4838	1 0,000 4838									
A film mozis élettartama (nap)	Pearson Corr. Sig. (2-tailed) N	-0,073 0,001 2147	-0,093 0,000 2147	1 0,000 2147								
A mozivetítések száma	Pearson Corr. Sig. (2-tailed) N	0,126 0,000 4838	0,116 0,000 4838	-0,043 0,046 2147	1 0,000 4838							
A filmet játszó mozik száma	Pearson Corr. Sig. (2-tailed) N	0,073 0,000 4838	0,054 0,000 4838	0,000 0,994 2147	0,883 0,000 4838	1 0,000 4838						
Jegyeladás bevétele (millió HUF)	Pearson Corr. Sig. (2-tailed) N	0,097 0,000 3256	0,075 0,000 3256	0,104 0,014 565	0,880 0,000 3256	0,736 0,000 3256	1 0,000 3256					
Eladott jegyek száma (db)	Pearson Corr. Sig. (2-tailed) N	0,083 0,000 3256	0,056 0,002 3256	0,147 0,000 565	0,867 0,000 3256	0,733 0,000 3256	0,991 0,000 3256	1 0,000 3256				

		Torrent életciklusa (nap)	Letöltések száma	A film mo- zis élettar- tama (nap)	A mozi- vetítések száma	A filmet játszó mo- zik száma	Jegyeladás bevétele (millió HUF)	Eladott jegyek szá- ma (db)	A vetíté- senként eladott jegyek (db)	Forgalma- zott kópiák	A premi- er és az időablak között eltelt idő (hét)	A legutol- só mozis vetítés és az időablak között eltelt idő (hét)
A vetítésenként eladott jegyek (db)	Pearson Corr. Sig. (2-tailed) N	0,068 0,108 565	0,002 0,967 565	0,206 0,000 565	0,599 0,000 565	0,562 0,000 565	0,804 0,000 565	0,828 0,000 565	1 0,000 565			
Forgalmazott kópiák	Pearson Corr. Sig. (2-tailed) N	0,131 0,000 3178	0,156 0,000 3178	-0,123 0,007 487	0,931 0,000 3178	0,942 0,000 3178	0,757 0,000 3144	0,737 0,000 3144	0,512 0,000 453	1 0,000 3178		
A premier és az időablak között eltelt idő (hét)	Pearson Corr. Sig. (2-tailed) N	-0,044 0,040 2147	-0,131 0,000 2147	0,606 0,000 2147	-0,008 0,697 2147	0,171 0,000 2147	0,086 0,041 565	0,122 0,004 565	0,174 0,000 565	0,040 0,375 487	1 0,000 2147	
A legutolsó mozis vetítés és az időablak között eltelt idő (hét)	Pearson Corr. Sig. (2-tailed) N	0,022 0,319 2147	-0,063 0,004 2147	-0,273 0,000 2147	0,034 0,118 2147	0,207 0,000 2147	0,003 0,949 565	0,004 0,923 565	0,007 0,873 565	0,198 0,000 487	0,599 0,000 2147	1 0,000 2147

8. táblázat: Az időablakban vetített filmek mozis és p2p forgalmát leíró változók korrelációs táblája

		Torrent életciklusa (nap)	Letöltések száma	A film mo- zis élettar- tama (nap)	A mozi- vetítések száma	A filmet játszó mo- zik száma	Jegyeladás bevétele (millió HUF)	Eladott jegyek szá- ma (db)	A vetíté- senként eladott jegyek (db)	Forgalma- zott kópiák	A premi- er és az időablak között eltelt idő (hét)	A legutol- só mozis vetítés és az időablak között eltelt idő (hét)
Torrent életciklusa (nap)	Pearson Corr. Sig. (2-tailed) N	1 0,000 744										
Letöltések száma	Pearson Corr. Sig. (2-tailed) N	0,792 0,000 744	1 0,000 744									
A film mozis élettartama (nap)	Pearson Corr. Sig. (2-tailed) N	-0,120 0,001 744	-0,144 0,000 744	1 0,000 744								
A mozivetítések száma	Pearson Corr. Sig. (2-tailed) N	0,388 0,000 744	0,285 0,000 744	-0,099 0,007 744	1 0,000 744							
A filmet játszó mozik száma	Pearson Corr. Sig. (2-tailed) N	0,281 0,000 744	0,189 0,000 744	-0,002 0,959 744	0,876 0,000 744	1 0,000 744						
Jegyeladás bevétele (millió HUF)	Pearson Corr. Sig. (2-tailed) N	0,198 0,004 205	0,064 0,363 205	0,029 0,681 205	0,864 0,000 205	0,682 0,000 205	1 0,000 205					
Eladott jegyek száma (db)	Pearson Corr. Sig. (2-tailed) N	0,156 0,025 205	0,023 0,741 205	0,070 0,317 205	0,839 0,000 205	0,686 0,000 205	0,978 0,000 205	1 0,000 205				

	Torrent életciklusa (nap)	Letöltések száma	A film mo- zis élettartama (nap)	A mozi- vetítések száma	A filmet játszó mo- zik száma	Jegyeladás bevétele (millió HUF)	Eladott jegyek szá- ma (db)	A vetíté- senként eladott jegyek (db)	Forgalma- zott kópiák	A premi- er és az időablak között eltelt idő (hét)	A legutol- só mozis vetítés és az időablak között eltelt idő (hét)
A vetítésenként eladott jegyek (db)	0,101 0,148 205	0,022 0,757 205	0,169 0,015 205	0,598 0,000 205	0,584 0,000 205	0,792 0,000 205	0,836 0,000 205	1 0,000 205			
Forgalmazott kópiák	0,305 0,000 210	0,212 0,002 210	-0,116 0,094 210	0,880 0,000 210	0,812 0,000 210	0,732 0,000 186	0,697 0,000 186	0,567 0,000 186	1 0,000 210		
A premier és az időablak között eltelt idő (hét)	-0,125 0,001 744	-0,147 0,000 744	1,000 0,000 744	-0,107 0,004 744	-0,010 0,775 744	0,024 0,729 205	0,066 0,350 205	0,169 0,016 205	-0,120 0,082 210	1 0,000 744	
A legutolsó mozis vetítés és az időablak között eltelt idő (hét)	744	744	744	-744	744	205	205	205	210	744	744

A fájlcsereélők osztályozása

a letöltés helyettesítés vs. hiánypótló funkciója szerint

Az eddigiek során elemzési egységünk a film volt. A helyettesítés- és a hiányparadigma hatókörének megítéléséhez további támpontokat találunk, ha elemzési egységnek a fájlcsereélőket választjuk.

A hiányparadigma erejének bizonyítékeként értékeltük, hogy a megfigyelés ideje alatt letöltött teljes filmvolumen több mint fele magyarországi mozikban 2000 óta nem játszott produkció. Kérdés, hogy a letöltött filmek mozis forgalmazásának sajátosságai visszaköszönnék-e a fájlcsereélők szintjén? Figyelembe véve a fájlcsereélők elvileg korlátlan hozzáférését a hálózatokon elérhető tartalmakhoz (bármilyen letölthető, amit a fájlcsereélő közösség legalább egy tagja megoszt a többiekkel, ezért a felhasználók többsége mind régi, mind új filmeket letölt), nem számítottunk a felhasználóknak a filmes repertoár belső megosztásához akárcsak hasonló koncentrációjára. Az eredmények igazolták ezt a várakozásunkat: a felhasználók közel kétharmada⁴⁰ (10. táblázat) éppen moziműsoron lévő és mozikban már nem játszott filmeket egyaránt letölt. A két hónap során követett felhasználók kevesebb mint 10%-a töltött le kizárólag a letöltés idejében mozikban játszott filmeket. Közel 30% viszont azoknak az aránya, akik csak mozikban nem vetített filmeket töltöttek le. Ebben a nézetben tehát a hiányparadigma hatóköre nagyobbak tűnik.

A valóság persze a felhasználók megoszlása tekintetében is összetettebb annál, hogy egyetlen nézetből messzemenő következtetéseket vonhassunk le. Míg ugyanis csupán egy kisebbség tölt le kizárólag éppen moziműsoron lévő filmeket, a felhasználók közel háromnegyede legalább egyet letöltött a letöltéskor a mozikban játszott filmekből (9. táblázat). Ha tehát valaki filmfájlokat cserél, nagyobb esélye van arra, hogy a legális csatornákon fogyasztható tartalmakat is letöltsön, mint arra, hogy kizárólag a műsoron kívüli repertoárból kalózkodjon. A „régik” filmek letöltése azonban még ennél is elterjedtebb, hiszen 80% feletti a 2000 után nem vetített filmeket letöltők aránya. Végül még ennél is magasabb, 90% feletti a megfigyelés kezdete óta mozikban nem játszott filmeket letöltők aránya.

A hiányparadigma által vezérelt kalózkereslet más vonatkozásban is erősebbnek tűnik. A kizárólag a műsoron lévő filmeket töltők fejenként átlagosan 1,3 filmet töltöttek le a vizsgált két hónap alatt, míg a kizárólag nem játszott filmeket töltők ennek a kétszeresét, fejenként 2,6-ot (10. táblázat). Igaz, az egy főre eső filmletöltés a mozis és archív repertoárból egyaránt töltő felhasználóknál a legmagasabb, kb. 16 film/fő. (A két hónapos megfigyelés alatt ez a felhasználók 64%-ánál hetente kb. 2 letöltött filmnek felel meg.)

40 Amint a bevezetőben említettük, nem tudjuk azonosítani az egyszerre több trackert is használó letöltőket. Mivel a párhuzamos trackerhasználat nem kivétel, hanem inkább szabály, az általunk két hónap alatt megfigyelt egyedi felhasználók száma biztosan alacsonyabb az itt közölt táblázatokban szereplő szumma értékeknél.

41 A 9. táblázat az egyes repertoárokat töltő felhasználók, a 10. táblázat a kizárólag valamelyik repertoárt töltők forgalmi statisztikáit mutatja. Az átfedéseket megengedő előbbi nézetben egy felhasználó több csoportba is tartozhat, az utóbbiban viszont kizárólag egybe.

9. táblázat: A letöltők száma és részesedése vetített vs. nem vetített repertoár szerint (egy felhasználó több csoportba is tartozhat)

Csoport	Felhasználók letöltött repertoár szerint	Letöltők száma	Összes felhasználó arányában ($\Sigma > 100\%$)	Felhasználók által letöltött filmek száma	Összes letöltött film arányában	Letöltött filmek felhasználónként
1	A letöltési időablakban (2008. május 1.–június 30.) moziban vetített filmek	42 984	72%	158 358	24%	3,7
2	A letöltési időablak előtt (2000. június 1.–2008. április 30.) vetített filmek	37 162	62%	147 357	23%	4,0
3	2000 után nem vetített filmek	50 477	84%	346 844	53%	6,9
	Összes felhasználó	59 793	100%	652 559	100%	10,9
2+3	Moziban nem vetített filmek	55 264	92%	494 201	76%	8,9

10. táblázat: A letöltők száma és részesedése vetített vs. nem vetített repertoár szerint (egy felhasználó csak egy csoportba tartozhat)

Csoport	Felhasználók letöltött repertoár szerint	Letöltők száma	Összes felhasználó arányában ($\Sigma = 100\%$)	Felhasználók által letöltött filmek száma	Összes letöltött film arányában	Letöltött filmek felhasználónként
1	Csak a letöltési időablakban (2008. május 1.–június 30.) moziban vetített filmek	4 529	8%	6 028	1%	1,3
2	A letöltési időablakban és előtte vetített filmek	38 455	64%	603 659	93%	15,7
3	Csak a letöltési időablak előtt (2000. június 1.–2008. április 30.) vetített filmek	8 015	13%	28 500	4%	3,6
4	Csak 2000 után nem vetített filmek	8 794	15%	14 372	2%	1,6
	Összes felhasználó	59 793	100%	652 559	100%	10,9
3+4	Csak moziban már nem játszott filmek	16 809	28%	42 873	7%	2,6

Összességében megállapítható, hogy a felhasználók többségének kalóztevékenysége egyszerre helyettesítés- és hiányvezérelt, ugyanakkor *nagyobb arányt képviselnek azok (28%), akiknél a letöltés kizárólag hiánypótló, mint azok, akiknél kizárólag helyettesítő funkciót tölt be (8%)*. Az előbbieket a filmek teljes p2p kalózforgalmából is nagyobb mértékben részesednek, mint a kizárólag helyettesítésparadigma által vezéreltek.

Tanulmányunk második – a *Szociológiai Szemle* későbbi számában megjelenő – részében részletesen elemezzük a mozis és a p2p filmpiac eltérő szerkezetét, bemutatjuk a filmek online kalózkeresletének oksági összefüggéseit, valamint általános következtetéseket fogalmazunk meg a p2p hálózatok helyettesítő, illetve hiánypótló funkciójával kapcsolatban.

ABSTRACT: Throughout the past few years, peer-to-peer file-sharing has become the major form of piracy in developed countries. Debates on its negative impact on the cultural industry and the legal struggle over its criminalization continue into the next decade. Surprisingly, despite the attention devoted to the subject, research into p2p downloading – especially in Hungary – is still rudimentary, and the majority of empirical studies can only establish circumstantial evidences on the nature of relationship between the legal and pirate marketplaces. Also, data on the consumption of content are typically self-reported (i.e., questionnaire-based), rather than observed which may be appropriate for the offline and legal context but is inadequate (or at best highly inaccurate) in the case of p2p piracy. In this article we look at the interconnections between the p2p and legal marketplaces in the case of the film industry using data collection methods that avoid the pitfalls of questionnaire-based surveys. Central to our analysis is the assessment of two piracy paradigms: substitution and shortage, that is whether pirated content is available through legal or only through illegal channels. In this first part of our article we review the evolution of both marketplaces of audiovisual content, outline the data collection method using real-time transactional data and present the main characteristics of online movie piracy. Structural differences between and causal relationships of the two marketplaces and general conclusions on the substitution and shortage paradigms will be the subject of the next part (appearing in the upcoming issue).

Irodalom

- Andersen, B. – Frenz, M. (2007): *The impact of music downloads and P2P file-sharing on the purchase of music: A study for industry Canada*. University of London.
- Az Elite Hub történelme (é. n.): Elérhető az interneten: <http://www.4242.hu/hu/tortenelem> (Letöltés ideje: 2009. szeptember 1.)
- Baio, A. (2009): Pirating the 2009 Oscars, waxy.org, Elérhető az interneten: http://waxy.org/2009/01/pirating_the_2009_oscars/ (Letöltés ideje: 2009. szeptember 1.)
- Blackburn, D. (2007): *The heterogeneous effects of copying: The case of recorded music*. Working Paper. Cambridge, MA.: Harvard University.
- Bodó, B. (2007): *The Club model of cultural consumption and distribution*. Budapest: Budapest University of Technology and Economics.
- Bodó B. – Halácsy P. – Korsós M. – Prekopcsák Z. – Szalai A. (2007): *P2P hálózatok vizsgálata*. Budapest: Kitchen Budapest Medialab.
- Bodó B. (2011): *Szükség törvényt bont – a kalózok szerepe a kulturális termelés és csere folyamataiban a könyvnyomtatástól a peer-to-peer hálózatokig*. Budapest: Typotex.
- Boorstin, E. S. (2004): *Music sales in the age of file sharing*. Princeton University.

- Borsos Á. (2004): A magyar mozhálózatról tértudományi megközelítésben. *Tér és Társadalom*, 18(3): 77–89.
- Borsos Á. (2007a): A mozi. (Kézirat.)
- Borsos Á. (2007b): Tudatos fejlesztés vagy spontán folyamatok? A magyar mozhálózat az új évezredben. Fejlesztés és Finanszírozás. Elérhető az interneten: <https://ffdf.mfb.hu/repository/10398-a033> (Letöltés ideje: 2009. szeptember 1.)
- Bounie, D. – Bourreau, M. – Waelbroeck, P. (2006): Piracy and the demand for films: analysis of piracy behavior in french universities. *Review of Economic Research on Copyright Issues*, 3(2): 15–27.
- Chu, J. – Labonte, K. – Levine, B. N. (2002): Availability and locality measurements of peer-to-peer file systems. In *Proc. of ITCom: Scalability and Traffic Control in IP Networks*.
- The Cost of Movie Piracy (2005): Motion Picture Association.
- Csigó P. (2009): *A konvergens televíziózás. Web, tévé, közösség*. Budapest: L'Harmattan.
- De Vany, A. S. – Walls, W. D. (2007): Estimating the effects of movie piracy on box-office revenue. *Review of Industrial Organization*, 30(4): 291–301.
- Feder, J. M. (2003): Is Betamax obsolete: Sony Corp. of America v. Universal City Studios, Inc. in the Age of Napster. *Creighton Law Review*, 37: 859.
- Filmforgalmazás, e-cinema, hogyan tovább? (2009), filmhu.hu. Elérhető az interneten: <http://magyar.film.hu/object.866f5849-cfe4-4a3f-8a89-301b9d3a6961.ivy> (Letöltés ideje: 2009. szeptember 1.)
- Formanek C. (2005): Átalakulóban a hazai mozipiac, filmhu.hu. Elérhető az interneten: <http://magyar.film.hu/object.5d08c69e-96c1-4fb7-9f1c-d8c07899aede.ivy> (Letöltés ideje: 2009. szeptember 1.)
- Gaines, J. M. (2006): Early cinema's heyday of copying – The too many copies of L'Arroseur arrose (The Waterer Watered). *Cultural Studies*, 20(2–3): 227–244.
- Gordon, W. J. (1982): Fair use as market failure: A structural and economic analysis of the „Betamax” case and its predecessors. *Columbia Law Review*, 82(8): 1600–1657.
- Gózszy K. – Iván A. (2009): Fejre állt a dvd-piac, csak a szinkron biztos. *Index.hu*. Elérhető az interneten: http://index.hu/kultur/klasz/2009/09/08/dvd_cikk/ Utolsó hozzáférés dátuma: 2010. október 17.
- Gummadi, K. P. – Dunn, R. J. – Saroiu, S. – Gribble, S. D. – Levy, H. M. – Zahorjan, J. (2003): Measurement, modeling, and analysis of a peer-to-peer file-sharing workload. *Proceedings of the nineteenth ACM Symposium on Operating Systems Principles*. NY, USA: Bolton Landing.
- Guo, L. – Chen, S. – Xiao, Z. – Tan, E. – Ding, X. – Zhang, X. (2005): Measurements, analysis, and modeling of bittorrent-like systems. *Proceedings of the 5th ACM SIGCOMM conference on Internet Measurement*.
- Hong, S. H. (2004): *The effect of Napster on recorded music sales: Evidence from the consumer expenditure survey*. Stanford Institute for Economic Policy Research. Paper.

- Huygen, A. – Rutten, P. – Huveneers, S. – Limonard, S. – Poort, J. – Leenheer, J., et al. (2009): Ups and downs – Economic and cultural effects of file sharing on music, film and games, TNO-rapport. Delft: TNO Information and Communication Technology.
- Jozefowicz, J. J. – Kelley, J. M. – Brewer, S. M. (2008): New release: An empirical analysis of VHS/DVD rental success. *Atlantic Economic Journal*, 36(2): 139–151.
- Lakatos Z. (2005): A hanghordozó-piaci kereslet szerkezete és a zeneipar kilátásai a digitális technológia korában. *Médiakutató*, nyár.
- Larkin, B. (2004): Degraded images, distorted sounds: Nigerian video and the infrastructure of piracy. *Public Culture*, 16(2): 289–314.
- Lazer, David et al. (2009): Social science. Computational social science. *Science (New York, N. Y.)* 323(5915): 721–3.
- Lessig, L. (2005): *Szabad kultúra*. Budapest: Kiskapu.
- Liebowitz, S. J. (2005): *Testing file-sharing's impact by examining record sales in cities*. Working Paper Series. Dallas: University of Texas.
- McMahon, L. – Miller, R. – Everson, W. K. – Barbour, A. G. (1966): *Captain Celluloid vs the film pirates*. Phoenix, AZ: Grapevine Video.
- Michel, N. J. (2006): The impact of digital file sharing on the music industry: An empirical analysis. *Topics in Economic Analysis & Policy*, 6(1): 1–22.
- Nair, N. K. – Barman, A. K. – Chattopadhyay, U. (1999): Study on copyright piracy in India: National Productivity Council.
- Oberholzer-Gee, F. – Strumpf, K. (2007): The effect of file sharing on record sales: An empirical analysis. *Journal of Political Economy*, 115(1): 1–42.
- Patry, W. F. (2009): *Moral panics and the copyright wars*. New York: Oxford University Press.
- Peitz, M. – Waelbroeck, P. (2004): *The effect of internet piracy on CD sales: Cross-section evidence*. Working Paper Series, 1122. CESifo.
- Pouwelse, J. A. – Garbacki, P. – Epema, D. H. J. – Sips, H. J. (2005): The bittorrent P2P file-sharing system: Measurements and analysis, 4th Int'l Workshop on Peer-to-Peer Systems (IPTPS) (Vol. 3640): LNCS.
- Priest, E. (2006): The future of music and film piracy in China. *Berkeley Technology Law Journal*, 21.
- Rob, R. – Waldfogel, J. (2006): Piracy on the high C's: Music downloading, sales displacement, and social welfare in a sample of college students. *Journal of Law & Economics*, 49(1): 29–62.
- Rob, R. – Waldfogel, J. (2007): Piracy on the silver screen. *The Journal of Industrial Economics*, 55(3): 379–395.
- Saroiu, S. – Gumadi, P. K. – Gribble, S. D. (2002): A measurement study of peer-to-peer file sharing systems. Proceedings of Multimedia Computing and Networking 2002 (MMCN '02), San Jose, CA, USA.
- Schulze, H. – Mochalski, K. (2008): Internet Study 2007: Ipoque.
- sct (2009): Boncasztal vol. 9 – bitHumen Elérhető az interneten: <http://asva.info/boncasztal-vol-9-bithumen-2009-02-01.html> (Letöltés ideje: 2009. szeptember 1.)

- Sen, S. – Wang, J. (2002): Analyzing peer-to-peer traffic across large networks. *Proceedings of the 2nd ACM SIGCOMM Workshop on Internet measurement*. New York, NY, USA.
- Seung-Hyun, H. (2005): *Measuring the effect of digital technology on the sales of copyrighted goods: Evidence from Napster*. Working Paper. University of Illinois at Urbana-Champaign.
- sharky (December 17, 2008): Invites: The Top 50 Most Requested Private Trackers FileShareFreak Elérhető az interneten: <http://filesharefreak.com/2008/12/17/invites-the-top-50-most-requested-private-trackers/>
- Siwek, S. E. (2006): The true cost of motion picture piracy to the U.S. economy. *IPI Policy Report*, 186. Institute for Policy Innovation.
- Smith, M. D. – Telang, R. (2006): *Piracy or promotion? The impact of broadband internet penetration on DVD sales*. Working Paper Series. Pittsburgh, PA: Carnegie Mellon University, School of Information Systems and Management.
- Smith, M. D. – Telang, R. (2008): *Competing with free: The impact of movie broadcasts on DVD sales and internet piracy*. Working Paper Series. Pittsburgh, PA: Carnegie Mellon University – H. John Heinz III School of Public Policy and Management.
- Sweney, M. (2009): Internet overtakes television to become biggest advertising sector in the UK. *The Guardian*. Elérhető az interneten: <http://www.guardian.co.uk/media/2009/sep/30/internet-biggest-uk-advertising-sector> (Letöltés ideje: 2009. október 1.)
- Szénay M. (2005): *Az idegennyelv-ismeret. Jelentés az országos nyelvtudás-felmérés kvantitatív szakaszáról*. Felnőttképzési Kutatási Füzetek, 19. Budapest: Nemzeti Felnőttképzési Intézet.
- Turcsán T. (2008): Cserecsatározás. Letöltők versus hatóságok. FigyelőNet. Elérhető az interneten: <http://www.fn.hu/hetilap/20080205/cserecsatarozas/> (Letöltés ideje: 2009. szeptember 1.)
- Wang, S. (2003): *Framing piracy: globalization and film distribution in greater China*. Lanham, Md.: Rowman & Littlefield.
- Wang, S. – Zhu, J. J. h. (2003): Mapping film piracy in China. *Theory. Culture & Society*, 20(4): 97–125.
- Zentner, A. (2005): File sharing and international sales of copyrighted music: An empirical analysis with a panel of countries. *Topics in Economic Analysis & Policy*, 5(1): 21.
- Zentner, A. (2006): Measuring the effect of file sharing on music purchases. *Journal of Law & Economics*, 49(1): 63–90

Függelék:

A p2p feketepiacokkal foglalkozó kutatások összefoglaló táblázata

Akadémiai kutatások					
Tanulmány	Vizsgált időszak	Hely	Piac	Vizsgált tényező/módszer	Talált hatás
(Hong 2004)	2000	USA	zene	Internet-penetráció	-7,8%
(Liebowitz 2005)	1998-2003	USA városok	CD	Internet-penetráció	-3,2%
(Peitz – Waelbroeck 2004)	2000-2001	USA, globális	CD	MP3 letöltések	globálisan: -11% USA: -12%
(Rob – Waldfogel 2006)	2003-2004	USA egyetemi hallgatók	CD	survey	-9%
(Zentner 2005)	1997/98-2000-2001	56 ország	zene	GDP, broadband és internet-penetráció, szoftverkalózpia mérete	-6,6%
(Zentner 2006)	2001	7 európai ország	zene	survey, MP3 letöltés	-7,8%
(Oberholzer-Gee – Strumpf 2007)	2002	USA	zene	p2p szerverstatistikák	Statistikailag nem szignifikáns
(Boorstin 2004)	1998-2001	USA városok	zene	internet-hozzáférés	negatív hatás a 15-24 éves korosztályban, pozitív a 25 évnél idősebbek között
(Smith – Telang 2006)	2000-2003	USA	DVD	széles sávú internet-penetráció	+9,3%
(Blackburn 2007)	2002-2003	USA	zene	közvetlenül mért p2p aktivitás	ismert alkotók esetében negatív, ismeretlen alkotók esetében pozitív
(Smith – Telang 2008)	2005-2006	USA	DVD	két hub-on mért p2p aktivitás/ broadcast, amazon.com eladások	a broadcast adást követően nincs különbség a kalózhálózatokon elérhető és el nem érhető filmek DVD-eladási növekedése között
(Rob – Waldfogel 2007)	???	USA egyetemi hallgatók	film	survey	-3,5%
(De Vany – Walls 2007)	???	???	box office	nem ismertett	negatív
(Michel 2006)	1995-2003	USA	zene	survey, számítógép birtoklása / broadband hozzáférés	-13%

Akadémiai kutatások					
Tanulmány	Vizsgált időszak	Hely	Piac	Vizsgált tényező/módszer	Talált hatás
(Seung – Hyun 2005)	1998–2002	USA	zene	survey, internet-előfizetés	a teljes piaci csökkenés 20%-át magyarázza a fájlcseré
(Andersen – Frenz 2007)	2006	Kanada	zene	survey	pozitív
(Bounie et al. 2006)	2005	Franciaország, egyetemi hallgatók, oktatók	film	online survey	a p2p letöltés nincs hatással a mozilátogatásra, negatív hatással van a ritkán vásárlók/kölcsönzők fogyasztására
Iparági szereplők becslései					
(IPI 2006)	2005	globális	CD	fizikai, kalóz-CD	az összes eladott CD 37%-a kalóz
(IPI 2006)	2005	10 (nem specifikált) ország adataiból extrapolált globális	online letöltés	illegálisan letöltött dal	20 milliárd illegálisan letöltött zenemű, szemben a 450 millió legális letöltéssel, hozzávetőleg 500 millió USD értékben. A globális zeneipiac (online és fizikai) 33 Mrd USD. Ezek szerint a feketepiac a teljes piac 37%-a, ha minden letöltés megíúsult vásárlásnak számít
(IPI 2009)	2008	globális	online letöltés	illegális letöltés	az online zeneletöltések 95%-a illegális forrásból történik
(„The Cost of Movie Piracy” 2005)	2005	globális	film	fizikai és online kalózkodás felmérése 22 országban survey módszerrel, majd az így kapott eredmények kiterjesztése 42 országra	az amerikai stúdiók vesztesége 6,1 Mrd USD; a becslett összbevételük 42–48 Mrd USD; a kiesett bevétel (ha minden feketepiaci tranzakció megíúsult vásárlásnak számít) 11–13%

A telepi cigány meg az ő kontextusai

Lukács György

gylukacs@autonomia.hu

Az Európai Parlament 2010. május 19-én fogadta el a 437-es számú szabályzatát, amely a marginalizált közösségek lakhatási körülményeinek javítására szolgáló pénzügyi források fölött rendelkezik. Ugyan a szabályzat mindösszesen két helyen említi a „roma” szót (ez esetekben is egy korábbi rendelkezés címében szerepel a kifejezés), a legtöbb tagország szakpolitikusai számára nyilvánvaló, hogy ennek a támogatási lehetőségnek az egyik fő célcsoportját a roma közösségek jelentik. Különös hangsúlyt ad a rendelkezésnek az olaszországi és a franciaországi helyzet, ahol is a menekültpolitikát és a szociálpolitikát egybe-mosva (és egyben negligálva) utasítják ki az országból az amúgy szintén európai útlevelemmel rendelkező romákat. Európa szembeütnően nem tud mit kezdeni a romákkal. Pontosabban Nyugat-Európa nem tud mit kezdeni a kelet-európai romákkal, ki-ki a saját „marginalizált közösségét” elkezelgeti. (Mindez nagyon hasonlatos ahhoz a jelenséghez, amikor a magyarországi települések vezetői arról panaszkodnak, hogy a már régóta itt élő cigányokkal nincs nagy baj, csak mindig az újonnan betelepültek okozzák a problémát.) Mindenesetre az Európai Parlamentben most a lakhatási helyzetre koncentráló, de ugyanakkor komplex projektektől várják a kérdés megoldását. Az uniós pályázati rendszerben ott-honosan mozgó olvasók tudják, hogy projekt nem létezhet szükségletfelmérés nélkül, márpedig telepeket, szegregátumokat közel teljességgel feltérképező kutatások még az egyes tagállamok szintjén sem nagyon születtek, nemhogy európai szintű összesítésben. Pontosan még azt sem tudjuk, hogy hány telepről, szegregátumról beszélünk, arról már nem is szólva, hogy az itt élők tényleges szociológiai jellemzőiről, megélhetési lehetőségeiről és mintáiról vajmi kevés információ. Márpedig e nélkül a tudás nélkül a szegregátumok, telepek lakói csak indikátorok maradnak a marginalizált csoportok támogatási rendszerében – és itt most elnézést kérek az eurokrata nyelvhasználatért.

A *Szociológiai Szemle* jelen romablokkja természetesen nem arra vállalkozik, hogy a hiányzó lyukakat betömve a hazai szegregátumok számosságát, az ott élők szociológiai elemzését megadja, és ezzel támasszon alá bármiféle támogatási rendszert. Ugyanakkor olyan kutatások kerülnek bemutatásra, amelyek a fenti cél eléréséhez közelebb vihetnek.

Domokos Veronika és Herczeg Béla kutatási beszámolója leginkább egy gyors-jelentés a hazai szegregátumok, telepek lehetséges számáról és elhelyezkedéséről. Az általuk bemutatott adatok, amelyek szerint majd' minden harmadik magyar településen találhatók szegregátumok (ahol összesen 300 ezren élnek – és ez a lakosság számosságának alsó értékére vonatkozó becslés), önmagában is súlyos állítás, hozzátevé, hogy ebben a számban a teljesen elgettősodott települések és azok lakosai nem szerepelnek. Beszámolójuk nem átfogó szociológiai kutatásnak lett szánya, sokkal inkább egy jövőbeni támogatási rendszert megalapozó jelentés.

A blokk következő írása Solt Ágnes kutatásán alapul, ő nem a szegény- vagy cigánytelepek számosságát próbálta felderíteni, hanem az ott élők mentalitását. Kutatása, illetve ennek sajtóbeli tálalása komoly vitákat indukált, s emiatt érdemes részletesebben is foglalkozni a fogadtatás történetével.

Az Országos Kriminológiai Intézet (OKRI) 2009. november elején sajtótájékoztatót tartott, ahol egyik munkatársuknak, Solt Ágnesnek a szegregált cigánytelepeken folytatott kutatásának beszámolóját ismertették. A média képviselői – ideológiai, politikai hovatartozásuknak megfelelően – be is számoltak a kutatási eredményekről, majd a *Népszabadság* újságírója más társadalomkutatókat is megkért, hogy kommentálják a hallottakat, olvasottakat. A megkérdezett szociológusok szinte egyöntetűen elutasították a kutatás eredményeit, szakmaiatlanságra, tapasztalatlanságra hivatkozva, illetve azt hangsúlyozva, hogy a beszámoló megfogalmazása lehetőséget adott a jobboldali sajtónak, hogy negatív színben tüntesse fel a cigányokat.¹ Magát a kutatást a Polgár Alapítvány támogatta, amely azonban a kutatási beszámolón már nem akarta szerepeltetni a nevét és logóját – ez szintén azt a benyomást erősítette, hogy valami „nincs rendben” ezzel a kutatással. Ezek után az OKRI munkatársai vették védelmükbe kollégájukat, elsősorban a kritikai attitűdök jogosságát vonva kétségbe. Az *Esély* című folyóiratban Dupcsik Csaba (2010) idézi, hogy a világhálón több mint 10 000 oldal található Solt Ágnes cigánykutatására keresve. Sajátos, furcsa vita kerekedett, különböző internetes fórumokon blogoltak és kommenteltek az olvasók, egyrészt arról a néhány mondatról, amit a sajtó kiragadott, másrészt arról, hogy Solt Ágnes bírálói leginkább azt nem fogadják el, hogy más eredmények születtek, mint az ő munkáikban, holott nincs joguk „monopolizálni” a cigánykutatásokat. A publicisztika eljutott addig a magasságig, amikor is már érvként került elő, hogy melyik kutató hol rendelkezik bejelentett lakcímmel, és magáról a kutatásról, annak eredményeiről egyre kevesebb szó esett. Szakmai botrány kerekedett, amibe az internetes sajtót olvasó és író közönség is egyre jobban bekapcsolódott. A cigánykérdés ezúttal nem egy bűnügy kapcsán került a középpontba, hanem egy cigánytelepekről szóló kutatás révén. Ilyen eddig még nem történt. A hazai társadalomkutatás közel fél évszázada elég hangsúlyos helyen kezeli a cigányok helyzetét, több ilyen témájú szakmai vita is lezajlott – egyik ismertsége sem haladta meg a szűkebb szociológusi szakma olvasótáborát, a kutatások eredményei a

1 Ónody-Molnár Dóra cikke: http://nol.hu/belfold/20100109-elet_a_remenyen_tul_

nagyközönséget hidegen hagyták. Majd egyszer csak, amikor a szorosan vett téma szempontjából szinte kívülálló fiatal szociológus egy sajtótájékoztatón ismertette kutatása eredményeit, országos visszhangot kapott, hónapokig tartó, szakmai botránytól sem mentes esemény kerekedett belőle. Nézzük végig, pontosan mi is váltotta ki mindezt.

A Polgár Alapítvány azzal a céllal alakult, hogy a szegénység, a kirekesztődés, a diszkrimináció ellen, a társadalmi feszültségek leküzdéséhez nyújtson segítséget, ebbe beleértve azt is, hogy ösztönözze a cigánysággal újszerűen, az eddigiektől eltérő szemlélettel foglalkozó kutatások megvalósulását. Ennek kapcsán támogatták a hozzájuk pályázó Solt Ágneszt, hogy a szegregált telepeken élő cigányok mentalitását kutassa. Maga a téma azért is keltette fel az alapítvány érdeklődését, mert új nézőpontból, új módszerekkel kívánta vizsgálni a mélyszegénységben élőket. A kutató és szponzor közös célja nyilvánvalóan az volt, hogy későbbi támogatási programokhoz megfelelő háttérinformáció álljon rendelkezésre a cigánytelepek lakóiról, s az alapítvány későbbi programjai célzottabban, hatékonyabban működhessenek. Az újfajta megközelítést azzal lehetne összefoglalni, hogy nem kizárólag a befogadó (vagy éppen nem befogadó) közeg szemszögéből közelíti a cigányokat, nem arra kíváncsi, hogy a szegregáció, az előítéletek milyen erők velük szemben, hanem arra, hogy maguk a cigányok mindezt hogy élik meg, bennük milyen érzések – akár előítéletek – fogalmazódnak meg az őket körülvevő környezetről, és milyen mentalitást, tágabban vett túlélési stratégiát, ebből kialakuló szubkultúrát indukál a telepi lét. Kétségtől izgalmas a felvetett téma, és még ha voltak, vannak is olyan kutatások, tanulmányok, amelyek érintik ezeket a kérdéseket, olyan, mely országos nagyságrendben vizsgálná mindezt, még nem készült.

A kutatás körülményeit és menetét azóta minden, a téma iránt érdeklődő olvasó megismerhette.² Feltéve, hogy akarta, ugyanis a közvélemény, gyaníthatóan beleértve a szakmai közvélemény egy részét is, elsőként a médiából szerzett tudomást a kutatás eredményeiről, nem pedig szakmai publikációkból. Az OKRI – nyilvánossági stratégiájának megfelelően – az intézet, illetve az intézeti dolgozók által végzett kutatásokat a nyilvánosság elé tárja – ebben az esetben sajtótájékoztatót szervezett a kutatási eredmények bemutatására. A tájékoztatón megjelent sajtósok aztán nem a sajtóanyag leközlésére szorítkoztak, hanem kiemeltek részeket a beszámolóból. A konzervatív, jobboldali sajtó a kutatás azon mondataira volt vevő, amelyek a cigányok felelősségét vizsgálták saját lehetetlen helyzetükkel kapcsolatosan. Ezek elsősorban azt hangsúlyozták, hogy a telepeken élők közül hiányzik a szolidaritás, sokkal inkább egyfajta irigység figyelhető meg, mely a mélyszegénységből való kitörés gátjává is válik, a gyerekeket nem nevelik, időbeosztásuk strukturálatlan, miközben a cigányok jelentős része a nem cigány környezetet teszi felelőssé helyzetéért. Vagyis a média erre ily módon fogékony része egy tudományos kutatásra hivatkozva írhatta le, hogy a cigányok maguk

az okai saját szegénységüknek, felesleges mindenért a szegregáló környezetet hibáztatni, hiszen hogyan is lehetne segíteni azokon, akik ilyen körülmények között maguk termelik újra nyomorukat. Függetlenül a kutatás valós vagy szándékolt mondanivalójától, nagyon erős előítéletekről gondolhatták és gondolták azt sokan, hogy immár mindezt tudományos eredményekkel lehet igazolni, vagyis a cigányokról megfogalmazott erősen negatív mondatokat le lehet írni, s nem csak, mint egy véleményt, hanem mint igazságot, tényt.

A szakmai közvélemény ekkor kapcsolódott be a történetbe. A nyilvánosság előtt szinte kizárólag azok a kutatók szólaltak meg, akik elutasították a kutatás eredményeit. Solt Ágnes hónapokkal korábban a kutatási jelentés akkori változatát több szakértőnek is elküldte, véleményüket, kritikájukat kérve. Nem kapott választ. Közel egy hónappal az ominózus sajtótájékoztató előtt a kutatási beszámolót a Szociológiai Társaság ülésén ismertette, érdemi visszajelzést – saját bevallása szerint – ott sem kapott. Ezután újabb szakemberek véleményét is kérte a kutatásról, de még mindig reflektálatlan maradt a beszámoló. Egy előzetes anyagot természetesen elküldött a Polgár Alapítványnak is, ahol azt olvasva jelezték, hogy a beszámoló megfogalmazásai nem szerencsések, félremagyarázhatók ebben a formában, ezért kérték, hogy a sajtótájékoztatóra készült anyagról vegyék le az alapítvány logóját. A sajtóban megjelent, kiragadott és meglehetősen eltorzított megállapításokra – miszerint a cigányok maguk tehetnek nyomorukról – viszont már mindenki válaszolt. Pontosabban a napisajtó munkatársai felhívták és nyilatkoztatták a cigánykutatásokkal foglalkozó társadalomkutatókat, és elsősorban a kiragadott mondatokról, vagyis a média által torzított mondatokról kérdezték őket. A kutatás eredményeinek elutasítása – a média szintjén – szinte teljes volt. Olyannyira, hogy még a kisebbségi ombudsman is nyilatkozatban tiltakozott a kutatás megállapításai ellen. Aki ki is állt Solt Ágnes mellett, az magánemberként tette, kerülve a nyilvánosságot. Készült szakmai kritika is a kutatással kapcsolatosan – jellemzően ennek leközlésére nem vállalkozott a napisajtó.³ A kritikák hevesége – főleg a korábbi visszhangtalanság miatt – annyira meglepte mind a kutatót, mind munkahelyét, hogy az OKRI a honlapjáról le is vette az ominózus kutatási riport terepnaplóját. Persze nem csak a kritikák voltak hevesek, hanem a viszontválaszok is: miért csak egy szociológiai iskolának van jogosultsága cigányokat kutatni, miért baj az, ha más eredmények jönnek ki, mint az ő kutatásaikban? Miért kell elutasítani egy kutatást, csak mert annak eredményei nem esnek egybe a politikailag korrektnek gondolt korábbi kutatási eredményekkel?⁴

A kialakult helyzetet az OKRI egy szakmai vitanap formájában gondolta feloldani, de a támadások kereszttüzeiben végül elállt a rendezés jogától. Hasonlóképpen vélekedett a Polgár Alapítvány is, míg végül az MTA Kisebbségkutató Intézete vállalta a házigazda szerepét. Mivel a korábban történtek alapján egyértelmű volt, hogy a sajtó nem a szakmai vitára vevő, ezért annak kizárásával tartották meg a

3 Dupcsik Csaba ezen írása e-maileken keresztül volt elérhető az érdeklődők számára, de mint ő is írja *Esély*-beli cikkében, a *Népszabadság* nem közölte az írást.

4 Lásd http://nol.hu/belfold/20091219-az_elveszett_kozbiztonsag.

vitanapot 2010. februárban. Ezen immár szakmai érvek ütköztek egymással, de közös platform nem alakult ki. A vitán részt vevők utólagos elbeszélései alapján érdekes módon formálódtak az egyes táborok: az ELTE oktatói inkább védelmükbe vették Solt Ágneszt, míg az MTA kutatói részéről a kritikai hangok voltak erősebbek – finom szólva is.⁵ Az ugyancsak a szakmai érveket ütköztetendő *Esély* 2010/2. száma jelentette meg Dupcsik Csaba kritikáját a kutatásról, Solt Ágnes viszontválaszával egyetemben. A kutatási beszámolóból időközben tanulmány is készült, ami jelen folyóirat hasábjain olvasható.

Mondhatni a történet itt véget is ért, a sajtó már régen nem ezzel foglalkozik, a szakmai közönség meg kivitatkozta magát. A legkézenfekvőbb magyarázat a sajtó felelősségét feszegetné: ha néhány, a jobboldalhoz köthető sajtómunkás nem az ominózus néhány mondatot ragadja ki a tágabb szöveggörnyezetből, semmi nem történik; a Polgár Alapítvány gazdagabb egy kutatási jelentéssel, Solt Ágnes egy sikeresen megvalósított kutatással, aminek éppúgy nincs visszhangja, mint sok más hasonló munkának.

Érdemes azonban a történetek egy-két egyéb olvasatát is megvizsgálni.

Az egyik olvasatot talán jellemezhetnénk a téma érzékenységgel. Külön kutatást érdemelne, hogy nem egészen egy évtized alatt miként vált a „cigánykérdés” ennyire hangsúlyossá, hogy alakult át az egy népcsoporttal szembeni paternalista jellegű előítélet parlamenti mandátumokat jelentő, tömegeket mozgató, merev elutasítássá. Az érzékenységhöz az is hozzátartozik, hogy – úgy néz ki – nincs egy elfogadott nyelv, amin a kérdés megbeszélhető lenne. Az eltérő megközelítések olyannyira eltérő ideológiai alapot jelentenek, olyannyira eltérő nyelvezetet használnak, hogy ez nagyon megnehezíti a köztük levő kommunikációt. Dupcsik Csaba a cigánykutatásokat vizsgálva és módszertani, illetve politikai dimenziók mentén kategorizálva hat különböző lehetséges elemzési mezőt, ideáltípust sorol fel (Dupcsik 2009: 23). Amennyiben ebben a mezőelméletben szeretnénk elhelyezni a történeteket, akkor azt mondhatnánk, hogy Solt Ágnes kutatása a devianciaorientált strukturalista – vagyis civilizatórikus – megközelítéshez köthető, míg kritikásai a leíró esszencialistához – vagyis a klasszikus néprajzhoz, antropológiához. (Maga Solt Ágnes megjegyzi, hogy ő saját kutatását inkább a leíró strukturalista – vagyis a klaszszikus szociológiai – megközelítéssel jellemezné [Solt 2010]. Ráadásul az eltérő megközelítés nem feltétlenül jelenti azt, hogy maguk a kutatók lennének eltérő ideológiai, világnézeti alapokon.) Az egységesen elfogadott nyelv hiányát jelzi az is, hogy a blogokon megszólalók jelentős része elsősorban azt hangsúlyozta, hogy az ún. politikailag korrekt nyelven megfogalmazott megközelítések félrevezetnek, azokon nem lehet elmondani az igazságot, ez pedig senkinek nem használ. A közösségi publicisztikai megközelítések hangsúlyosságát az is jelzi, hogy társadalomkutatók is úgy érezték, végre valaki megfogalmazza azt, amit mindenki tud, csak eddig valamiért nem sikerült leírni. Csupán egy gondolatmenet erejéig

5 Jómagam nem voltam jelen a vitán, de a résztvevők szinte mind a vitastílus hevesességét, olykor személyességét emelték ki, ami főleg annak kapcsán volt meglepő, hogy korábban semelyik szociológiai kutatás nem váltott ki ehhez hasonló indulatokat, illetve erre a kutatásra sem reagált senki a sajtómegjelenés előtt.

időznék annál a kérdésnél, hogy a pc-nek tartott tudományos és közbeszéd miért vált vitatárggyá. Azt gondolom, hogy a magyar társadalom igen nagy mértékben frusztrált a cigányokkal kapcsolatosan (a cigányokon keresztül önmagával kapcsolatosan is): szomszédságában vagy akár pár órányira tőle harmadik világbeli nyomorban élnek emberek, amivel nem tud mit kezdeni. Észlelni és idegenkedni tőle lehet, elfogadni viszont már nem. Erre a helyzetre reagálva egyfajta védekező mechanizmusként kizárja azokat a megfogalmazásokat, amelyekből újra és újra saját felelősségét is ki tudja olvasni. Viszont ebből adóan rendkívül fogékony azokra a mondatokra, amik felmentést nyújthatnak számára. Hogy az utóbbi mondatok nem a politikai korrektség nyelvén fogalmazódnak meg, az kétségtelen. (Egy következő kutatási téma lehetne, hogy egy társadalomtudományi kutatásnak mennyire lehet vállalt vagy latens feladata, hogy a fent jelzett frusztrációt fokozza, vagy éppen oldja – de ebbe a gondolatkörbe most ugyanúgy nem kezdek bele, mint ahogy abba sem, hogy egy ilyen magas érzékenységű témánál mennyire lehetséges az ideológiamentes kutatás.)

Mind a kutatási beszámolót, mind az az alapján készült tanulmányt olvasva (majd Solt Ágnessel beszélgetve) az a kérdés foglalkoztatott egyre inkább, hogy mit kezd egy társadalomkutató a nyomorral, amivel egy cigánytelepekről szóló vizsgálat során szembesül. Technika, módszertan, felkészültség kérdése mind-össze? Ha a megfelelő szakmai kritériumokat betartva mutatom be, írom le és elemzem a mélyszegénység jellegzetességeit, akkor meg tudom tartani a kellő kutatói távolságot, objektivitást? Vannak-e elfogadott szakmai minimumok a hazai társadalomkutatásban erre, ha még a közösen elfogadott nyelvvel is vannak problémák? Kell-e közös szakmai, módszertani minimum?

A szerkesztők reményeit is tolmácsolva remélhetőleg a fenti kérdésekre is választ adnak valamelyest a következő blokk írásai.

Irodalom

Dupcsik Csaba (2009): *A magyarországi cigányság története*. Budapest: Osiris Kiadó.

Dupcsik Csaba (2010): Mentalitások és kutatások. *Esély* (2): 73.

Solt Ágnes (2010): Válasz Dupcsik Csabának. *Esély* (2): 94.

Terra Incognita: magyarországi szegény- és cigánytelepek felmérése – első eredmények

Domokos Veronika – Herczeg Béla

passagere@gmail.com; bela.herczeg@gmail.com

ÖSSZEFOGLALÓ: A tanulmány a Nemzeti Fejlesztési Ügynökség kezdeményezésére 2010-ben megvalósult, a magyarországi szegény- és cigánytelepeket, városi szegregátumokat számba vevő felmérés elemzését foglalja össze. Az adatfelvétel előzménye, hogy egy közelmúltbeli jogszabályváltozás eredményeként a marginalizált csoportok lakhatási körülményeinek javításában a jövőben akár európai uniós források felhasználása is lehetővé vált. Az eddigi telepösszeírások módszertanától eltérő, országos lefedettségre törekvő adatgyűjtés eredményei alapján az országban legalább 1633 szegregált lakóövezet (telepszerű környezet) létezik, ahol megközelítőleg 300 ezer ember él, az ország lakosságának 3 százaléka. A szegény- és cigánytelepek regionális eloszlásának, nagyságának, létszámának, településszerkezeten belüli elhelyezkedésének és a lakóépületek típusának bemutatása során kiemelésre kerül, hogy a külterületen, a minimális infrastruktúrát részlegesen vagy teljes mértékben nélkülöző telepeken 26 ezer ember él teljes nyomorban. A szerzők javaslatokkal élnek egy lehetséges telepelfelszámolási program célcsoportjának kiválasztására. Felhívják a figyelmet a legszegényebbek lakhatási körülményeinek jobbítását szolgáló intézkedések rendszerszerű szabályozási hátterének, különös tekintettel az oktatási integráció állami támogatásának elengedhetetlen voltára.

KULCSSZAVAK: szegény- és cigánytelepek, nyomor, területi különbségek

A felmérés előzményei

A Nemzeti Fejlesztési Ügynökség Leghátrányosabb Helyzetű Kistérségek Fejlesztési Programirodája (LHH FPI) tevékenysége során a leghátrányosabb helyzetű kistérségek komplex felzárkóztatási programjának koordinációjával foglalkozik.¹ A 33 leghátrányosabb helyzetű kistérségben él az ország tizede, a roma lakosság harmada, az országos átlagnál lényegesen magasabb a munkanélküliség, tízezer lakosnál nagyobb város csak mutatóban van, itt találjuk az aprófalvas, depresszív Cserehátot és Ormánságot.² Az LHH kistérségekben egymásra torlódnak, egymást erősítik a foglalkoztatási, egészségügyi, közlekedési, oktatási és lakhatási problémák, mindezeket súlyosbítja a periferiális helyzet, az ipari termelés alacsony szintje. Tömegével találunk szegregálódott, leromlott, a külvilágtól

¹ A program részletei: www.nfu.hu/lhh

² Vö. *Módszertani útmutató a 33 leghátrányosabb helyzetű kistérség projektsomagjának összeállításához*, http://www.nfu.hu/download/11637/LHH_modszertan_0905.doc

elvágtatott falvakat, a falvak szélén – de akár központjában – elhelyezkedő szegény- és cigánytelepeket, a termelés megszűntével elhagyott, majd a legszegényebbek által ismét lakóhellyé tett egykori bányász- és munkáskolóniákat, hasonló sorsra jutott majorsági és TSZ-épületeket.

Az operatív programok áttekintése, illetve az uniós források felhasználását szabályozó jogi környezet ismeretében egyértelművé vált, hogy az LHH-program keretei között a teletszerű környezetben élők lakhatási – és ezzel összefüggő oktatási, képzési, foglalkoztatási, egészségügyi – problémái nem kezelhetők. A probléma súlyát felismerve a Szociális és Munkaügyi Minisztérium 2005-ben elindította településfelmérési programját, az évek során fokozatosan újraszabályozva annak kereteit.³ A program vitatott, azonban az eredményességet segítő módszertani keretek kijelölésre kerültek, és ebben – nagyon helyesen – a komplexitásra került a hangsúly.⁴ A teletszerű környezetben élők lakhatási helyzetének gyökeres megváltoztatására irányuló program kizárólag hazai forrásból működött, hiszen uniós források igénybevétele az ERFA-rendelet⁵ rendelkezései miatt nem volt lehetséges. E tény tarthatatlan voltára több tagország is rámutatott, a szabályozás megváltoztatását sürgetve – eredményesen.

Az LHH FPI folyamatosan figyelemmel kísérte a jogszabály-módosítás folyamatát, és 2010 januárjában, amikor világossá vált, hogy az ERFA-rendelet módosítása kedvezően fogja érinteni a marginalizált társadalmi csoportok lakhatási problémáinak megoldására irányuló kezdeményezéseket, megkezdte egy helyzetfelmérés elkészítését. *Ahhoz ugyanis, hogy a legrosszabb állapotú lakókörnyezetek helyzetének javítására programot lehessen tervezni, ismerni kell a kiindulási pontot – nem csak az LHH kistérségekben, hanem országosan is.* A szegregátumokról eddig nem készült országos felmérés, kizárólag részleges kutatások ismertek, melyek vagy csak az ország egyes megyéire irányultak, vagy csak a külterületen lévő teletszerű környezetben élő családokra koncentráltak.⁶

A felmérés lebonyolításában az LHH FPI a Nemzeti Fejlesztési Ügynökség Központi Fejlesztési Programiroda (KFPI) segítségét kérte. A KFPI irányítja azt a Kistérségi Koordinációs Hálózatot, melynek munkatársai (a kistérségi koordinátorok) a kérdőívek kitöltését elvégezték. *A KFPI kérése az volt, hogy egy-, legfeljebb másfél oldalas kérdőív kerüljön kiküldésre a koordinátoroknak, és az Excel formátumú kérdőívben többségében legyenek a zárt kérdések, az opcionálisan választható válaszok. A kérés több módszertani dilemmát is felvetett, de az a lehetőség, hogy egyfajta pillanatfelvétel készüljön az ország szegény- és cigánytelepeiről, amely megmutatja, 2010-ben hányan találhatók belőlük, mekkorák, hányan élnek bennük, milyen a területi eloszlásuk, a közszolgáltatások elérhetősége milyen*

3 Lásd Telepeken élők programja.

Mintaprogramok, <http://www.romaweb.hu/romaweb/index.jsp?p=sajat&id=telprotelepek>

4 Lásd Kézikönyv – Telepeken, teletszerű környezetben élők programja, http://www.romaweb.hu/doc/kormanyzat/telep/telep_kezikonyv.pdf

5 Az Európai Parlament és Tanács 1080/2006/EK rendelete (2006. július 5.) az Európai Regionális és Fejlesztési Alapról és az 1783/1999/EK rendelet hatályon kívül helyezéséről.

6 Lásd az 1093/1997. számú Kormányhatározat alapján a Környezetvédelmi és Területfejlesztési Minisztérium által kezdeményezett telepösszeírás, valamint a Debreceni Egyetem Népegészségügyi Iskola által, 2001–2005 között, több szakaszban végzett felmérés eredményeit.

mértékben akadályozott és infrastruktúrájuk milyen állapotban van, arra készítettek bennünket, hogy akár a teljes körűség rovására is, de elindítsuk a felmérést.

A felmérés lebonyolítása

A felmérés során használt kérdőív és az útmutató

A KFPI-vel történő egyeztetések során az a kompromisszum született, hogy egy igen rövid (alapkódolás és 9 kérdés) kérdőív kitöltésére kapnak feladatkielölést a koordinátorok, és mellékelve kapnak egy szintén tömör, legfeljebb 2 oldalas kitöltési útmutatót, mely eligazítást nyújt az egyes definíciók, fogalmak és tipológiák értelmezésében.

Az alapfeladat a szegregátum fogalmának meghatározása volt. A városok esetében a legegyszerűbb megoldást választottuk, mivel az Integrált Városfejlesztési Stratégiához (IVS) kapcsolódó definíció (szegregátumnak nevezzük azokat a városi területeket, amelyeken a KSH 2001-es adatai szerint az aktív korú [15–59 év közötti] lakosok legalább 50%-a nem rendelkezik rendszeres munkajövedelemmel, illetve legmagasabb iskolai végzettsége nem haladja meg a 8 osztályt. Ugyanezen vizsgálati módszer szerint szegregációval veszélyeztetett területnek nevezzük azokat a városi területeket, ahol a fenti mutató 40–50% közötti értéket vesz fel⁷) alkalmazása esetén kész felmérésekre lehetett támaszkodni, míg a 2000 lakos alatti településeknél a következő meghatározás mellett döntöttünk: „...a helyi vélekedés alapján szegény- vagy cigánytelepnek, cigánysornak tartott valamennyi, a település legszegényebb lakosai által egy tömbben lakott leromlott állapotú településrész”.

A kérdések egyrészt a szegregátum(ok) pontos lehatárolására (határoló utcák megnevezése, helyi közbeszédben használt neve), településszerkezeten belüli elhelyezkedésére (a település közepén, szélén, avagy külterületen található), nagyságára (építmények, szegregátumban élők száma) kérdezett rá. Ezen kívül feltüntetésre került a szegregátumot alkotó építmények típusa, infrastrukturális ellátottsága (vezetékes víz, közvilágítás, pormentes út megléte), valamint az alapvető közszolgáltatások (polgármesteri hivatal, orvosi rendelő, közoktatási intézmények) elérhetősége.

A kérdőív nem tartalmazott kérdést a szegregátumban élők etnikai hovatartozására vonatkozóan. Ennek oka kettős: az egyik, hogy a jelen felmérés célja nem a roma lakosság lakóköri körülményeinek feltérképezése volt, hanem a legrosszabb állapotú, szegregált lakóköri körülmények számbavétele egy lakhatási program előkészítése céljából – jóllehet, a lakóhelyi elkülönülés a legtöbb esetben etnikai alapon szerveződik. Kemény Istvánék 2003-as kutatásából (Kemény – Janky – Lengyel 2004) tudjuk, hogy a lakóhelyi szegregáció mértéke nem csökkent, csak átalakult az 1971-es állapotokhoz képest, amikor a cigányok kétharmada élt elkülönült telepeken.

⁷ Lásd Városfejlesztési kézikönyv, második, javított kiadás, 2009. január 28. <http://www.nfu.hu/download/18575/V%C3%A1rosfejleszt%C3%A9si%20k%C3%A9zik%C3%B6nyv%202009-01-28.pdf>

A másik ok a különböző etnikai csoportok beazonosításának érzékeny jogszabályi és társadalmi környezete. Az *Útmutató*ban ugyanakkor a „szegény- és cigánytelepek” meghatározás szerepel Kemény István kutatásainak cigánydefiníciójára építve, mely a nem cigányok percepcióját fogadta el: „Kutatásunkban azokat a személyeket soroltuk a cigányok közé, akiket a nem cigány környezet cigánynak tekint” (Kemény 1992 [1973]: 157). Egy adott településen minden ott élő tudja, hol van a cigánytelep, melyik faluvégén vagy külterületi épületekben laknak a legelesettebbek. Azonban, mivel a kérdőív nem tartalmaz az érintettek etnikai hovatartozására szegregátumonként beazonosítható információt, a jelen felmérés alapján a magyarországi cigány lakossággal kapcsolatban releváns megállapítás nem tehető.

Az adattisztítás folyamata és az adatbázis kialakítása

Az adatok feldolgozásának szakaszában *többlépcsős adattisztításra, adatpontosításra került sor, melynek során a kérdőívek tartalmi és formai hibáinak ellenőrzése mellett a minél teljesebb lefedettség érdekében a kérdőív adatai egyéb adatbázisokkal kerültek összevetésre*, és e munkafázist követően azon szegregátumok esetében, melyeket más felmérések említettek, ám ezekről a felmérés első szakaszában nem érkezett kérdőív, a koordinátorokat új kérdőív kitöltésére kértük meg, vagy annak visszajelzésére, hogy az adott szegregátum megszűnt. A fentebb említett két telepösszeírás adatain túl egyéb tervezési, stratégiai dokumentumokból nyerhető adatok kerültek felhasználásra (az Integrált Városfejlesztési Stratégiák Antiszegregációs Tervei, az Ifjúsági, Családügyi, Szociális és Esélyegyenlőségi Minisztérium által 2005-ben elindított, a telepeken, telepszerű lakókörnyezetben élők társadalmi integrációját elősegítő komplex program meghívásos pályázatainak települései, a ROM-TP-10 és TÁMOP 5.3.6 pályázat kiírásához kapcsolódó, 195 település nevét tartalmazó lista, valamint a 311/2007 [XI. 17.] Kormányrendeletben meghatározott komplex programmal segített 33 leghátrányosabb helyzetű kistérségben, esélyegyenlőségi szakértők bevonásával készített helyzetelemzések, illetve a kapcsolódó KSH-adatok és kartogramok).

A más adatbázisban szereplő, a koordinátorok által nem jelzett szegregátumok visszaigazolásának mértéke jócskán elmaradt előzetes várakozásainktól. A nemleges visszajelzések döntő többsége önkormányzati nyilatkozaton alapult, de érkezett olyan visszajelzés is, miszerint a jelzett szegregátumot már felszámolták, vagy spontán megszűnt. Elenyésző százalékban érkezett olyan válasz, miszerint az általunk jelzett utca vagy utcák nem is léteznek. A nemleges visszajelzésekhez képest jóval csekélyebb arányban fordult elő új kérdőív kitöltése azokról a telepekről, ill. településekről, melyekről a felmérés első szakaszában nem készítettek kérdőívet a koordinátorok.

Meg kell jegyeznünk, hogy a nemleges visszajelzések jelentős része az adatfelvétel körülményeinek tudható be, mivel a hálózati igazgatók (a KKH-k regionális vezetői) egy része nem hajlott arra, hogy a koordinátorok közvetlen tapasztalatukra hagyatkozva, esetleg a cigány kisebbségi önkormányzat tagjait, védőnőt vagy pedagógust megkérdezve töltsék ki a kérdőívet. Mindennek oka az óvatosság lehetett: tarthattak attól, hogy településsoros adatok publikálása

esetén helyben kifogás merülhet fel egy adott település említése miatt, ez pedig konfliktust okozhatott volna. Így az adattisztítás során több esetben is szembe-sülnünk kellett a településvezetés struccpolitikájával. A probléma legélesebben az Észak-magyarországi régióban jelentkezett, ami azért is érintette érzékenyen a felmérést, mivel az Encsi, Szikszói, Edelényi és Abaúj-hegyközi kistérségekben az eddigi kutatások (l. pl. Virág 2010: 25–126) eredményei alapján közismert, hogy a gettósodott falvak mellett rengeteg településen térben elkülönülten élnek a legszegényebbek, többségükben cigányok.

A felmérés eredményei e körülmények ellenére is messze túlmutatnak az eddigi telepösszeírásokon: *az adattisztítási folyamat végére 1633 települési szegregátum került be az adatbázisba.* A nagyfokú eltérés magyarázata a felmérések során alkalmazott telepdefiníciók különbözősége, valamint a vizsgálatok más és más fókusz: az 1997-es és a Debreceni Egyetem Népegészségügyi Iskolája által végzett felmérés ugyanazt a meghatározást használta: a telep „legalább 4 lakásból álló településrész, amelynek lakásai alacsonyabb komfortfokozattal, alacsonyabb minőséggel, magasabb laksűrűséggel, egészségtelen elhelyezkedéssel hátrányosan különböznek a település jellegzetes lakókörnyezetétől”. E definíció az adatfelvételt végző számára igen tág értelmezési keretet hagy. Lengyel Gabriella szavai jól illusztrálják e problémakört, egyben az esetszámok között megfigyelhető jelentős különbségekre is magyarázatot adnak: *a „...cigányság átalakult településszerkezetében az ilyen telepösszeírások következtelenek és reménytelenül parttalanok lesznek. Egy utcavégi sűrűsödés, egy régi parasztház köré csoportosuló belterületi zárvány a szegregációt kereső megfigyelő szemében telep, a másikéban, aki a hagyományos formációkat keresi, nem. A megítélést befolyásolják a települési összefüggések is. Egy nagyobb városban inkább csak a látványos, népes telepek tűnnek föl, és sok kisebb elkülönülés regisztrálatlan marad, amelyek pedig egy kis településen akár telepnek is mérhetők”* (Lengyel 2006: 88).

Az esetlegesség problematikája a jelen felmérés esetében is fajsúlyos tényező, melyet az adatok elemzése, az eredmények bemutatása során semmiképp nem szabad figyelmen kívül hagyni. Azonban éppen a jelen felmérés irányultságából, sokrétű telepdefiníciójából adódóan lehetőség nyílhat arra, hogy a „hagyományos cigánytelepek” összeírásán túlmutatva, utóelemzések kiindulópontját képezve feltárhatóvá váljon a lakóhelyi szegregáció mintázata, valamint, hogy a lakhatási programok célcsoportjai „láthatóvá”, ezáltal elérhetővé váljanak.

A felmérés főbb eredményeinek rövid összefoglalása

A településsoros adatbázis alapján végzett elemzés (Domokos 2010) a szegregátumok területi eloszlását kistérségi, főbb jellemzőit megyei bontású táblázatokban közli, az egyes vizsgálati kategóriák részletesebb – ám csak regionális bontású – bemutatása rendezőelvének a szegregátumok településen belüli elhelyezkedését választottuk (település központjában, település szélén, illetve külterületen található szegregátumok). Az adatok részletezésére jelen írás keretei között nincs mód, csupán az egyes jellemzők országosan összesített eredményeinek bemutatására szorítkozhatunk.

A kérdőívek regionális eloszlása

A felmérés eredményei szerint az ország területén 823 településen és 10 fővárosi kerületben összesen 1633 szegény- és cigánytelep, településszövetbe ágyazódott szegregátum található. Ez azt jelenti, hogy a települések egynegyedében, 26,2%-ában tapasztalható településen belüli⁸ lakóhelyi szegregáció.

Fontos látni, hogy az egyes kistérségekben rögzített szegregátumok száma – mint ahogyan az a felmérés módszertanának bemutatásánál is kiemelésre került – az adatközlés hiányosságai miatt néhol kisebb, egyes esetekben azonban akár jelentős mértékben is torzulhat. Ugyanilyen torzulásokhoz vezethet például – alacsony esetszám mellett akár a megyei összesítésben is –, ha a definíció szerinti szegregátumot a kérdőív kitöltője több szegregátumként kezelte. Az arányok vizsgálatában lényeges szempontként jelenik meg továbbá, hogy az „esetszámokon” (szegregátumok számán) túli megállapítások is megfogalmazhatóvá váljanak. Hogy a lehetséges torzulások mértéke valamelyest enyhüljön, a szegregátumok száma mellett a szegregátummal rendelkező települések számát, valamint az összes településhez viszonyított arányát is vizsgáltuk.

Ismételten érdemes hangsúlyozni, hogy az adatok nem tartalmazzák a szegregálódott településeket. Az alább közölt megoszlások kizárólag a településen belüli lakóhelyi szegregáció mértékéről szolgálnak információkkal, a hátrányos helyzetű, roma lakosság területi megoszlásairól, koncentrációjáról nem tudnak számot adni. A települési szintű szegregációra vonatkozó adatok összevetése a jelen felméréssel aprólékos utóelemzést igényel.

A regionális eloszlás összesített adataiban egy 5–45 fő közötti lakosságszámú városi szegregátum ugyanakkora súllyal jelenik meg, mint egy több ezer fős „megatelep”. Ezért a területi eloszlás vizsgálatakor figyelmet fordítunk a szegregátumok lakónépességének számára is. A szegregátumokban élő lakosság száma és országon belüli eloszlásuk reményeink szerint pontosabb képet ad a mélyszegénység területi koncentrációjáról.

A legtöbb szegregátumot az Észak-alföldi régióban regisztrálták a koordinátorok, összesen 425-öt, összesen 204 településen, mely a régió településeinek 52,4%-a, azaz a régióban minden második településen található településen belüli szegregátumot, szegény- vagy cigánytelepet. A régión belüli legmagasabb értéket Szabolcs-Szatmár-Bereg megye mutatja (261 szegregátum összesen 133 településen, a megye településeinek 58,1%-ában). A regisztrált szegregátumokban számításaink szerint kb. 106 870 ember él.

A szegregátumok számát, valamint a települések arányának nagyságát tekintve az Észak-magyarországi régió szerepel a második helyen: a szegregátumok száma 350, a települések száma 196, a régió településeinek 32,1%-a, harmada – a települési szegregátumok arányai nélkül. A megyék között jelentős különbség nem figyelhető meg. 75 280 ember él szegregált lakókörműnyek között a régióban.

8 Értsd: az adott település közigazgatási határán belüli.

A szegregátummal rendelkező települések aránya egyharmad közeli, 30,5%-os a Közép-magyarországi régióban. Különbség tapasztalható azonban a főváros és Pest megye között: a budapesti kerületek 43,5%-ából, 10 kerületből jeleztek szegregátumot, összesen 32-t, míg Pest megye településeinek 28,8%-ában, 54 településen összesen 117 szegregátum található. A szegregátumok számát tekintve (149) Közép-Magyarország csupán a hatodik a régiók sorában. Budapesten 20 263, Pest megyében 17 961 lakost számláltak össze a koordinátorok.

A Dél-alföldi régióban a települések több mint negyedében, 26%-ában, 66 településen összesen 159 szegregátumot jeleztek. A legtöbb szegregátum Bács-Kiskun megyében található (75), a települések legmagasabb arányában pedig Békés megyében (38,7%). A régióban adataink szerint 29 322 ember él szegregátumokban.

A szegregátumok számában a Közép-magyarországi és a Dél-alföldi régiót messze megelőzi a Dél-dunántúli régió, összesen 253 szegregátummal 145 településen, mely a régió településeinek 22,1%-a. A legtöbb szegregátumot (117-et) Somogy megyéből jelezték. Baranya megyében (51 település vonatkozásában 93 szegregátumról készült kérdőív) a 17%-os települési arány egyértelműen a szegregálódott falvak megjelenítésének hiányával magyarázható. A lakónépesség száma 26 049.

137 szegregátumról érkezett kérdőív a települések 17,5%-ából a Közép-dunántúli régió esetében. A Közép-dunántúli azon két régió egyike, melyek esetében a települési arány 20% alá csökken, a jelzett szegregátumok száma pedig a legalacsonyabb. A megyei adatok között jelentős különbség tapasztalható: Fejér megyében összesen 72 szegregátumot regisztráltak 36 településen (ez az összes település 33,3%-a), 32 szegregátumot Komárom-Esztergom megyében 16 településen, a települések 21,1%-ában, míg Veszprém megyében 33 szegregátumot jeleztek 18 településről, ám ez a megye településeinek mindössze 8,3%-át teszi ki. A lakónépesség száma is jóval alacsonyabb a régióban: 15 391.

160 szegregátummal, 88 településsel, a Nyugat-dunántúli régió az „utolsó” a sorban, a szegregátumot jelző települések mindössze 13,4%-át teszik ki az összes településnek. Ebben a régióban figyelhető meg a megyei eloszlások közötti legnagyobb eltérés: Míg Győr-Moson-Sopron és Vas megyében csupán a települések 3,9%-án, illetve 7,4%-án jeleztek szegregátumot, addig *Zala megye minden negyedik településén*, a települések 25,3%-ában található szegregátum, összesen 110. A régióban él a legkevesebb ember szegregált lakókörülmények között: mindössze 8431 lakost regisztráltak a koordinátorok.

Amennyiben az országos mintához viszonyított kistérségi előfordulások arányait vizsgáljuk, a telepek számát vizsgálva adott kistérségenként, az észak-magyarországi Miskolci kistérségben a legnagyobb az arányuk, 2,4%. Ezt követi az észak-alföldi Fehérgyarmati kistérség 2,2%-kal, míg a szintén észak-alföldi Jászberényi kistérség és a nyugat-dunántúli Zalaegerszegi kistérség egyaránt 1,7%-kal tartozik a legnagyobb teleparánnyal részesedő kistérségek közé.

A szegregátumok főbb jellemzőinek rövid összefoglalása

974 szegregátum (59,6%) községben, nagyközségben, 518 városban (31,7%), 109 (6,7%) megyei jogú városban, 32 (2,0%) pedig a főváros valamely kerületében található.

A szegregátumok kétharmada, 66,4%-a (1084) található a település szélén. Közel egyötöde, 19,7%-a (321) a település központjában helyezkedik el, míg 13,9%-ot teszi ki a 228 külterületi telep.

Legmagasabb arányban, a minta 40,2%-ában, 656 szegregátumban 25 feletti az építmények száma (e telepeken összesen 57 965 darab, $n = 648$). A 150 és 200 közötti építményszámú telepek száma 45, ahol 33 876 ember él, egy-egy szegregátumban átlagosan 753 fő lakik. A 201 és 250 közötti építményből álló telepek száma 14, ahol összesen 13 370 ember lakik, szegregátumonként átlagosan 955 fő. 251 és 300 közötti házból álló telep összesen 10 van, ezekben összesen 7672-en laknak, szegregátumonként az átlagos lakosságszám 762 fő. A 301 és 350 közötti építményszámú telepek száma 6, ahol 11 464 ember él, egy-egy szegregátumban átlagosan 1911 fő lakik. 351 és 400 közötti házból álló telep összesen 8 van, ezekben összesen 9772-en laknak, szegregátumonként az átlagos lakosságszám 1221. A 401 fölötti építményből álló telepek száma 9, a házak száma 453 és 1131 között változik, e megatelepeken 16 164 fő lakik, telepenként átlagosan 1796 fő. A szegregátumok közel harmadában, 483 szegregátumban 5–15 közötti az építmények száma (29,6%), 278-ban (17%) 15–25 közötti, 216 szegregátumban (13,2%) pedig 5 alatti, azaz a szegregátumok legkisebb hányada a legkevesebb építményből álló, legnagyobb hányada pedig a legnagyobb kiterjedtségű. Nem szabad azonban megfeledkezni arról, hogy az öt alatti építményszám – a kérdőív kategóriáinak megfelelően – akár egy-egy sorházat, panelt, bérházat is jelenthet. Így az alacsony építményszám nem minden esetben korrelál a szegregátumban élő lakosság számával (a teljes mintában 7 olyan, 5 alatti építményszámú szegregátum szerepel, melyben 75 feletti a lakosok száma, összesen 1691).

A szegregátumok harmadában, 530 szegregátumban (32,5%) Cs-lakások találhatók, az építménytípusok további kategóriái ennél jóval kisebb arányban oszlanak meg. A szegregátumok 18%-ában, 294 esetben az építmények szociálpolitikai támogatásból épített házak, az épületek jellege városi szegregátum 203 esetben (12,4%), volt majorsági és TSZ-épület 125 (7,7%), putrisor, vadtelep 111 szegregátumban (6,8%). A szegregátumok 0,7%-ának építménytípusáról nincs adat, ez azonban elenyésző százalék, az egyes kategóriák közötti eltérésekre nincs nagy befolyással. Igen jelentős azonban az „egyéb” kategóriába sorolt szegregátumok száma, összesen 358, mely a minta kb. egyötödét képezi (21,9%). Az „egyéb” építménytípusok között a legjellemzőbbek a családi házak és a vegyes beépítésű telepek (Cs-házak, „szocpolos” házak és putrik vegyesen, vagy valamely kettő kombinációjában, illetve családi házakkal, parasztházakkal vegyesen), ezenkívül régi parasztházak, romos vályogkunyhók, gazdasági épületek, borospincék, préházak, bányászkolóniák, egy-egy esetben pedig barlangok, lakókocsipark, átalakított borospince, egykori iskolaépület is található e kategóriában.

A szegregátumok csaknem felében, 47,9%-ában, összesen 781 szegregátumban a lakosság száma meghaladja a 75 főt. Összesen 267 697 ember él 75 fő felet-

ti szegregátumban ($n = 776$). Ez átlagosan 345 főt jelent, azonban a lakosság-szám között jelentős az eltérés: e telepek között találhatóak olyanok, ahol 76, és olyanok, ahol 5000 ember él. Az ezer fő körüli, illetve azt meghaladó telepek száma összesen 49, ezek közül 9 szegregátumban laknak 2000-nél többen: hét szegregátumban 2000–3000 között, kettőben 3000–5000 között. Ezt követően legnagyobb arányban az 5–45 fő közötti szegregátumok szerepelnek a mintában: 531 szegregátum, az összes szegregátum 32,5%-a. E szegregátumokban összesen legkevesebb 2655, legfeljebb 23 895 ember él. 45–75 közötti a lakosság-szám 309 szegregátumban, a szegregátumok 18,9%-ában. E szegregátumokban összesen legkevesebb 13 905, legfeljebb 23 175 ember él. Azon, a mintában szereplő, külterületi szegregátumok száma, ahol a lakosok száma nem éri el az 5 főt: 12, csupán 0,7%-a az összes szegregátumnak. A négy kategóriatípusban jelzett lakosság-számok alapján *legkevesebb 284 269, legfeljebb 315 085 ember él szegregált lakóköri körülmények között, az ország lakosságának mintegy három százaléka.*

A köztisztviselők közül az óvoda két kilométeren túli távolságban helyezkedik el a szegregátumtól 353 esetben (21,6%). 1 és 2 kilométer között található 488 esetben (29,9%), a szegregátumok közel egyharmadánál. Az óvoda 100 és 1000 méter közötti távolságban van a legtöbb esetben, a szegregátumoknak csaknem a felénél (749 szegregátum, 45,9%). Igen csekély, 43 azon szegregátumok száma, ahol az óvoda 100 méteren belül található (2,6%).

Az iskola az esetek 28,0%-ában nem érhető el két kilométeres távolságon belül (458 szegregátum). 517 szegregátum esetében (31,7%) 1 és 2 kilométer között, az esetek többségében, 38,5%-ában 100 és 1000 méter közötti távolságban érhető el (628 szegregátum). Az iskola csupán 30 esetben (1,8%) található szegregátum közvetlen közelében, azaz 100 méteres távolságon belül.

A legközelebbi orvosi rendelő 349 szegregátum esetében (21,4%) érhető el 2 kilométert meghaladó távolságban. 574 szegregátumban (35,1%) 1 és 2 kilométer közötti, 679 szegregátumban (41,6%) 100 és 1000 méter közötti távolságot kell megtenni az orvosi ellátás igénybeviteléhez. Az orvosi rendelő az esetek igen csekély hányadában, 31 szegregátum esetén (1,9%) helyezkedik el 100 méteren belül.

A polgármesteri hivatal 441 szegregátum esetében van 2 kilométeren túli távolságban. 549 szegregátum esetében (33,7%) 1 és 2 kilométer közötti távolságot, 621 esetben (38,0%) 100 és 1000 méter közötti távolságot kell megtennie a lakosoknak. 22 szegregátum (1,3%) a polgármesteri hivatal közvetlen környezetében, 100 méteren belül található.

A vízellátás 77 szegregátumban (4,7%) közkifolyó által sem biztosított, 181 szegregátumban pedig (11,1%) csak közkifolyó működik. *Összességében a szegregátumok 15,8%-ában nem érhető el a vezetékes vízellátás. A még közkifolyóval sem rendelkező telepek közül 19-ben laknak 75 fölött, összesen 4943-an, szegregátumonként átlagosan 260 fő.*

322 olyan szegregátumról tudunk, ahol az építmények kevesebb mint felében van bevezetve a víz (19,7%). *Országosan a szegregátumok többségében, 64,5%-ában, 1053 szegregátumban a lakások több mint fele rendelkezik vezetékes vízellátással.*

184 szegregátumnak (11,3%) a megközelítése sem biztosított pormentes úton, 422 szegregátumnak csak a széléig vezet pormentes út (25,8%). Összességében *a szegregátumok több mint harmadában, 37,1%-ában nincs pormentes út.* 1027 szegregátumban (62,9%) van pormentes út, illetve megközelítésük is pormentes úton biztosított.

118 szegregátumban (7,2%) nincs közvilágítás.

Két kilométernél távolabb található valamilyen tömegközlekedési megálló 75 szegregátum esetében (4,6%), döntő többségükben a vizsgált közintézmények elérhetősége is két kilométeren túli. Így a közintézmények gyalogos megközelítése legalább félórás utat tesz szükségessé.

1 és 2 kilométer közötti távolságban található tömegközlekedési megálló 262 szegregátum esetében (16,0%), 100 méteren belül 239 szegregátum esetében (14,7%). *A szegregátumok többségénél (64,5%) a tömegközlekedési megálló 100 és 1000 méter közötti távolságban elérhető.*

A külterületi szegregátumok között 16 (1%) legalább 10 kilométerre található attól a településtől, ahova közigazgatásilag tartozik. A legtávolabbi szegregátum 20 km-rel a településhatáron túl található.

A mintában szereplő telepek közül 17-ben (1%) se közkifolyó, se közvilágítás nincs, ráadásul pormentes úton sem lehet őket megközelíteni, ezek 64,7%-a külterületen található. Ezekben a szegregátumokban legkevesebb 621, legfeljebb 1174 fő lakik. E telepek több mint felében 2 kilométernél távolabb található a legközelebbi busz- vagy vasúti megálló.

Ami látható

A nyomor újratermelődésének garanciális elemét jelentő, a lakhatási alapfeltételeknek éppen csak, vagy meg sem felelő, ráadásul a relatíve jobb helyzetben élőkterületileg is elkülönülő telepek léte, számuk és eloszlásuk a felmérés eredményeként világosan látható. Míg egy uniós forrásból finanszírozott képzési és foglalkoztatási program fenntarthatósága a szakmai konszenzus szerint a legtöbb esetben kérdéses lehet,⁹ addig a térben is elkülönülő szegény- és cigánytelepek fennmaradása és további bővülése biztosnak látszik. Központi komplex programok indítása nélkül nem látunk esélyt az önmagát generáló folyamat megállítására. Az ország egyes területein persze más és más a helyzet, ezt a Kemény-iskola által feltárt helyzetet felmérésünk is visszaigazolta.

Két olyan megye is van, ahol felmérésünk szerint 50 000 főnél is többen élnek szegényként egy tömbben: Borsod-Abaúj-Zemplén megyében (legalább 56 740 fő) és Szabolcs-Szatmár-Bereg megyében (legalább 57 886 fő). Hogy milyen különbségek vannak az ország egyes megyéi között, azt jól mutatja, hogy az előbbieken említett két megyében elkülönülten élő szegény lakosság létszámának még 10%-át sem éri el a Győr-Moson-Sopron, Vas, Veszprém, Komárom-Esztergom és Zala

9 M. László Ferenc: *Önerőt merítettek* – Roma foglalkoztatási programok I.: <http://oknyomozo.hu/node/38>

megyében területileg elkülönülten és nyomorban élők népességének létszáma. Az utólag említettek közül a legrosszabb helyzetben lévő Zala megyében 110 településen átlagosan 51 fős telepeket sikerült kimutatnunk (5571fő). A Nyugat-dunántúli régió gazdasági ereje, növekedési potenciálja adja a lehetőséget arra, hogy a megyében jelenlévő lakhatási szegregáció felszámolására helyi (megyei önkormányzati) forrásokból induljon a reintegrációt célul kitűző komplex program, mely a gazdaságilag aktív városok viszonylagos nagy száma és megközelíthetősége miatt könnyebben lehet eredményes, mint bárhol az országban. Ne felejtjük el, hogy a képzetlen munkaerő foglalkoztatottságának növelése olyan cél, amely jelentősen hozzájárulhat az érintett lakosság megyén vagy régión belüli migrációjához, annak eredményeként pedig a lakhatási integrációhoz. A két, 50 000 főnél nagyobb, elkülönülten élő szegény népességgel rendelkező megyében olyanféle pilotprogramokat lenne szükséges indítani, melyek a közelben lévő gazdaságilag aktív, növekedési eséllyel rendelkező településekre fókuszálnak, amelyek képesek lennének felszívni a képzetlen munkaerőt.

A felmérés eredményének kiemelt ténye, hogy a puszták népe ma is él: kirekesztve a közszolgáltatásokból, pormentes utak híján az esős időszakban a sárban elmerülve, sok esetben még az egészséges víz közvetlen és gyors elérésének a lehetőségétől is megfosztva. Ez a kb. 26 ezres, külterületi telepeken élő népesség megkerülhetetlen mindazok számára, akik a marginalizált közösségek lakhatási körülményeinek javítását tűzik ki célul.

A felmérés eredményei alátámasztják a lakhatási programokra bevonható uniós források szükségességét is: felmérésünk szerint *a szegregátumok közel 60%-a falvakban található*. A városi és falusi szegregátumok problémájának kezelése eltérő beavatkozásokat kíván (vö: Hegedüs et al. 2009). A városi szegregátumok esetében az antiszegregációs tervek jelenthetnek megoldást, a falvak esetében azonban jelenleg nem áll rendelkezésre kidolgozott módszertan és forrás sem a legszegényebb rétegek lakhatási problémáinak megoldására. Mindezt súlyosbítja a tény, hogy a lakóhelyi szegregáció területi koncentrációja épp a legszegényebb településeken ölt kritikus mértéket, így annak helyi, önerőből megvalósítható rendezése aligha várható. Az eddigi telepfelszámolási programok egy-egy településen sikerrel jártak ugyan, ám fenntarthatóságuk vitatható, a programra fordítható források szűkössége és a megoldani kívánt probléma komplex volta nem teszi lehetővé a marginalizált csoportok lakhatási helyzetének rendszer-szintű kezelését.

További vizsgálati szempont a szegregátumok mérete, lakosságszáma. Míg egy kisebb zárvány felszámolása – az elengedhetetlen képzési, foglalkoztatási, szociális programokkal megtámogatva – rövid távon biztosítható, a „megatelepek” megszüntetésének kérdése ingoványos talajra vezet: folyamatos vita tárgya,¹⁰ hogy ezeknek a telepeknek az infrastrukturális fejlesztése a megkövetelendő

10 A vitát jól jellemzik a 2010-ben kiírásra kerülő komplex telepprogram-pályázat egyik részlemének, a TÁMOP 5.3.6-os kiírásának társadalmi egyeztetésén beérkező, a részleges telepfelszámolás mellett érvelő javaslatok: http://www.nfu.hu/forum_topic_pate/314?offset=0

minimum, avagy a szegregátumok konzerválásának, akár terjeszkedésének záloga – nem beszélve a gettósodott aprófalvak helyzetéről. A felmérés eredményei szerint a szegregátumoknak a 38,4%-ában a falvakban, 59,8%-ában a városokban, 67,8%-ában a megyei jogú városokban, és 71,9%-ában a fővárosban meghaladja a lakónépesség a 75 főt. A lakosságszámra lefordítva: a falvakban 86 520, a városokban és megyei jogú városokban együttesen 161 337, a fővárosban pedig 19 850 ember él 75 főt meghaladó szegregátumban. A településnagyság és a szegregátumokban élő lakosságszám nagyságának korrelációja nyilvánvaló: egy-egy slumosodó városi tömbben falnyi ember él. Ebből fakad az az eredmény is, hogy míg a szegregátumok 59,6%-át falvakban regisztrálták a koordinátorok, e szegregátumokban a lakónépességnek csupán 36,2%-a él. Városi (és megyei jogú városi) szegregátumokban él a lakónépesség 51,7%-a, míg a fővárosban 6,7%-a.

Szegény- és cigánytelepek, városi szegregátumok kialakulása, kísérletek a felszámolásukra

A felmérés célja a települések szegény- és cigánytelepei, városi szegregátumai egyes jellemzőinek összesítése, vizsgálata – egyfajta pillanatkép felvétele a szegregált lakókörnyezetben élők helyzetéről. A telepek és szegregátumok kialakulása történetileg változó folyamatok eredménye, ezért érdemes röviden összefoglalni a teletszerű lakókörnyezet kialakulásához vezető néhány tipikus folyamatot. A jelen írás alapjául szolgáló elemzés röviden ismertette a cigányok „kóborlását” megakadályozni szándékozó múlt századi intézkedéseket, és a letelepítésüket célzó kezdeményezéseket. Ezt azért tartottuk fontosnak, mert bár a felmérés nem etnikai dimenziók mentén készült, az egyes települések legszegényebb lakosainak térbeli elkülönülésének tárgyalásakor nem kerülhető meg a cigányság magyarországi jelenléte, letelepedésük folyamata, illetve a letelepítést célzó intézkedések, hiszen a legszegényebbek körében a cigányok aránya minden kutatás szerint felülreprezentált (Kemény – Janky – Lengyel 2004). Hely hiányában a múlt század első felének témánk szerint releváns eseményeire most nem térünk ki, ám mivel a szocializmus időszakában hozott lakáspolitikai intézkedéseknek máig meglévő hatásuk van, röviden bemutatjuk a korszak néhány, témánkat érintő eseményét.

Az államszocializmus kezdetétől fogva erős iparosításra került sor, több lépcsőben a mezőgazdaság erőszakos kollektivizálása is megtörtént. Az iparosítás következményeként a főváros mellett új, rohamosan bővülő vidéki ipari centrumok jöttek létre, ezek esetében egyre világosabb problémaként jelent meg a lakáshiány. Az egyes három- és ötéves tervekben mindig kiemelt fejlesztendő területként jelent meg a lakásépítés. A központi tervek alapján végrehajtott lakásépítési akcióknak voltak is eredményei (elsősorban a bányaművelés alá vont területek melletti városokban), azonban az 1956-os forradalom után négy évvel kiadott 15 éves lakásfejlesztési terv még mindig érzékeli a lakhatási problémákat: „A kapitalista Magyarországról alapvetően rossz lakásvizonyokat örököltünk. Bár a felszabadulás óta komoly erőfeszítések történtek a lakáshiány csökkentésére, a helyzet nem kielégítő,

és a lakosság lakáshiánnyal küzd” (Romsics 2000: 233). Ebben a határozatban még nem esett szó a cigányok jelentős részének minden (közegészségügyi, infrastrukturális stb.) tekintetben a legnehezebbek közé tartozó lakhatási körülményeinek javításáról. Az államszocializmusban a cigányok lakhatási helyzete 1961-ben került ismételtelen a politika látóterébe. Az „MSZMP Központi Bizottsága Politikai Bizottságának határozata a cigánylakosság helyzetének megjavításával kapcsolatos egyes feladatokról” (1961. június 20.) így ír a cigánytelepek problémáiról: *„(...) a lakóik emberi lakásra alkalmatlan építményekben, helyenként földbe vájt kunyhókban élnek. A cigánytelepek kommunális ellátottsága rendkívül alacsony szintű, egészségügyi viszonyaik ijesztőek. A hiányos és rossz vízellátás, árnyékszékek hiánya, s az elhanyagolt környezet különféle fertőző betegségeknek melegágya”* (Kozákné 2001: 96). A párt határozat megjelenését követően 3 évvel jelent meg a cigánytelepek felszámolásának operatív tevékenységét szabályozó 2014/1964. (V. 4.) kormányhatározat, majd az azt kiegészítő 3162/1964. sz. határozat. Ez utóbbi – egyebek mellett – a következőkről rendelkezett: fel kell mérni a telepeket, családi-házépítési akciót kell indítani hosszú lejáratú kamatmentes építési kölcsön biztosításával, a műszaki terveket és a hozzájuk tartozó költségvetést az Építésügyi Minisztériumnak kell kidolgoznia és ingyenesen forgalomba hoznia, az építkezésekhez 100–150 négyyszögölös telkeket szükséges biztosítani, azokat az építési övezetben szétszórtnak kell az építkezők számára biztosítani, pénzügyi fedezetet szükséges biztosítani a házhelyek kisajátításához és műszaki kialakításához, illetve a megszűnő telepek régi épületeinek lebontásához (Kozákné 2001: 120–122).

A hatvanas évek közepén megkezdődött a telepek felszámolása, első lépésben számukat és állapotukat mérték fel. Telepnek definiálták a legalább 4 lakásféleségből álló egymáshoz közeli lakhatásra alkalmatlan építményeket, a felmérés eredménye: *„(...) 1964. évben 31 ezer épületben 49 ezer lakásféleségben 55 ezer család, közel 222 ezer személy élt Magyarországon”* (Kozákné 2001: 99). Vélelmezhetően a 49 ezer „lakásféleség” jelentette a telepi házakat. A határozat végrehajtása során azonban az operatív munkával megbízott tanácsok végrehajtó bizottságainak ellenállása, az építők sok esetben kontár, az építőanyagot megspóroló munkája miatt lényegében a régi telepek helyett rossz minőségű, a települések szélén egy tömbben kialakított Cs-lakásokból (csökkentett komfortfokozatú) álló újonnan épített telepek jöttek létre. *A tanácsok szabotálták a határozat azon pontját, mely szerint az építési telkeket az építési övezetben szétszórtnak kell kialakítani, azok túlnyomórészt egymás mellett, a falu vagy város szélén kerültek kialakításra.*

A hetvenes évek elején Kemény István és munkatársai kutatása azt igazolta, hogy a térbeli elkülönülés továbbra sem szűnt meg: *„1971-ben a cigányok kétharmada telepen élt. (...) A telepek részben spontán módon keletkezett hagyományos, részben mesterségesen létrehozott új telepek voltak. (...) Az új telepek létrejöttének három típusában a hatósági átköltöztetés játszotta a döntő szerepet. Az első típusban a hagyományos telepen lakó cigányokat meglevő régi épületbe (majorba, cselédlakásba, elhagyott szeszfőzdébe, raktárba stb.) költöztették. A majdnem mindig rossz állapotban levő, általában nem lakás céljára épült, többnyire lakhatatlan épületekbe rendszerint*

túlságosan sok személyt költöztettek be, az együttélést elviselhetetlenné tevő zsúfolt-ságot hoztak létre (...). A második típusban az átköltöztetésre ítélt cigányok számára csupán helyet jelöltek ki, amelyen azután maguk építették fel kunyhóikat, és ezek nem voltak jobbak a hagyományos telep házainál. A harmadik típusban a cigányokat meg-levő vagy erre a célra újonnan épített barakktelepekre költöztették, és természetesen ezek sem voltak jobbak a hagyományos telepeknél” (Kemény – Janky – Lengyel 2004: 51–52). Mivel az 1971-es kutatás 320 ezer főre becsülte a magyarországi cigányság létszámát, a telepeken élők száma 213 ezer lehetett.

A program indulásakor, 1965-ben 237 lakás, 1966–1970 között négy és fél-ezer, 1971 és 1980 között további 18 ezer lakás épült vagy került megvásárlásra a kedvezményes kölcsönre alapozott konstrukciónak köszönhetően (Kozákné 2001: 100–104).

Lengyel Gabriella Berey Katalin kutatásaira hivatkozva így összegez: „...a 80-as évek közepére 10–11 ezer cs-ház épült, és kb. ugyanennyi használt házat vásároltak meg a telepfelszámolás keretében. Tudjuk, hogy megszűntek telepi lakások hatósági átköltöztetésekkel, árvizes, belvizes kölcsönökkel, vállalati támogatásokkal is, az arányok azonban nem tisztázottak. A hazai cigányság egyharmadának-felének az életében változást hozott az 1965 és 1985 közötti akciósorozat: lakáskörülményeik javultak, de elmaradásuk a többségi társadalom viszonyaitól továbbra is megmaradt, mivel az egész magyar társadalomban javultak a korszakban a lakásviszonyok, területi elkülönültségük – változó formában, de továbbra is fennmaradt” (Lengyel 2006).

A kedvezményes kölcsön nyújtotta lehetőség és az 1971-ben közzétett településfejlesztési hálózat fejlesztési koncepciójának hatása az ország peremvidékein (Cserehát, Ormánság) gettószodási folyamatokat indítottak el, erősítettek fel. A koncepció a magyarországi településeket elsősorban gazdasági és szolgáltató potenciáljuk alapján 5 településkategóriába osztotta: országos központ, elsőfokú központ, középfokú központ, alsófokú központ és egyéb települések (Romsics 2000: 291–295). A központi források elosztása során minél alacsonyabb kategóriába tartozott egy település, annál kevesebb fejlesztési pénzhez juthatott hozzá, az „egyéb települések”-hez sorolt falvak és községek pedig csak minimális támogatáshoz jutottak. Mindez csökkentette a falusi ingatlanok forgalmi értékét, amelyeket már a kisebb keresetű – többségükben cigány – családok is meg tudtak vásárolni, és elindított egy olyan migrációs folyamatot, mely egyes területeken szinte lakosságcseret eredményezett: a gazdasági centrumoktól elvágott falvakból csak a legelesettebbek nem költöztek el, a megüresedett házakat pedig a legelesettebbek vásárolták meg – kedvezményes OTP-kölcsönrel (Ladányi 2004: 105–106).

A kamatmentes kölcsönrel támogatott lakásépítés és -vásárlás a nyolcvanas években még elérhető volt, 13,5 ezer lakást vásároltak, építettek. A lehetőséggel ebben az évtizedben élők nagyon hamar, a rendszerváltást követően, 1991-ben azzal szembesülhettek, hogy kedvezményes kölcsönük piaci alapúvá, 2-3 százalékról akár 30%-ra nőtt. Mindez az ipari munkahelyek leépülésével és a képzetlen munkaerő nagy tömegű elbocsátásával párosulva kilakoltatások tömegét vonta maga után a kilencvenes években (Kerényi 1998).

Az 1993–94-es (Kemény István, Kertesi Gábor, Havas Gábor által vezetett) vizsgálat megállapítása szerint a cigányok hatoda élt elkülönült telepeken. A felmérés során megkérdezettek 4%-a nyilatkozott úgy, hogy részese volt telepfelszámolásnak, többségük a hetvenes években. E válaszadók többsége arról számolt be, hogy új lakóhelyén is többségében cigányok élnek a környezetében (Janky 1999: 91–95).

A rendszerváltást követően sokáig semmiféle telepfelszámolási program nem indult állami forrásokból. A szociálpolitikai kedvezmény („szocpol”) nyújtotta a kilencvenes évektől kezdve a legtöbb lehetőséget a szegényebb társadalmi rétegek számára, hogy lakáshoz jussanak, ezzel sokan élni tudtak, igaz, csak szerény kivitelezésű házak építésére nyújtott lehetőséget ez a támogatási forma. Sokan azonban visszaéltek a támogatással: egyes építési vállalkozók a kirekesztetteknek a támogatás jogi és pénzügyi háttérében való járatlanságát kihasználva gyorsan felépíthető és gyorsan elbontható házakat építettek, kisemmizve a legszegényebbeket, a támogatási összeg jelentős részét pedig eltulajdonították. 2005-ig kellett várni, míg az Ifjúsági, Családügyi, Szociális és Esélyegyenlőségi Minisztérium útjára nem indította a „Roma telepeken élők programját”, amelynek kiírásai – kezdetben meghívásos, majd nyílt pályázati formában – évről évre megjelennek. *A program tüneti kezelést tudott nyújtani a telepeken élők lakhatási körülményeinek kezeléséhez, hiszen évente 6–8 telep komplex (lakhatási, képzési, foglalkoztatási, egészségügyi, oktatási) program keretében történő felszámolását volt képes finanszírozni.*

A soron következő feladatok

Az Európai Parlament és a Tanács 2010. május 19-én kihirdetett 437/2010/EU rendelete az Európai Regionális Fejlesztési Alapról szóló 1080/2006/EK rendeletnek a marginalizált közösségeket segítő, lakásberuházási intézkedések támogathatósága tekintetében történő módosításáról¹¹ szabad utat nyithat a nem városi lakosság perifériára szorult csoportjai lakhatási problémáinak uniós forrásból finanszírozott kezeléséhez. *A „marginalizált közösségek” meghatározására nem lesz központilag kijelölt definíció, annak megalkotása tagországi hatáskör lesz.*

A marginalizált csoportok meghatározásnál, a rendelet megalkotását eredményező szándék és az Európai Parlamentben lezajlott viták¹² figyelembevételével kiemelten kell kezelni a családok szegénységét, mely elsősorban a család – munkavégzésből és jóléti transzferekből álló – jövedelmi viszonyainak függvénye, de jelentős hatással bír a lakóhely településének nagysága és térbeli elhelyezkedése is, illetve a kirekesztettség, mely elsősorban a romákat sújtja. E tényezők elválaszthatatlanok az iskolázottsági, képzettségi és foglalkoztatottsági mutatóktól, a lakóhely vagy annak környezetében található városi környezet munkahelyteremtő, azt fenntartó potenciáljától.

¹¹ <http://eurlex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=OJ:L:2010:132:0001:01:HU:HTML>

¹² <http://www.europarl.europa.eu/sides/getDoc.do?pubRef=//EP/TEXT+CRE+20100209+ITEM-013+DOC+XML+V0//HU>

Különösen jelentős eleme a rendeletnek, hogy a marginalizált társadalmi csoportok meghatározásánál egy adott etnikumra, a romákra külön is kitér a jogalkotó: „A romák társadalmi befogadásáról szóló közös alapelvek 2. elvével összhangban, amelyet a Tanács a romák társadalmi befogadásáról szóló, 2009. június 8-i következtetéseiben újra hangsúlyozott, egy adott célcsoportra irányuló lakásberuházási intézkedésekből nem zárhatók ki hasonló társadalmi-gazdasági körülmények között élő, más közösségek.”¹³ *E kijelentésből következően a „marginalizált közösség” definiálásakor nem járható út a nemzeti vagy etnikai kisebbségi státuszon keresztüli meghatározás, ehelyett a társadalmi kirekesztettség tényének a definícióba történő beemelése szükséges.* Fontos továbbá, hogy ez fordítva is igaz: a rendkívül szegényes lakhatási körülmények felszámolására irányuló programokból nem zárhatók ki a romák, hiszen a célcsoportban (rossz lakhatási körülmények között élők) felülreprezentált a magyarországi cigányság. A „2010 A szegénység és a társadalmi kirekesztés elleni küzdelem európai éve Nemzeti Programja” 1.1-es pontja alatt olvasható: „Magyarországon a szegénység az uniós mutató alapján¹⁴ a népesség 13%-át, míg a gyermekek 19%-át érinti. A szegénység és társadalmi kirekesztettség által leginkább veszélyeztetett társadalmi csoportok a gyermekek és a sokgyermekes, vagy egyszülős családok, az alacsony iskolai végzettségű vagy munkanélküli háztartásfőjű családok, illetve a kistelepüléseken élők. E tényezők a roma népességet az átlagnépességnél erősebben jellemzik, ezért az ő társadalmi kirekesztődésük veszélye sokszoros.”¹⁵

A „Laekeni indikátorok, 2008” (A társadalmi kirekesztődés nemzetközi összehasonlítására szolgáló jelzőszámok) jelentésben az életkortól, a háztartás nagyságától függő és más, a kirekesztettségre és szegénységre ható kockázati elemek között kiemelésre került a foglalkoztatottság: „A szegénységi kockázatot leginkább a munkaerő-piaci távollét növeli.”¹⁶

Az ismertetett tények alapján a marginalizált csoportok közé tartoznak a tartósan munka nélküliek, az alacsony jövedelmű háztartások, a sokgyermekes családok, az idősek, a megváltozott munkaképességűek és a romák.

Kiemelendő, hogy véleményünk szerint a felsoroláshoz szükség van területi dimenziót is rendelni, azaz kiemelten kezelni az ország leszakadó, leghátrányosabb és hátrányos helyzetű kistérségeit, a leginkább ezekben az övezetekben kialakult gettófalvakat.

A 2010 első félévében általunk kezdeményezett felmérés és annak elemzése azzal a céllal született, hogy segítséget nyújthasson a legelesettebbek élethelyzetének javításán dolgozó programok területi célzásához. A pontosabb összefüggések feltérképezése az adatok utóelemzését igényli.¹⁷ Szükséges a szegregátumok egyes jellemzőinek további elemzése az egyes vizsgálati kategóriákon belüli

¹³ Az Európai Parlament és a Tanács 437/2010/EU rendelete.

¹⁴ Az egy főre jutó mediánjövedelem 60%-a alatt élő népesség aránya.

¹⁵ Forrás: <http://www.szmm.gov.hu/download.php?ctag=download&docID=21169>

¹⁶ *Statisztikai Tükör*, III. (142.), 2009. szeptember 22. p. 5. o.

¹⁷ Ezúton is köszönjük az MTA Gyerekszegénység Elleni Programiroda felmérésünkre vonatkozó véleményét és javaslatait, l. http://www.gyerekesely.hu/index.php?option=com_phocadownload&view=file&id=297&Itemid=158&lang=hu

alábontásokkal, utólagos kódolásokkal: a 25 feletti építményszám, a 75 feletti lakosságszám további, szűkebb sávokban történő meghatározása, valamint az „egyéb” építménytípusok további kategorizációja elengedhetetlen az adekvát tervezés előkészítéséhez. Ugyanígy szükségesnek látjuk az egyes változók (vizsgálati kategóriák) mentén történő további elemzéseket: e részelemzések során beazonosíthatóvá válhatnak azok a szegregátumok, melyek helyzetüknél fogva (infrastrukturális ellátottság, építmények jellege, állapota, településtől való távolság, közszolgáltatások elérhetősége, lakosságszám) azonnali beavatkozást sürgetnek. Fontosnak tartjuk a gettótelepülések megjelenítését is. *Kiemelt területként kezeljük a közoktatási helyzet vizsgálatát, a rendelkezésre álló adatok beemelését az elemzés fókuszába, hiszen az oktatási, képzettségi, foglalkoztatási és lakhatási mutatók korrelációja vitán felül áll.*

Uniók források igénybevétele a legelesettebbek, a lakhatásra alkalmatlan körülmények között élők helyzetének javítására nagy lehetőség. Az ország egyes helyein a nyomor olyan mélységei tapasztalhatók meg, melyekről nem tudomást venni súlyos felelőtlenség, kellő szakpolitikai elhatározás mellett a helyzet javítása érdekében komplex program tervezése szükséges. Fontos lenne, hogy a célcsoportra irányuló, futó programok (az MTA Gyerekszegénység Elleni Programja, hazai és uniós forrásból finanszírozott képzési és foglalkoztatási programok), valamint a megvalósult komplex telepfelszámolási programok eredményeit, tapasztalatait a döntéshozók figyelembe vegyék, és a tervezési munkába kiemelten bevonják a szociális szakmai szervezeteket. Sokszor és sokan elmondták, hogy milyen fontos az oktatási szegregáció felszámolása (l. pl. Kertesi – Kézdi 2004; Kézdi – Surányi 2008). Egyetértünk, és ezért is *hangsúlyozzuk, hogy olyan rendszerszintű beavatkozások nélkül, mint az oktatási integráció kormányzati, szakpolitikai támogatása, a nyomorban élők helyzetének javítását célzó valamennyi program fenntarthatatlanná válik.*

ABSTRACT: This paper summarizes the results of a survey conducted by the National Development Agency in 2010. A recent modification of an EU regulation has opened up the opportunity of improving the housing situation of marginalized groups through EU funds. The results of the data collection (which used a methodology that differs from previous surveys and aimed at covering the whole country) shows at least 1633 segregated settings or colonies, with a number of residents of approx. 300 000, i.e. 3 per cent of the population of Hungary. The paper presents the proportion of segregated settings in terms of their regional distribution, their size, the type of houses, the number of residents and their position in the settlement. It is highlighted that approx. 26 000 people live under miserable housing conditions in outskirts-colonies, without or with minimal access to public infrastructure. The authors suggest possible ways to identify the target group of a housing program and draw the attention to the fact that a national framework of legislation and policy – especially the support of educational integration – is indispensable to improve the poorests' housing situation.

KEYWORDS: segregated settings (Roma and poor people), misery, regional differences

Irodalom

- Az 1002/1960. (I. 10.) számú kormányhatározat a 15 éves lakásfejlesztési tervről (2000). In Romsics Ignác (szerk.): *Magyar történeti szöveggyűjtemény, 1914–1999. II.* Budapest: Osiris Kiadó.
- Az 1007/1971. (III. 16.) számú kormányhatározat a településhálózat fejlesztésének koncepciójáról (2000): In Romsics Ignác (szerk.): *Magyar történeti szöveggyűjtemény, 1914–1999. II.*, Budapest: Osiris Kiadó, 291–295.
- Domokos Veronika (2010): *Szegény- és cigánytelepek, városi szegregátumok területi elhelyezkedésének és infrastrukturális állapotának elemzése különböző (közoktatási, egészségügyi, településfejlesztési) adatforrások egybevetésével.* Kézirat.
- Hegedüs József et al. (2009): *Lakhatási szükségletek Magyarországon.* Budapest: Városkutatás Kft. Interneten elérhető: www.mut.hu/?module=news&action=getfile&fid=114874
- Janky Béla (1999): Lakóhely-változások a cigányok körében. In Kemény István (szerk.): *A cigányok Magyarországon. Magyarország az ezredfordulón. Stratégiai kutatások a Magyar Tudományos Akadémián. I. Rendszerváltozás: piacgazdaság, társadalom, politika.* Budapest: MTA, 91–95.
- Kemény István (1992 [1973]): A magyarországi cigány lakosság. In Kemény István (szerk.): *Szociológiai írások.* Szeged: Replika könyvek I., 157–173.
- Kemény István – Janky Béla – Lengyel Gabriella (2004): *A magyarországi cigányság 1971–2003.* Budapest: Gondolat Kiadó – MTA Etnikai-nemzeti Kisebbségkutató Intézet.
- Kerényi György (1998): Az OTP adósai: A lakosság konszolidációja. *Magyar Narancs*, 1998. X. évfolyam 33. szám. Interneten elérhető: <http://www.mancs.hu/index.php?gcPage=/public/hirek/hir.php&id=2703>
- Kézdi Gábor – Surányi Éva (2008): *Egy sikeres iskolai integrációs program tapasztalatai. A hátrányos helyzetű tanulók oktatási integrációs programjának hatásvizsgálata.* Budapest: Educatio Közhazsnú Társaság.
- Kertesi Gábor – Kézdi Gábor (2004): Általános iskolai szegregáció: okok és következmények. *Budapesti Munkagazdaságtani Füzetek*, BWP. 7.
- Kozákné Keszei Veronika (2001): Cigánypolitika Magyarországon. Elmélet és gyakorlat az 1960-as évek elejétől a 90-es évekig. In *Romológiai Kutatóintézet Közleményei* 5. Szekszárd: Romológiai Kutatóintézet, 96–135.
- Ladányi János (2004): Körzetesítés helyett esélyteremtés. In *Fejéről a talpra. Ismeretek a cigányságról, a cigányságért.* Budapest: Fővárosi TEGYESZ – Önkönet, 105–106.
- Lengyel Gabriella (2006): Cigánytelepek egykor és ma. In Kállai Ernő – Törzsök Erika (szerk.): *Átszervezések kora. Cigánynak lenni Magyarországon. Jelentés 2002–2006.* Budapest: Európai Összehasonlító Kisebbségkutatások Közalapítvány. Interneten elérhető: www.eokik.hu/data/files/123535336.pdf.
- Virág Tünde (2010): *Kirekesztve. Falusi gettók az ország peremén.* Budapest: Akadémiai Kiadó.

„Élet a reményen túl” A szegregált telepen élők mentálisvizsgálatának összegzése

Solt Ágnes

solt@okri.hu

ÖSSZEFOGLALÓ: A kutatás a szegregált telepeken élő emberek mentalitásának vizsgálatát tűzte ki céljául. A társadalmi norma és a szegregált telepen élők mentalitáskülönbségeinek vizsgálata, az előítéletek és a prekoncepciók elemzése elősegítheti a romák társadalmi elfogadottságát. Az eredményekben a szegregáltan élők mindennapjait meghatározó problémaköröket: a megküzdési stratégiákat és a mentalitást, a roma-roma, illetve a roma-magyar viszonyt, s a tényezők egymással való összefüggéseit elemzem.

A kutatásról

„A szegregált telepeken élők mentalitásvizsgálata” címmel folytatott kutatásomban olyan embercsoportok vizsgálatára vállalkoztam, amely csoportok fő jellemzői a kirekesztettség, a mélyszegénység, a munkanélküliség és az aluliskolázottság. Mielőtt empirikus vizsgálódásomat megkezdtém, a kirekesztettségnek két összetevője is ismert volt előttem: tudtam, hogy a szegregáltan élő emberek többségében-egészében magyar, oláh- és beás cigányok, akik magukat cigányoknak tartják, s azzal is tisztában voltam, hogy ezek az emberek a saját nyomorukon felül a nem roma többségi társadalom tagjainak ellenszenvétől, gyanakvásaitól vagy egyenesen megvetésétől és utálkozásától is szenvednek. Azt akartam megvizsgálni, vajon ezek az elkülönülten élő embercsoportok milyen – a helyzetre reflektáló, illetve abból adódó – életstratégiákat követnek, illetve hogyan látják önmagukat, a körülöttük levőket, s az emberek közti kapcsolatokat. Hogyan viszonyulnak életkörülményeikhez, hogyan látják helyzetüket a jelenben, és hogyan a jövőben.

Az „Élet a reményen túl” című kutatási zárójelentés egy tereptanulmány, amely a kutatás kérdéseire keres választ a vizsgált körben. A jelentést a szakirodalomba és az eddig folytatott kutatások sorába illesztve és azokkal együtt kaphatunk teljesebb, objektívabb képet a cigánytelepek lakóiról.

Kiindulópont és cél

A kutatás alapvetése az volt, hogy a társadalom peremén élő, deprimált és minden szempontból marginalizált réteghez tartozó embercsoportokra vonatkozóan szerzek ismereteket, amelyeknek legfőbb szubkulturális csoportképző tényezői a mélyszegénység (1), a kirekesztettség (2) és az etnikai hovatartozás (3). Az érdekelt, milyen kölcsönhatásban áll a három csoportképző tényező egymással, illetve melyik hatása alakítja leginkább az itt élők mentalitását.¹

- (1) A szegénység gazdasági, szociális és kulturális jelenség. A megélhetésért folytatott küzdelem és a teljes kilátástalanság generációról generációra továbböröklődik a deprivált lét, a munkanélküliség, az aluliskolázottság hatására. Emellett a devianciák előfordulási gyakorisága is magas. A kitörési lehetőség minimális, amit az emberek negatív önértékelése a végletekig felerősít (Lewis 1968; Ambrus 1995).
- (2) A többségi társadalom felől érzékelhető diszkrimináció, az elkülönülés és az ellenállás, a méltánytalan gyanakvás kiváltja a kirekesztettek elfordulását az őket kirekesztőktől, megnehezíti vagy ellehetetleníti a szándékot és küzdeni vágyást, amit az elfogadtatásukért folytatnának (lásd pl. Fábíán – Sík 1996).
- (3) Azt feltételeztem, hogy ha ezeket az embereket az etnikai hovatartozásuk, a cigány kultúra (muzsikus, oláh vagy beás), a hagyományok és a közös hitvilág tartja össze, akkor erős a szolidaritás és a közösség értékeinek, értékrendjének való megfelelés iránti vágy.²

A kutatás célja volt, hogy a szegregált telepeken élő romák és nem romák viszonyát megvizsgáljam. Vajon melyek azok a tényezők, amelyek saját megítélésük szerint gátjai a tényleges együttélésnek? Hogyan ítélik meg a nem romákkal való viszonyukat, s mit gondolnak arról, mi volna számukra kívánatos. A kutatás célja tehát nem más, mint megvizsgálni a magyarországi mélyszegénységben és elzártan élő emberek közösségét a közösség tagjainak megítélésén és gondolati konstrukcióin keresztül. Nem hipotézisek megerősítése vagy elvetése, nem egy külső értelmezési keretbe illesztés a cél, hanem annak elemzése, ahogyan az ott élők beszélnek arról, miképp élik meg élethelyzetüket, viszonyulnak az életüket megnehezítő körülményekhez, s hogyan látják a világban saját magukat és a közösségüket. Nem a szubkulturát magáévá tenni akaró kutató szemüvegén keresztül kívánom bemutatni a telepen élők életét. Pusztán arra vállalkoztam, hogy saját közegükben megszólaltatom azokat az embereket, akik kitaszítottan és magukra hagyottan élnek a cigánytelepeken.

A kutatás eredményei a telepen élők és a kutató közötti interakciókból született interjúk tartalomelemzésén alapulnak. A kutatás megállapításai ezenkívül az

1 A szegénység és az etnicitás kapcsolatának kérdését, illetve a kirekesztettséget Magyarországon sokak mellett Szuhay Péter és Ladányi J.–Szelényi I. vizsgálták. A szegregáltan élő roma közösségekről mind Michael Stewart, mind Oscar Lewis, mind Kenneth B. Clark munkáiban választ lehet találni a szegénység, a kirekesztettség és az etnicitás kapcsolatának kérdéseire. Jelen kutatás eredményeit az ő eredményeikkel is összevetem.

2 A közösségi összetartásról, az összetartó hagyományokról, azok szerepéről és a cigány kultúrákról a néprajzkutatók munkáiban részletesen lehet olvasni. Ezen keretek között csupán egyet említek: Rostás-Farkas – Karsai (1990).

általam kiválasztott és relevánsnak tartott osztályozási szempontok dimenzióin keresztül a telepeken élő emberek objektív körülményeit tükrözik. A megállapításokhoz hozzásegítettek még a településeken romákkal folytatott (interjún kívüli) beszélgetéseim és a helyi kulcspozíciót betöltő személyekkel (pedagógus, védőnő, önkormányzati hivatal alkalmazottja, kisebbségi önkormányzat elnöke) készült interjúim is.

A kutatásnak elsődlegesen nem célja az objektív körülmények részletes bemutatása – pusztán annyiban, amennyiben az interjúk tartalmának értelmezését és az abból fakadó következtetések levonását lehetővé és érvényessé teszik.³ A cél tehát a telepen élők én-prezentációjának és érdekérvényesítési technikáinak részbeni feltárása: azon részeké, amelyek a kirekesztettség fennmaradásához és állandóságához hozzájárulnak, s azt erősítik. A kutatás eredményei párhuzamba állíthatók más hazai és nemzetközi kutatások eredményeivel, az összevetés pedig segít megérteni a szegregált telepen élők nyomorát állandósító folyamatok azon szegmensét, amely az ott élők attitűdjeiben és viselkedésmintáiban keresendő.

A vizsgálatban azért fókuszálok erre a területre, mert jellemzően nem ebben a megközelítésben kutatják ezt a társadalmi csoportot, habár az így megvilágított jelenségek éppúgy hozzátartoznak, és kétségtelenül egy részelemét képezik a struktúra egészének. Nem tartom azonban sem hangsúlyosabbnak, sem azonos hangsúllyal bírónak az okok és következmények szövevényes hálójában az itt vizsgált szegmenst, mint egyéb külső tényezőket.

Az általam fontosnak ítélt párhuzamokra lábjegyzetben utalok és hivatkozom.

Módszertan és elméleti keret

A kutatás perspektívája és módszere eltér a korábbi – mind antropológiai, mind pedig szociológiai – vizsgálatoktól abban, hogy nem az objektív körülményeket törekszik bemutatni. Nem kíván teljes képet adni sem a közösség belső működéséről és viszonyairól, sem pedig a többségi társadalom perspektívájából nem szemlél-teti a cigánytelep lakóit. A telepen élők által megélt és kommunikált mindennapi nehézségekre, konfliktusokra, a nyomort és kitaszítottságot élhetővé tevő belső mechanizmusokra fókuszál, s ezek tartós fennmaradásának okait keresi a telepen élők mentalitásában és életstratégiáiban.

Így kíván hozzájárulni a mai magyar társadalom leszakadt rétegei életstratégiáinak és helyzetének megértéséhez.

A kutatásban használt módszertan elméleti keretét a megalapozott elmélet, a „Grounded Theory” adja (Glaser – Strauss 1969). A módszertani elmélet lényege, hogy hangsúlyozza a cselekvő álláspontjának megértését, mint szükséges feltételt az interakciók, folyamatok és változások értelmezéséhez. Az interjúk tartalomelemzése során mind az explicit tartalom, mind a forma és a stílus, mind az érzelmi töltet, mind pedig az üzenetérték szerint kódokkal jelöltem meg a szövegegységeket, amelyek így – egymás viszonylatában és összefüggéseiben is – több

3 Az objektív tényezőket leíró néhány szakirodalom: Kemény–Janky–Lengyel (2004); Kemény–Havas (1996); Dupcsik (2009).

dimenzióban vizsgálhatóvá tették az interjúkban elhangzottakat. A kódolást és a szövegelemzést az Atlas.ti tartalomelemző szoftver⁴ segítségével végeztem.

A mélyinterjúk vezérfonalának kialakításánál a terepmunkát megelőzően alapvetően abban gondolkodtam, hogy az interjúalanyokkal egyesével fogok beszélni, illetve, hogy legalább 45 perc hosszúságú beszélgetéseket tudok folytatni. Ez a tervem a valóságban csak egészen kis arányban valósult meg. Jóval jellemzőbb volt a rövidebb beszélgetés, illetve a csoportosan lefolytatott interjú. Az interjúszituáció a várttal ellentétben nem a meghatározó és domináns történések voltak. Sok esetben az interjúalany részéről az interjú mintegy „háttértevékenységként” értelmeződött, amelynél bármilyen egyéb felbukkanó környezeti ingerre való reakció előrébb való. Éppen emiatt a vezérfonal bizonyos témakörökben átalakításra szorult, amit az első terepszemlét követően megtettem, s a várható interjúszituációkhoz formáltam azt.

A megélhetés és az együttélés szabályainak feltérképezése volt a célom. Részben az objektív tényezőkre (tevékenységekre, szokásokra, a mindennapok történéseire), részben az erről fakadó beszédmódra, mindezek interpretációira, az én-prezentációra, az interjúhelyzetben megjelenő verbális aktusokra (a közlés nyílt és rejtett szándéka, célja stb.) és a helyzetértelmezésből fakadó előadásmódokra (az interjúernek tulajdonított attitűdök, szándékok és az ehhez való viszonyulásra) irányult. A mindennapi élet szerveződése, az időbeosztás és a napi tevékenységek objektív felmérése elsősorban azért volt szükséges, hogy az interjúkban a dolgok interpretálását viszonyítani tudjam az objektívan mérhető tényezőkhöz. A megfogalmazott kérdések egy jelentős része az „objektív” környezetre vonatkozott, s céljuk annak megismerése volt, hogy ténylegesen hogyan élik mindennapjaikat az emberek, illetve hogyan beszélnek erről. A témakörök a következők voltak:

Határok. Mozgástér

Ezen belül a közvetlen kérdések többek között a következő témákat érintették: hol szokott nap mint nap megfordulni; hol volt legtávolabb életében, s hova mozdul ki – ha egyáltalán kimozdul. Az elszigeteltség mértékét is jól mutatták a későbbiekben kapott válaszok. A mozgástér mellett szintén ebben a kérdéskörben igyekeztem azt megragadni, milyen a kapcsolati hálója a megkérdezettnek, kikkel és milyen szintű kapcsolatban van a környezetében. A lakóhelyéről azt kívántam megtudni, hogyan vélekedik, miként látja, mit gondol összességében arról a helyről, ahol él, s milyen érzelmekkel viseltetik iránta.

4 Az ATLAS.ti prototípusát Thomas Muhr fejlesztette ki Berlinben 1992-ben. A piacon 1993-ban jelent meg. A programról többet meg lehet tudni a www.atlasti.com weboldalon.

Család

A család kapcsán a gyerekvállalásra irányultak a kérdések, annak tervezettségére, az ezzel kapcsolatos hozzáállásra, s a sok gyermekkel, nagycsaláddal összefüggő meglátásokra. További kérdések a gyermek nevelésével kapcsolatos vélekedéseket és megítéléseket bogyozgatták.

Idő (beosztás, napirend, tipikus tevékenységek)

Egy szokásos nap történéseiről, rendszeréről kívántam képet kapni az étkezési szokásokon, a felkelés és lefekvés időpontjain, illetve ezek rendszerességén keresztül. Az étkezési szokásokra irányuló kérdések egy része leginkább az idegenség feloldását célozta, a kontaktus közvetlenségét voltak hivatottak kiépíteni, illetve megerősíteni.

Munkalehetőségek, ennek határai, segély, megélhetés, jövőkép

A megélhetésre, a lehetőségekre, a főbb bevételi forrásokra vonatkoztak az ebben a blokkban elhangzott kérdések. Nem csupán a havi jövedelem volt kérdés, hanem az is, hogy az interjúalany mit szeretne, mit képzel el, milyen vágyai és milyen reális lehetőségei vannak – saját meglátása szerint. A témakör kapcsán kitértünk arra is, vajon mit gondol arról, kinek köszönhető, vagy ki a felelős azért, hogy az életkörülményeik olyanok, amilyenek.

Vizsgálni kívántam a tervszerűséget is, valamint azt az időtávot, amelyben az alany egy-egy megélhetésre vonatkozó döntése kapcsán gondolkodik.

Közösség, összetartás, konfliktusok, társadalomkép

Az egyik leginkább fókuszba állított témakör volt a telepen élők összetartásának mértéke, illetve azok a konfliktusok és nehézségek, amelyekkel az emberek szembenéznek. Mindezek megítélése érdekelt, s e kapcsán arra vonatkozóan is szerepelt kérdés, vajon van-e elgondolása az interjúalanynek arra vonatkozóan, hogyan oldódhatnak meg a konfliktusok, illetve mit lát a legsúlyosabb problémának a szegregáltan élő emberek mindennapjai során.

A megkérdezetteket különböző történetek, példák elmesélésére is buzdítottam. A kérdéskör két részre is bontható: egyrészt a telepen belüli élettel és a problémákkal kívántam szembesülni, másrészt a telepiek és a helyi nem romák viszonyáról, az egymásról való gondolkodásukról is képet akartam kapni. Ezen keresztül pedig az emberek közötti kapcsolatokra és ezek interpretálásának módjára vonatkozóan is információkat lehetett gyűjteni.

A kérdésblokkok közül ez volt messze a lehangsúlyosabb és a legtöbb kérdést magában foglaló rész, amelyben a finom jelzéseknek és a metakommunikatív tartalmaknak is kiemelt jelentőségük volt.

Életút

A kérdéskör a szocioökonómiai státuszon és a családban előforduló devianciák megjelenésén túl a személyes életútra vonatkozóan is tartalmazott kérdéseket, azonban ez a blokk az esetek túlnyomó többségében az eredeti kérdésekkel nem volt tartható, elsősorban a csoportos interjúszituáció miatt, illetve azért sem, mert bizonyos kérdések nem kívánt hatást váltottak volna ki (pl.: volt-e már büntetve?). Ezért az itt szereplő kérdéseket többnyire elhagytuk.

Magyarország 4 olyan megyéjét választottam ki – kulturális antropológus kollégámmal, akit a terepmunkába és az azt megelőző mintakiválasztási folyamatba, valamint a vezérfonal kialakításába bevontam –, ahol a legnagyobb arányban élnek romák szegregált telepeken, s melyekről az 1990-es országos népszámlálási adatok alapján⁵ gyűjtöttem adatot. Olyan telepeket választottunk, amelyekre jellemző a 85% feletti roma lakosság aránya, ahol a munkanélküliségi ráta meghaladja a 80%-ot, s a segélyből élő családok aránya is 80% feletti. A kiválasztás az előzetesen meghatározott feltételeknek megfelelő településeken belül véletlen mintavétellel történt. Így olyan telepekre jutottunk el, amelyek lakói minden szempontból a leginkább marginalizált réteghez tartoznak.

Az első látogatásunk alkalmával a telepeket mértük fel a házak állapota, az infrastruktúra, az elkülönülés mértéke, az emberek tevékenysége és a fogadtatásunk, illetve a látható szegénység mértéke alapján. Elmondtuk a kutatás célját, és beszélgettünk a településen élő, munkájukból fakadóan a település és a telep viszonyait mélyebben ismerő emberekkel (gyermekjóléti szolgálat vezetője, önkormányzati képviselő, boltos, kutas, kocsmáros, óvónő, védőnő, pedagógus stb.) is.

A telepen élők körtében a személyes kontaktus kialakításának legsikeresebb módja a fényképezés volt, a minimális bizalmi viszony kialakulásához pedig különösen fontos volt a többszöri visszatérés.

A kiválasztott telepeket a terepmunka során osztályoztam aszerint, hogy a szegregáció mértéke milyen. Mennyire jellemző az összefogás a helyi roma közösségben, mekkora jelentősége van a hagyománynak, mennyire elszegényedett a telep, mekkora a nyomorgó, eladósodott, éhező családok aránya, mekkora a szerepe az uzsorának, az alkoholfogyasztásnak, az agresszióknak.⁶ A vizsgált helyszínek összehasonlíthatósága érdekében olyan szempontok szerint értékeltem a telepeket, amelyek alapján egymáshoz képest elhelyezhetőek. A vizsgált szempontok tehát a következők voltak:⁷ a nyomor mértéke,⁸ a telep szegregáltsága;⁹ a

5 1990. Hungarian Census Data 3 CD-Rom. A KSH által készített 1990. évi népszámlálás óta nem készült olyan felmérés, amely lebontva tartalmazott volna adatokat a cigánytelepekre és az általam vizsgált kérdésekre vonatkozóan (munkanélküliségi ráta, segélyből élők száma és aránya, roma származásuk aránya stb.). A rendszerváltozás óta a társadalom peremhelyzetű rétegeiben a leszakadás még jelentősebb mértékű, így nincs okunk azt feltételezni, hogy a '90-es években felmért telepeken élők élethelyzete javult volna, sőt! Ezért döntöttünk úgy, hogy a minta kiválasztásakor a '90-es évek statisztikai adatait használjuk.

6 Az adatgyűjtés módját a 10–12. számú lábjegyzetekben foglalom össze tömören. A kutatás módszertani részletei, valamint a vezérfonal a zárójelentésben olvashatók. A teljes kutatási zárójelentés megtalálható a http://www.okri.hu/images/stories/kutatok/soltagnes/sa_szegreg_sec_2009.pdf weboldalon.

7 Az osztályozáshoz 3 csatornán keresztül gyűjtöttem információt: 1. résztvevő megfigyelés; 2. kulcsszemélyekkel való interjúzás; 3. a szegregáltan élők körében történt interjúzás, beszélgetések.

8 A nyomor mértékének mérése a ház, bútorok, élelter, jövedelemforrások, étkezési és ruházatkodási szokások alapján történt, tizes skálán, ahol a 10 a lehető legnagyobb nyomort, az 1 pedig a lehető legkisebb nyomort jelöli.

9 A településhez és annak központjához képest milyen földrajzi távolságban és mennyire elkülönülten állnak a telepek.

cigányság összetétele; a helyiek ellenségességének mértéke; az uzsora jelenléte; a közösség összetartó ereje és nyelvhasználata; a bűncselekmények gyakorisága.

A településeket és a szegregált telepeket járva kb. 250 emberrel beszélünk, az emberek mintegy negyedével több alkalommal is. 26 telepen jártunk, 14 telepet vizsgáltunk Magyarország 4 megyéjében: Somogyban, Baranyában, Szabolcs-Szatmár-Beregben és Borsod-Abaúj-Zemplénben.

Összességében a rögzített hangfelvételeken 117 interjúalannyal folytatott beszélgetés szerepel 74 hangfelvételen. 73 nővel és 44 férfival készült egyéni és csoportos interjút elemeztem az ATLAS.ti tartalomelemző szoftver segítségével. Az interjúk átlagos hossza 25–30 perc, a szó szerint legépelt hangfelvételek összességében megközelítőleg 1200 oldalnyi szöveget tesznek ki.

A megkérdezettek átlagéletkora 36 év, az átlagos legmagasabb iskolai végzettség 7 osztály. A megkérdezettek családjában az átlagos gyerekszám 3-4. Az 1 vagy 2 gyermekes családok száma nagyon ritka. Az interjúalanyok 43%-a azt vallja, hogy havonta rendszeresen éheznek. 45%-uk állítja, hogy azonnal elköltöznék, ha tehetnék.

A válaszadók többségére jellemző, hogy a telepen élők közül ők a nyíltabbak, közlékenyebbek, de nem csak azokkal az emberekkel sikerült interjút készítenünk, akik kifejezetten szerettek volna „nyilatkozni”. Általános volt, hogy egy ember továbbvezetett és bemutatott minket másoknak, így a kapcsolati lánc segítségével olyan emberek is válaszoltak a feltett kérdésekre, akik maguktól visszakoztak volna.

A tartalomelemzés során az alábbi dimenziók mentén vizsgáltam az elmondottakat:

1. Az explicit tartalom: a vizsgálat szempontjából releváns témák köré csoportosítva.
2. Az implicit tartalom: egyrészt amiről a beszélő szándékosan nem beszél, amit elkerül, másrészt az explicit tartalom üzenetértéke.
3. A verbalitást kísérő nonverbális, metakommunikatív tartalmak, az érintett témák mögötti érzelmek. (Mindennek tanulmányozásában elengedhetetlen volt a hangfelvételek ismerete, amelynek segítségével az intonáció, hangerősség stb. is vizsgálható volt, illetve a nonverbális jegyek megjelenítése a legépelt szövegben, mint például a nevetés vagy a folyamatos beszéd megszakítása stb.)
4. A narratívákat aszerint tipizáltam, hogy egy-egy történet vagy akár a saját életút elmesélésekor a történet íve hogyan rajzolódik ki: tragikus, komikus vagy hősies elemeket tartalmaz leginkább. A tragikus történetmesélés fő ismertetője a szörnyű, reménytelen, kiúttalan vég. A komédiában a főszereplő humoros, játékos figuraként ábrázolt szereplő, a hallgatóból és mesélőből is nevetést csal elő, erre törekszik. A hőseposzzerű történetmesélés lényegi eleme, hogy a főszereplő hősként ábrázolt, küzdő, erőnyes figura.
5. A kommunikációs kompetenciát minden hangfelvétel esetében külön értékeltem a kifejezés és a megértés pontosságát mérlegelve. Mindössze átlag alatti, átlagos és átlag feletti szinteket különítettem el. Az átlag itt az interjúalanyok kommunikációs kompetenciájának átlagát jelenti.

6. A legépelt és tartalomelemző szoftverbe konvertált dokumentumok mindegyikét az interjúalany(ok) személyéhez kötöttem, megjelölve bizonyos lényeges demográfiai, szocioökonómiai és viselkedésmintabeli változókat.

A szegregált telepen élők világa

Az interjúk során kirajzolódtak azok a telepen élők által tematizált problémakörök, amelyek az emberek hétköznapijait meghatározzák.¹⁰ A szegénységről és nyomorról, illetve ennek jelentéséről írok, majd a munka körüli kérdéseket járom körül az uzsorások és az uzsorakamat intézményével együtt. Ezt követően a konfliktusokat és a tipikus konfliktusforrásokat veszem számba, majd a helyi magyar lakosság, illetve általában a magyarok és az elkülönülten élő romák közötti viszonyt elemzem, valamint az önkormányzattal és a kisebbségi önkormányzattal való kapcsolatot. E két utóbbi viszonyrendszer elemzésekor kihagyhatatlan a kommunikációs kompetencia és az érdekérvényesítés problémaköreinek vizsgálata. Végül a narratívákat körülfogó érzelmeket és indulatokat elemzem a tartalmakkal összefüggésben, s így a telepen élők által megélt valóság jól közelítő lenyomatát kívánom megragadni: sikerül rávilágítani az érzékeny témakörökre s a mindennapi élet dolgai kapcsán elfojtott vagy kitörő indulatokra és érzelmekre.

Mindennapok

Az interjúkból és beszélgetésekből kiderül, hogy a szegregált telepeken élő emberek mindennapjai során az időpontok kevésbé meghatározottak és pontosak. Rendszert a gyerekek iskolába, óvodába járása visz be elsősorban, illetve a segítők fizetésének időpontja. Az étkezések rendszertelensége több dolog függvénye: egyrészt a sokgyermekes családoknál a gyermekek változó és gyakoribb szükségletének köszönhető, másrészt a napról napra vagy hétről hétre változó nappali tevékenységnek. Harmadrészt magának a szegénységnek: a segítők kiosztása utáni pár napos „ünneplést” és mulatozást egy-két hét múlva ismét a nincstelenség időszaka követi, és sokszor nincs elegendő étel a háztartásban.¹¹ Ilyenkor a napi étkezések száma 4-5-ről 1-re is lecsökken.¹²

10 Az interjúkban a felvázolt problémakörök kapcsán születő narratívák lényegükből fakadóan sztereotípiákkal telttek. A sztereotípiák a szociális kategóriák mentális reprezentációiként foghatók fel. Fontos és pontos mutatói egy közösség önmeghatározásának, határai kijelölésének. Kutatásomban jelentést és jelentőséget tulajdonítok a felbukkanó sztereotípiáknak, hasonlóan például Bakó Boglárkához, aki Fredrik Barth (1969) fogalmának segítségével egyik tanulmányában kifejti, hogy „a sztereotípiák az identitás kulturális címkéi”, melyek „megkönnyítik egy csoport elkülönítését”, s melyek mentén „körvonalazhatóak azok a mentalitásrendszerek”, amelyek meghatározzák a közösségek mindennapjait (Bakó – Papp – Szarka 2007).

11 Hasonló megfigyelései voltak Bakónak, aki egy erdélyi faluban folytatott kutatást: „A fizetségüket még aznap el is költik, s az alapvető élelmiszereken túl szinte minden esetben vesznek valami »luxuscikket« is, mint kávé, vagy a gyerekeknek savanyú cukrot” (Bakó 2007: 49). A jelenséget Horváth Kata így írja le: „A cigányok az ez alatt a három nap alatt felvett pénzeket biztos, hogy még a hónap tizedike előtt elköltik. Kifizetik belőle tartozásaik egy részét, ruhákat vesznek gyerekeiknek, és nem sajnálják a pénzt, hogy az első néhány napban nagy lábon éljenek, illetve, ha még futja, beszerzik az egy hónapra való lisztet és krumplit (így hónap végén, ha mást nem, bodakot és paprikás krumplit általában tudnak csinálni)” (Horváth 2002: 241–325). Michael Stewart pedig így ír a jelenségről a *Daltestvérek* c. könyvében: „A fizetés meghatározza a cigány közösségi élet ritmusát.” (...) „Ezekben a napokban az asszonyok luxuscikkeket, drága dolgokat vásárolnak (mint az egész havi kávé), és ilyenkor a hónap végén minden család asztalán ott van a gyümölcspálinka. Ez azt jelenti, hogy néhány nap múlva a háztartásban nagyon kevés a készpénz, és a fizetés előtt egy héttel már szinte egyáltalán nincs sehol a telepen” (Stewart 1994: 95).

12 Ahogyan Szuhay is írja: „A romáknak nincs egységes táplálkozási rendje, táplálkozásuk jövedelmük függvénye” (Szuhay 1999a).

– Hányszor étkeznek egy nap? – Hát megmondom, én nem szégyellem a szegénységet, hát körülbelül, amikor úgy van, amikor rája van családi, van szociális járadék lakástámogatás, ilyen ízé, akkor háromszor étkezés me van, de mikor hó vége van, hát, van úgy, hogy csak egyszer étkezünk.¹³

Az alkalmi munkák előre nem kiszámítható módon akadnak, és rövidebb időre visznek valamiféle rendszert egy család életébe. Mindez azt is jelenti, hogy a bevétel, az anyagi helyzet is hétről hétre, vagy akár napról napra változik.

Vállalkozó vinne dőgözni. Mikor munka van ... Há' de az is meddig, egy hónap, két hónap.

Összességében a legtöbben a gyerekekkel kapcsolatos tennivalókat, a házimunkát és a beszélgetést említették, mint azokat a tevékenységeket, amelyekkel elteltnek a napok.

Családok és gyermeknevelés

A családok és az egy háztartásban élő rokonok száma a magyarországi átlagot jóval meghaladja, a gyermekszám is átlagosan 3-4, annak ellenére, hogy nem ritka az együtt élő párok körében a gyermektelenség. A nagycsalád gyakoriságának több oka van. A magyarázatok között a leggyakrabban elhangzottak egyike az, hogy a gyermek örömforrás, aki eltereli az ember figyelmét a szegénységről és kilátástalanságról, s akiben még a reményt megtalálják. A saját kilátástalan helyzetükkel megbarátkozva az emberek a céljukat tudják megfogalmazni abban, hogy gyermeküket kisegítik a mélyszegénységből, ha felnevelik és taníttatják.

Ők (gyerekek) veszik el az ember figyelmét. Nem is arra gondol, hogy mi történt, hanem ők hogy itt vannak, őrájuk vagyunk csak utalva. Ők elveszik az ember figyelmét.

A bő gyermekáldás másik oka a születésszabályozás hiánya.

Hány gyereket szeretett volna? – Én egyet. Há' mer szegénység van, nincstelenség, és ezér'. De sajnos 4 sikerült, nem egy.

Többen említették azt is, hogy a család összetart, számíthatnak egymásra, s a mindennapi teendők elvégzésének elosztása megkönnyíti a megélhetést, illetve értelmet ad. Az, hogy a sok gyereket a szülők a velük járó magasabb összegű családi pótlék miatt vállalnák, s a gyerek pusztán bevételi forrás volna, az elmondások alapján valóban előfordul, de az ilyen családokat mélyen elítéli a szegregáltan lakók túlnyomó része. Mint ahogyan az is egymás megítélésének fő tényezője, hogyan járhatja, neveli a szülő a gyereket. Kevés annál nagyobb szégyen van, mint amikor a szülő nem képes eltartani a családját, amikor a gyermeke éhez, koszos, elhanyagolt.

13 A közölt interjúrészletek illusztrációk, amelyeket a visszatérő, tipikus válaszokból válogattam.

Van olyan roma, aki veszekedik, meg isznak, gyerekeik elől elveszik az utolsó pénzt. Némelyik családba hiába van 4-5 gyerek, akkor is elissza az utolsó pénzt előlük.

A gyermekkel szembeni fizikai erőszak alkalmazása egy fokkal enyhébb vétésnek számít, ennek azonban az az oka, hogy a nevelés, fegyelmezés módszereként a verés és a fenyegetés sokszor az egyetlen alkalmazott és bevett gyakorlat.

Ha megveri az ember, akkor már mindjárt' beszaladnak, akkor kijön a rendőrség. Hát de azért' van az a szülő, hogy az fogja meg! Hát nem?! Hát ha megverem a gyereket, akkor az nem jó, akkor az öreget hurcolják, hogy mér verte meg. Hát akkor ki tanítja? A jóisten? – És nincs valami más mód, ahogyan a gyerekeket meg lehet fogni? Csak a verés? – Hát... ne adjak neki enni? Zárjam ki? Hát akkor úgyse marad otthon! Ha túlélt egy-két pofont az a gyerek, akkor már hopp, nem mer annyit, má' azt csinálni, amit ő akar. Má' mindjárt' meggondolja, van nekem anyám, apám, aki azért' visszahúz. Visszatart. Nahát erről szólna!

Ez azonban nem jelenti azt, hogy a szülő ne ragaszkodna a gyermekéhez, ne szeretné, vagy ne akarna gondoskodni róla.¹⁴ Implicit módon pedig – értelmezésem szerint – a család közössége, mint az egyén előtt álló egység, az entitás üzenetét hordozza magában, amely üzenetnek fontos szerepe van a túlélésben.

Az emberek elmondásából az is kitűnik, hogy a gyermekvállalási kedv egyértelműen csökken az egyre rosszabbá váló egzisztenciális helyzettel párhuzamosan.

A sok gyerek is csak oda fér el, ahova az anyagi helyzet megengedi. Nem szeretnék többet én se. Most itt sok családnak van sok gyereke. De nem tudják őket eltartani.

Ez azonban annyit és nem többet jelent, mint hogy a tervezett gyermekek száma sokkal kevesebb, a valós születések száma azonban csak kisebb mértékben esett vissza.¹⁵

Mind a megfigyeléseim, mind az interjúkban elhangzottak alapján az látszik, hogy a gyermek leginkább addig szeme fénye a családnak, amíg nincs nála kisebb. Amint újabb csecsemő születik, az 1-2 éves gyermekeket a nagyobbakra bízják, a nagyobb testvér neveli a kisebbet, annak összes terhével és felelősségével. Emiatt a gyermekeket már akár 5-6 éves kortól sok tekintetben felnőttként kezelik, ami miatt például a mindennapi tanulás és az iskola elvégzése nagyon megterhelővé válik számukra. Bizonyos dolgokban nagyon koraérettek a kortársaikhoz képest, amit az a tény is elősegít, hogy általában egy légtérben fekszenek-kelnek a szüleikkel, illetve más felnőttekkel. Életterük és napi tevékenységeik a többségi társadalom körében érvényesülő norma szerintitől jóval kevésbé különülnek el. A gyerekek többnyire

¹⁴ Rostás-Farkas és Karsai a gyermeknevelésről így írnak: „A gyermekek nevelése sajátos volt. Nem volt jellemző a célratörő, következetes nevelés. A gyermekkel való bánásmódot a szülők hangulata, gondja, létbizonytalansága határozta meg. A cigányasszony hol átkozta, hol dédelgette gyermekét, függetlenül attól, hogy a gyermeke mit csinált.” (...) „A nevelési módszer az utáztatás volt. Nem volt szokás a magyarázkodás... Gyakran veréssel, szidással, átkokkal neveltek.” (...) „Sok gyerek már 4-5 éves korban rászokik a cigarettára, hiszen látja a felnőttéltől” (Rostás-Farkas-Karsai 1990: 4–38).

¹⁵ Összehasonlítva a valós gyermekszámot az áhítattal.

„szabadon” nőnek fel, együtt játszanak a házak között, utcákon. Egymástól tanulnak a legtöbbet, s azoknak a szülőknek, akik számára fontos, hogy a gyerek tisztelettudó, engedelmes legyen, illendően viselkedjen az iskolában és más idegen közegben is, a legnagyobb nehézség éppen ez: a kortárs csoport hatása.

A gyerekeket nem úgy fogják, ahogy kellene, mer’ csak úgy egymástól lássák, meg egymástól hallják. Másabb volna a cigányságnak az élete is, beilleszkednének a társaságba, beilleszkednének úgy, ahogy kell viselkedni.

A csavargástól mindenki tiltani próbálja a gyermekét egyrészt, másrészt viszont az embereknek sem módjuk, sem elsajátított módszerük nincs arra, hogy a gyerekeket neveljék, fegyelmezzék. Abba, hogy ki hogyan neveli a gyermekét, az emberek jellemzően nem szólnak bele.

– Abba miért nem szól bele senki? – Hát mert azt mondják olyankor a szülők... Mert akkor megvan a baj, akkor már hoznak mindent oszt akkor már így megöllek, úgy megöllek, mit szólsz bele az életembe. Akkor azt mondják a szülők, hogy ennek a gyereknek nem te adol enni, egy tányér ételt nem adol neki, meg egy szelet kenyert se, neked semmi közöd hozzá. Sok gyerek le van sorvadva, kint a pályán, az üres téren, csupaszon télen.

Akinek saját gyermekei taníttatása ténylegesen fontos és hisz abban, hogy joggal bízhat egy jobb életben, az elköltözik, vagy mindent megtesz azért, hogy amint lehet, elköltöztesse gyermekét abból a környezetből, ahol lakik, a szegregált telepről.

Annyira egybe vagyunk, hogy van még egypár család, aki nem olyan, és akkor attul a gyerek eltanul, és akkor mán a tanulási gondok ugye fordulnak már elő.

A mintaadás szocializációban betöltött meghatározó szerepe csak azáltal ragadható meg, hogy a megvetett (alkoholista, bűnelkövető, erőszakos) felnőttek apró gyermekeit is elítélik azért, mert azok éppolyan „rosszak”, mint a szüleik, s hogy a gyermekeiket eltiltják amazokétól. Ugyanakkor a szülők és a saját életmód, mint minta szerepének jelentősége, illetve ennek tudatos alakítása háttérbe szorul. Gyakran olyan összefüggésben beszélnek róla a megkérdezettek – ha egyáltalán szóba kerül –, hogy nem akarják azt, hogy a gyerekük úgy éljen, mint ők: olyan tanulatlan legyen, olyan rossz sora legyen, olyan bajokba keveredjen, olyan szegénységben nőjön fel.

Én már tudom, hogy mi az a nincstelenség, ő azt ne tudja meg.

Közösségi összefogás és a szolidaritás mértéke

A közösségben található kötelékek nem elsősorban az egymás segítségén alapulnak. Az idegennel szemben nagyon erős az elzárkózás és ilyen értelemben vett összetartás, azonban a szolidaritás a mindennapokban nagyon alacsony fokú.

Az interjúk és beszélgetések alapján az látszik, hogy az összefogás ereje csak addig él, míg az emberek bajban vannak, veszély fenyegeti őket.

Akkor nincs összetartás egymás között, ha egymásról van szó. Ha más ellen kell fordulni, akkor összefognak.

Az összetartás a megkérdezettek szerint a halálesetek alkalmával mutatkozik meg, a rokonságra kiterjedően.¹⁶ Az emberekre az egymás közötti versengés a jellemző. A versengés fogalma is sajátosan értelmezhető, s a telepen lakók szóhasználatában „irigység”-ként definiálódik.

– Összetartás nincsen? – Hát, nem nagyon. Irigykednek, egyik testvérnek több van, mint a másiknak, nem segít egymáson, már akkor irigy, kötekedik vele.”

A szociális kontroll: az egymás figyelése, a folyamatos hasonlítottatás és méricskélés az, amely negatív kötésként ugyan, de összefogja az embereket. Ha valaki valamilyen (leginkább anyagi) előnyhöz jut, a közösség tagjai úgy érzik, joguk van belőle részesedni. Ha az előny nem válik semmivé nagyon rövid időn belül, az emberek a pletyka és kibeszélés segítségével torolják meg azt, hogy pozíciójuk, saját státuszuk relatíve gyengült az ott élők körében.¹⁷

A cigányok egymás között is úgy vannak, hogy egymást lenézik. Főleg, hogyha valaki egy kicsikét jobban él, hogyha nem megy az ember hozzájuk egy kis sóért, paprikáért, ami nálam nem szokás, szomszédokba szokás az, akkor már ki van beszélve. Hogyha az ember fölhúz már egy normálisabb ruhát, nyilván az ember ha bemegy a városba, vagy orvoshoz, akkor már van olyan, hogy ó, hát most kiöltözött!

Kiállnak egymás mellett a bajban a rokonok, de nem segítik egymást a gyarapodáshoz. A rokoni kör általában nagyon széles körű, de amilyen nagy, olyan laza a kapcsolat a tagok között. (S bár az unokatestvért a romák testvérnek hívják, a viszony a legtöbb esetben egyáltalán nem szoros testvéri.) A mindennapokban csak a szűkebb család tart össze.

Az örökös egymáshoz viszonyítás az, amely oly kilátástalanná teszi a kitörést: az alapfeltevés, amellyel csaknem mindenütt találkozhatunk, az, hogy a mélysze­génység egy olyan állapot, amelyből nem lehet kimozdulni.

¹⁶ M. Stewart *Daltestvérek* című könyvében talán mindössze egy eseteleírást találhatunk, amelyben szemléltetően leírja, ahogyan az oláhcigány csoport összevitatkozik: ebben van szó verekedésről, alkohelizálásról, családon belüli bántalmazásról és lopásról is – akkor azonban, amikor egy embernek halálhíre megy, összefognak az emberek, s méltó módon temetik el, együtt (Stewart 1994: 49).

¹⁷ M. Stewart az emberek közötti versengésről és annak okáról így ír: „A társadalom, amelyben élnek, elvileg minden embernek egyenlő státust kínál, és ezen az egalitáriánus alapon azzal vádolják a gázsókat, hogy nem tekintik őket embernek” (Stewart 1994: 127). „Az ellenállás egyik jellemzője a tevékenységek homogenizálása – egyenlőnek látszanak. Mindent uniformizálnak – különállási törekvésként értelmeződnek a különbségek, sajátosságok” (Stewart 1994: 130). Valami egészen hasonló az a jelenség is, amelyről Kenneth B. Clark írt az amerikai gettókat tanulmányozva, s amelynek háttérében feltehetően ugyanaz a lélektani tény áll: „A gettóra jellemző szűk lehetőségek és elérhető eredmények fájlag megszabott korlátai fokozzák a státuszért folyó kicsinyes marakodást és bizalmatlanságot, különösen azokkal szemben, akik keresztültörnek a láthatatlan falak rendszerét” (Clark 2008: 160).

Gyűlölet van, irigykednek egymásokon, hogy milyük van. Ha van több kutyájuk, vagy macskájuk, vagy ló ha van, hó, az már nagyon gazdag!

Aki olyat tesz, ami ennek cáfolataként értelmezhető (pl.: hosszú távon alacsony presztízsű munkát is elvállal, takarékoskodik, támogatja gyermekei továbbtanulását és következetes nevelési elvei vannak), az veszélyes, és ezért megtorolandó.¹⁸

Ha mondjuk bemegy a házába, és akkor lássa, hogy jobban állnak, mint a másik. És akkor ebből van meg majdnem a verekedés meg a vitatkozás.

Bármilyen, ami az alapfeltevést érvényteleníti, olyan, mint egy kimondatlan, de annál durvább kritika azokra nézve, akik napról napra próbálnak megélni, évek vagy akár évtizedek óta. Mindez nem tudatosan képezi meghatározó vázát a mélyszegénységben megrekedt helyzetet átszövő mentalitásnak. Ez egy olyan attitűd, amely folyamatosan érzékelhető egyrészt a munkához, segélyekhez, iskolához és gyerekneveléshez, illetve a házhoz való hozzáállásban, másrészt megszabja az egymáshoz való viszony bizalmi határait. A „lehetetlen változtatni” tartalmú alapvetés meghazudtolása pedig a kirekesztést vonja maga után.¹⁹

Már volt olyan, hogy egy idegen cigány család lakott itten, szépen gyarapodtak, télleg, vitték is úgy a jó dolgukat, de a végén elköltöztek, mer nem bírták, ami itt megy.

Mindez természetesen nem jelenti azt, hogy a kitörés ne lehetne valóban elképzelhetetlen. Bizonyos együttállások esetén az életkörülmények javulása teljesen kilátástalan. Az aluliskolázottság, az életkörülmények, a munkalehetőségek és a megélhetés hiánya együttesen olyan egymásra épülő negatív folyamatokat indítanak be, amelyek generációkon átívelve csökkentik a jobb élet esélyét. A szegénységgel járó nélkülözések, a frusztráció és az önbecsülés fokozatos leépülése a családon belüli kapcsolatokat is szétfeszíti, és sokszor a boldogság, a jobb boldogulás reményének elvesztésével az emberek számára a másik nyomorának látványa szolgál elégtételül.²⁰

18 Hasonló jelenséget tapasztalt Michael Stewart arról, hogy a felemelkedés, az egalitárius rend megszakítása vagy az arra tett kísérlet miképpen értelmeződik a közösségben: „A romák megvetéssel nézik a romungro származású cigány zenészek elitstátus iránti igényét, mert úgy vélik, hogy a romungrok csak addig adják a cigányt, amíg az valamiképpen hasznukra van, de megtagadják származásukat, amint ennek révén a romákkal vennék őket egy kalap alá” (Stewart 1994: 132).

19 Kenneth B. Clark a fekete gettókról írt tanulmányában ugyanezt a jelenséget írja le: „Azok, akik meg sem próbálják elhagyni a gettót, meg vannak róla győződve, hogy azok, akik megpróbálják, árulónak érzik magukat. Vagyis feltétlen ragaszkodást követelnek a gettópatológia iránt. Normáihoz feltétlen alkalmazkodást követel. Nevetségessé teszi, elűzi, vagy elszigeteli mindazokat, akik igyekeznek szembeszegülni ezekkel a normákkal, vagy akár csak át akarják alakítani azokat” (Clark 2008: 69).

20 Az objektív körülményeket illetően, illetve az önbecsülés és negatív önkép általánosságában is párhuzamot vonhatunk a fekete gettók és a magyar szegregált telepek között: „A gettók objektív jellemzői a túlszűfoaltság, a rossz lakáviszonyok, a nagy csecsemőhalandóság, a bűnözés és a betegség. Szubjektív jellemzői a sértődöttség, az ellenséges indulatok, a kétségbeesés, a fásultság, az önlebecsülés és ezt ellensúlyozandó egyfajta fellengzős, »csak azért is« magatartás” (Clark 2008: 31). „Mindenfelé a szertelenség, pusztulás, fásultság és kudarc jeleit látni. Az egyetlen állandó jellemző a kisebbségi érzet. Az emberek, úgy látszik, feladták a harcot az élet olyan apróságáiban, amelyek gyakran a fontosabb dolgok jelképei” (Clark 2008: 45).

A vizsgált szegregált telepeken élők nagyjából egyenlő arányban fejezték ki azt, hogy van összetartás az ott lakók között, és azt, hogy farkastörvények uralkodnak. Szintén ugyanennyien állították, hogy csak a családon belül van összetartás, illetve csak akkor állnak egymás mellé az emberek, ha baj van, másképp nem számíthatnak egymásra. Az azonban általános, hogy kávéval, cigarettával, fűszerekkel kölcsönösen kisegítik egymást.²¹ Ez azonban nem elegendő ahhoz, hogy úgy érezzék, számíthatnak egymásra.

A szegénység öröklődése, okai és következményei

A „szegénység”, a „nincstelenég”, a „nyomor” szavak sokak szájából elhangzanak. A hangfelvételek alapján gyakran megtévesztő, ahogyan beszélnek az emberek arról, amiben élnek, a mindennapjaikról, a házaikról. Arra jutottam, hogy a panaszkodás a túlélési stratégia része is, ami arra szolgál, hogy felébressze a másokban a sajnálat és a gondoskodás érzését: nyomorról és szegénységről beszélnek azok is, akik ténylegesen éheznek, és azok is, akik viszonylagos jólétben élnek.

Megfigyeléseim és az elmondások alapján a szegregált telepen élők között nagy különbségek vannak az anyagi javak birtoklásában, annak ellenére, hogy a közösség egyik fontos összetartó eleme az egyenlőség biztosítására való törekvés. Televízió, kábeltévé mindenütt van, bár sok helyen nem üzemel a rendszeres nem fizetések miatt. Nagyon ritka és kivételes, hogy a víz be van vezetve a házakba, az utcai kúthoz járnak az emberek. Gyakori, hogy a villanyt is kikötik a házból.

A szegregált telepek és övezetek lakói között van olyan, aki a napi megélhetését biztosítani tudja, csak a továbblépésre nincs lehetősége. Ezek az emberek általában a segélyek mellett alkalmi munkákat vállalnak, állatot tartanak, kisebb veteményest művelnek, hulladékfémeket gyűjtenek és adnak el, vagy egyéb üzletelekből teremtik meg a szerény megélhetéshez szükséges feltételeket. Vannak olyanok is, akik rendszeresen, hónapról hónapra éheznek. Ezekben a családokban jellemzően több mint 4 gyermek él, a ház bútorzata minimális, külön ágya senkinek nincs, sok helyen asztal, székek be sem férnek a kis viskókba.

Ezeknek a családoknak jó részére jellemző, hogy vagy a szülők alkoholproblémái miatt sülyyedtek teljes nyomorba, vagy teljesen eladósodtak a kamatos pénz használatának következtében.

Az ital elviszi a pénzt, mer’ aki bemegy a kocsmába, az 10–20 ezer, gyerekek éhen maradnak, se cucc, koszosan járkálnak.

Sok helyen a gyermek betegsége vagy egy baleset az a tragikus esemény, amelynek következtében a család belekerül a kamatspirálba. Előfordul, hogy egy

²¹ Horváth Kata erről így ír: „A kérés a cigány közösségekben élő mindenható elv, és az adás pedig, ami arra válaszol, egy kötelező szabály muszájból történő kielégítése egy olyan környezetben, ahol a magántulajdonnak egyre nagyobb értéke van (talán ez is magyar hatásra), de a legkevesebb magántulajdon létezik. Közös a felmosó, a vasaló, a kávéfőző, a gyerekekre való iskolai ünneplő, senkinek sincsen elég lábos, és valójában mindig mindenki valakitől kér, még az áram is közös. Ami azonban biztos: a cigányok egész kis koruktól megtanulnak nem szégyellni kérni, nem véletlen, hogy a létfenntartáshoz szükséges alapelveket így fogalmazzák meg: »Ne szégyellj magad, mert nem élsz meg«” (Horváth 2002: 298).

nagyobb összegű számla vagy pénzbüntetés, de sokszor az alkohol kényszeríti rá az embereket az uzsorakölcsön felvételére. Ott, ahol ez utóbbi áll fenn – a megkérdezettek szerint és a terepmunka során tapasztaltak alapján –, jellemzően a gyermekek után járó segélyből él a család, s a gyermekek elhanyagoltsága, alultápláltsága szélsőséges méreteket ölt. Mindemellett a ház körüli nehéz fizikai munkákat (pl. vízfordás a kútról) is egészen kicsi kortól elvégzik, szülői utasításra. A gyermeknek ezekben a családokban – minden jel és az ott élők véleménye szerint – funkciója van, s akármilyen kegyetlenül is hangzik, ez nem más, mint bevételi forráshoz juttatni a szülőket.²²

A családi pótlék, a gyermekvédelmi. Nem kapja meg az a gyerek. Hallom bemennek, cigit vesznek, rengeteg cigit, dohányt, alkoholt, és némi harapnivalót egy napra, kettőre. De hogy hadd döggöljön meg az a gyerek. A gyerekek pénzéből élnek meg.

A nyomorgó, sokgyermekes, eladósodott családoknak csak töredéke hanyagolja el ilyen mértékben a gyermekeit. Sok családban az eladósodás után a szülők mindent megtesznek, hogy gyermekeiket nevelni, etetni tudják: bármiféle munkát elvállalnak, és ha a lakóhely adottságai lehetővé teszik, a gyermekekkel együtt az asszonyok az erdőn gyógynövényeket, gombát gyűjtenek. Télen azonban sokszor teljesen kilátástalan a munkavállalás, pedig a fűtés pluszterheket ró a családokra. Ilyenkor tetőződik az éhezés és a nyomor.

Az éhezésnek, nyomornak egyik oka a tényleges nincstelenségen túl a pénz beosztásának hiánya vagy nem megfelelő módja. A segélyekből és egyéb jogcímen járó juttatásokból befolyó pénzösszeg annyira minimális, hogy még abban az esetben is csak az alapvető szükségletek egy részét fedezné, ha azt egyenlően osztanák el a hónap teljes egészére. Ebből a kilátástalanságból is fakad, hogy a „fizetés” kézhez kapásakor a „van” miatt érzett megkönnyebbülés – az azt megelőző szűkölködést, sok esetben tényleges, hetekig tartó éhezést követően – azt eredményezi, hogy a családok nagy arányban költenek nem alapvető élelmiszerekre, illetve élvezeti cikkekre stb., amelyekre egyáltalán nem jutna.

A segélyfizetés tájékán van csipszezés, rágógumizás, csoki... 1-2 hétig esznek, utána meg koplalnak.

A pénz beosztásának vagy rossz elosztásának megváltozására meglátásom szerint azonban csak akkor lehetne számítani, ha volna perspektíva az emberek

22 M. Stewart az általa vizsgált oláh cigány közösségben a nyolcvanas évek második felében nem találkozott a kamatos pénz jelenlétével és az uzsorával, s a cigánykutató antropológusok (Bakó B., Kovai C., Horváth K., Virág T., Fleck G. stb.) jellemzően nem írnak arról, hogy a családok hogyan és mitől adósodnak el (sok esetben arról sem, hogy létezik-e ez a jelenség), illetve milyen következményei vannak az uzsorának. Ennek több oka lehet. Az egyik, hogy az uzsora a rendszerváltás óta terjedt el ezekben a közösségekben, párhuzamosan a szegénység és nyomor, a munkanélküliség növekedésével. Másrészt, hogy a megnevezett kutatók elsősorban a cigány közösségek vizsgálatára vállalkoztak, illetve a kultúra feltárására, magam pedig a mélyszegénységben élő kirekesztett embercsoportokat kívántam vizsgálni, a cigány kultúra fókuszba állítása nélkül. Az általam vizsgált telepkek mindegyike Magyarország legszegényebb, minden szempontból marginalizált rétegébe tartozik, ahol a cigányságra kulturálisan jellemző szolidaritás és összetartás a szegénységi kultúra hatására – a már korábban említett kivételes eseményektől, alkalmaktól eltekintve – teljesen meggyöngyül.

előtt, ami takarékoskodásra ösztönözne. Ilyen azonban a saját megítélésük szerint – és a legtöbb esetben objektíven nézve – nincsen. A pénz elégtelenségének és a beosztás hiányának következtében tudott ennyire elterjedtté válni a kamatos pénz, fokozva a nyomort és éhezést. Egy váratlan, nagyobb kiadás (pl. baleset, betegség, büntetés, katasztrófa okozta vagyoni károk) elég ahhoz, hogy egy család évekre eladósodjon. Azoknak a családoknak, amelyek egy eladósodást követően mégis képesek leróni tartozásukat és kiszállni az uzsorakölcsön használatából, jóval nagyobb esélyük van a nyomorból való kitörésre is, de nagyon lassan, nagyon sok munkával, és hosszan tartó, további nehézségeket okozó takarékoskodással. A képzetlenség, iskolázatlanság olyan mértékű hátrány, melyet ledolgozni szinte lehetetlen. Ennek oka nem pusztán a munkalehetőségek csökkenő száma (amit súlyosbít a mindenütt meglevő diszkrimináció), hanem az is, hogy a feketén munkát vállaló embereket nagyon gyakran verik át és használják ki tudatlanságukat (pl.: a vállalkozók nem fizetik ki őket, vagy jóval áron alul vesznek át gyógynövényt, gombát stb.). A teljes nincstelenség és az abból való kitörés ellehetetlenülésének másik gyakori oka a szenvedélybetegség, amellyel mind játékszenvedély, mind alkoholfüggőség formájában gyakran lehet találkozni. Egy alkoholizáló családfőnek „köszönhetően” a mélyszegénység és kirekesztettség állapota nagy valószínűséggel generációkon átnyúlóan stabilizálódik.²³ Ennek egyik nagyon jelentős oka, hogy a közösség megvetése, elfordulása nem pusztán az alkoholizáló apára terjed ki, hanem az adott család egészére.

A megélhetés lehetőségei

Hogy miként lehet a nincstelenségen enyhíteni, arra az embereknek elmondásuk szerint négy különböző stratégiájuk van, melyek mindegyike kényszermegoldás, ami sok nehézséget vagy problémát von maga után: nem kívánt munkákat kell elvállalni; lopni kell; koldulni kell; vagy kamatos pénzt kell felvenni.²⁴ Ez utóbbi természetesen csak pillanatnyi megoldás lehet, hosszabb távon tovább rontja a család helyzetét. A munkavállalás nem mindig elérhető lehetőség: a téli hónapokban előfordul, hogy egyáltalán semmiféle munka nem adódik. Sok esetben egyébként is kevésbé vonzó munkák ezek, mivel nagy részük nagyon alacsony presztízsű, rosszul megfizetett (pl. közmunkára sok helyen napi 4 órában veszik fel az embereket, így a minimálbér felét kapják meg, ami olykor alig több a Rendelkezésre Állási Támogatásnál, amelyet viszont így elvonnak tőlük) és/vagy különösen nehéz és fárasztó. Ezért sok helyen kialakult az a vélemény, mely szerint dolgozni nem éri meg, és csak az az ember vállal el bizonyos munkákat, aki teljesen kiszolgáltatott, nincstelen.

²³ Nem csak az általam vizsgált telepeken készített interjúkból tudható, hanem a résztvevő megfigyelés módszerével dolgozó kutatók is leírták a jelenséget. Pl.: M. Stewart: „A fizetés meghatározza a cigány közösségi élet ritmusát. (...) Ha nincs eljegyzés, esküvő, keresztelő, a férfiak a városba mennek inni és szerencsejátékot játszani” (Stewart 1994: 95).

²⁴ M. Stewart megfigyelése ehhez képest a következő: „A cigányok által büszkén emlegetett és kifejezetten sajátjuknak érzett munkák közé tartozik a gyűjtögetés, a koldulás, az üzletelgetés és a lopás.” „Ha a romák alkalomadtán el is ismerik, hogy nagyobb szükségük van a gázókra, mint a gázóknak órájuk, igyekeznek a vagyonszerzés valamilyen módját úgy állítani be, hogy az nagyobb méltóságot jelent számukra, mint a gázó gazdánál végzett bér munka” (Stewart 1994: 136).

Most is volt ez a ganatszedés, 4 forintért. De nem éri meg! Mert nem keresi meg azt az összeget, amit itthonról kaját elvisznek.

Ebből sokak számára az következik, hogy büszkeségből nem vállalnak el bizonyos munkákat (ilyenek lehetnek pl. a különböző gyümölcszedések) – hiszen ők nem szorulnak rá –, illetve lenézik azokat, akik rákényszerülnek erre. Nem mellékes, hogy ez az ideológia csak olyan emberek szájából hangzik el, akik a magyarok és romák közti kapcsolatot kifejezetten rossznak minősítik, s azt vallják, hogy a magyarok kihasználják a cigányságot.²⁵

A lopás és koldulás a szegregáltan élők lakóközösségén belül is sokak szemében megvetendő és mélyen elítélt cselekedet, így a boldogulásnak ezt a módját választani szintén ellentmondásos – még akkor is, ha bizonyos helyzetekben ez tűnik az egyetlen megoldásnak.

A munkalehetőségek kapcsán a megkérdezettek leggyakrabban a helyben adódó alkalmi munkákat említették, ezeket követték az önkormányzat által nem rendszeresen biztosított közmunkák, valamint a gyógynövény, gomba, bogyók gyűjtése és leadása, végül pedig a távolabbi városokban végzendő alkalmi munkák. Néhányan említették a fa, illetve a vas összegyűjtését és eladását is, mint bevételi forrást. A munka kapcsán gyakori volt két állítás:

1. semmilyen munkalehetőség nincsen, ha mégis adódik, akkor sem éri meg elvállalni;
2. régen jó volt: volt munka, a nem romák és a romák között nem volt ellenségeskedés, és a roma fiatalok sem voltak olyan szemtelenek, neveletlenek és tiszteltelenek, mint a most serdülő, illetve kora ifjúkorban levők. Ennek nyomán újra és újra elhangzott a megkérdezettek körében, hogy a „rég rendszer”, a „Kádár-korszak” volt ideális, amikor az embereknek dolgozni kellett, volt megbecsülés, rend, fegyelem és nyugalom.

A telepen élő romák között nagyon súlyos generációs problémák érzékelhetők a rendszerváltás előtt és után szocializálódtak körében.

Itt vannak a fiatalok. Soha életében nem dolgoznak, kapják a családi pótlékot, kapják a nevelési segílyt. Mind fiatalok, letelik az 5-6 hónap, vagy 3 vagy 4, akkor elküldik munkanélkültre. És kapnak 38 ezer forintot. Én meg ledolgoztam 18 évet, és kapok 48 ezer forintot, hogyha nincs letiltva! Elvisznek minket lányom kezesnek, és letiltsák az egész kis pénzünket, ezt csinálják velünk a fiatalok, a mi öregünkkel. Mivelünk.

²⁵ Horváth K. írásában explicit megjelenik ez a fajta ellenállás a vélt vagy valós kihasználás miatt, illetve ennek megtorlása: „(Arra törekednek a romák, hogy a magyarok felől érkező) »rendes cigány« itéletet inkább egy ügyeskedés eredményének tartsák, ne pedig valamiféle lepaktálásnak a másik féllal. Ez akkor valósulhat meg, ha a cigány környezet belátja, hogy valóban a gádzsó használatáról van szó, nem pedig egy vele kötött szövetségről. Ha bármiféle gyanú felmerül arra nézve, hogy a magyarokkal való kapcsolat erősebb lett a kellenél, hogy az a gazdasági kapcsolatok megkivánta kereteket már túlhaladta, a cigányok részéről rögtön elhangzik (valamiféle gúnyos) megjegyzés. A faluban élő különböző cigány csoportok különféle módját találják meg a magyarok »használatának«, de úgy tűnik, hogy csak az egyes csoportokon belül lényeges annak bizonyítása, hogy valójában »használatról«, és nem szövetségről van szó” (Horváth 2002: 273).

A tiszteletben tartás és megbecsülés az idősebb generáció számára egyértelműen fontos érték. A többségi társadalom és kisebbség viszonya, illetve a diszkrimináció dühöt és ellenállást kiváltó hatása körükben nem jellemző, inkább a becsületesség bizonyításának vágya és a fiatalabb generációtól való elhatárolódás érzékelhető fokozott mértékben.

A fiatalok arra panaszkodnak, hogy nincs munkalehetőség, ami mégis akad, az nem kifizetődő, ráadásul megalázó, valamint hogy a kevés segélyből képtelenség megélni.

Nem akarok az utcára elmenni takarítani. A franc menjen!

A nem romák felől érzékelhető tartózkodás és elhúzódás dühöt és ellenállást kelt a telepi roma fiatalokban, fokozva az ellentéteket, sérelmeket. Ennek következménye az is, hogy az adódó munkalehetőségek java részét azért sem vállalják szívesen, mert megalázónak tartják azt, hogy az őket kirekesztő nem romák mint munkaadók vesznek részt a folyamatban, és sokan behódolásként élik meg, ha elvállalják a számukra amúgy is rossz üzletet sejtető munkákat.

Amit a cigány megtesz, azt magyar nem teszi meg. Azt nem teszi meg soha az életben, hogy ő mászkálna, csúszkálna, sokkal nem elmaradottabbak azok, akik elmennek. A cigányok elmennek inkább dolgozni, 3-4 ezer forintért éjjel-nappal dolgoznak. De a cigányság az mindig is így volt, csak erre voltak majdnem kiképezve. Most fent a közhasznú munkán az egész várost ők lássák el majdnem a legnagyobb fizikai munkával.

A kamatos pénz olyan hitel, amelyet a szegregált telepek szinte mindegyikén egy vagy több helyi, jellemzően roma ember ajánl föl azok számára, akiknek szükségük van pénzre, de nincs módjuk kölcsönt felvenni vagy kölcsönkérni rokontól, ismerőstől. A kamatos pénzből élőket leggyakrabban „fináncnak” vagy uzsorásnak nevezik. Az emberek elmondása szerint a rendszerváltás után kezdett elszaporodni az uzsorások táborra. Ezek az emberek gyakran 100%-os kamatra adnak kölcsönt a rászorulóknak. A pénzbehajtás drasztikussága a finánctól függ, de az adósok fizetéseképtelenség esetén számíthatnak akár a vagyonukból való teljes kiforgatásra, szélsőséges esetben a ház elvételére, illetve fizikai bántalmazásra. Az uzsorából rengeteg konfliktus származik.

Akik használják és be is vallják, azt állítják, hogy szinte mindenki használja, s hogy nem lehet másképp megélni, hiszen nincs elég pénz. Arról, hogy az uzsorásról mit gondolnak, a kölcsönt igénybe vevők között is megoszlik a vélemény. Vannak, akik azt mondják, kihasználja a legelesettebbek kiszolgáltatottságát, s gyűlölettel beszélnek róla. Vannak, akik szerint jó üzletember, ügyes. Vannak olyanok is, akik úgy vélekednek, csak az uzsorásra lehet számítani, ha bajba kerülnek, s ezért hálásak neki. S vannak, akiknek az a meggyőződése, hogy aki igénybe veszi a kamatos pénzt, az meg is érdemli. A legtöbben azonban negatívan ítélik meg, részben azért, mert irigylik a kamatot adó jólétét és gazdagságát, ami mögött

nem megszenvedett évek, nehéz munkavégzés állnak; részben pedig azért, mert a legszegényebb, sokgyermekes, nyomorgó és éhező családoknak még a tetőt is elveszik a fejük fölül, s nem átallják a gyermekeket is elvitetni tőlük. A legtöbb esetben félnek az emberek a kamatozóktól, hiszen nagyon könnyen bajba kerülhetnek, ha nem tudják megadni az egyre halmozódó adósságukat, illetve ha elárulják az uzsorást. Éppen ezért szinte egyáltalán nem fordul elő, hogy feljelentést tesznek ellene, még akkor sem, ha ez nagyon sok családnak lenne közös érdeke. Az igazi probléma azonban az, hogy az uzsorás érdekérvényesítő képessége messze felülmúlja azokét, akik megpróbálnának szembeszállni vele.

A megkérdezettek között akadt jó néhány olyan ember, aki mindent elkövet azért, hogy ne kelljen felvennie kamatra pénzt. Ők alternatívaként leginkább az alkalmi munkákat említették, mint pénzszerzési lehetőséget.

Hát a kamatos pénzzel most nem foglalkozok, mer' nem éri meg, nekem, minek. Nem kérek pénzt senkitől, elmegyek, maszekba dógozok.

Két csoport ténylegesen elválik: vannak, akik inkább a kamatos pénz felé nyúlnak, mások inkább olcsó munkákat vállalnak el.

Mink nem kamatozunk. Mink megyünk, azért, hogy éjjel-nappal az erdőn van a fiam, ilyen maszek munkákat elvállal még.

Akadt olyan telep, amelyen a kamatos pénz felvételének alternatívájaként a zálogot említették az emberek. Mivel a bankok és pénzintézetek nem adnak hitelt a rendszeres jövedelemmel nem rendelkezőknek, az uzsorások monopolhelyzetben vannak. Vannak települések, ahol nem csupán egy-két uzsorás akad, hanem úgynevezett alvállalkozók is, akik maguk is 100%-os kamatra adnak ki pénzeket abból a tőkéből, amelyet ők maguk is kamatra vettek fel. Az emberek eltanulják egymástól, hogy „ez a rend”, s az egymásnak adott dolgokat lassanként kamat nélkül már alig lehet elképzelni.²⁶

Konfliktusok és tabuk

A konfliktusok, összetűzések és viták okaként az emberek összesen öt tényezőt neveztek meg.

1. Az apróbb, gyerekek között elkerülhetetlenül kialakuló civódásokból óriási, szülők és családok közötti, sokszor véres verekedés gerjed. A másik, gyerekek kapcsán fakadó konfliktus a különböző nevelési elvek ütközéséből adódik, pontosabban a teljesen szabadjára engedett gyermekek találkozása azokkal,

²⁶ A jogászok (ügyvédek, ügyészek, a nyomozó hatóságok tagjai, az IRM-ben dolgozó jogalkotással foglalkozók) egyöntetű véleménye szerint az uzsora jellegű tevékenységek az ún. nehezen bizonyítható deliktumok körébe tartoznak. Ráadásul a Büntető Törvénykönyvbe relative hosszú idő után 2008 decemberében került újból vissza az uzsora-bűncselekmény [Btk. 330/A §], ami 2009. március 1. óta hatályos. Ezt megelőzően az ilyen jellegű tevékenységet űző természetes személyeket, vagyis az ún. uzsorásokat a gazdasági deliktumok körében szabályozott jogosulatlan pénzügyi tevékenység [Btk. 298/D §] megnevezésű tényállás szerint igyekeztek több-kevesebb sikerrel felelősségre vonni.

akiket szigorúbban fognak szüleik. Így gyakran alakul ki a szülők közötti, illetve a családok közötti konfliktus.

Míg a gyerekek között nincs konfliktus, addig jó. De mikor az egyik gyerek elviszi a másikat lopni, a másik már háborog ellene.

2. A kamatos pénz miatt szintén brutális verekedések, verések és egyéb megtorló jellegű cselekedetek fordulnak elő (a ház felgyújtása, elvétele). A finác, aki leggyakrabban 100%-os, de legjobb esetben is 40%-os kamatra ad kölcsönt, illetve ad el hitelbe élelmiszert, alkoholt és más fogyasztási cikkeket, behajtja a pénzt adósaitól.

Hogyha esetleg nem akarta visszaadni, volt olyan is, bizony akkor pofonvágta a nőt. Csak ugye nem merik feljelenteni, mert akkor tanúskodni kell nekik, és akkor... máris megvan a háború. Nem is kapnak, meg jól el is verik őket.

3. A mértéktelen alkoholfogyasztás és az ebből fakadó alulkontrollált vagy kontrollálatlan viselkedés, az agresszivitásra való hajlandóság és kedv növekedése rendszeresen konfliktusokhoz vezet. Mind a kocsákban, mind a köztereken, mind pedig a családon belül, a házakban jellemzőek az ebből adódó verekedések, heves összeszólalkozások. A lerészegedés minden segélykiosztás alkalmával kiszámíthatóan bekövetkezik, s megemelkedik az ebből fakadó verekedések és garázda bűncselekmények elkövetésének valószínűsége is. Az alkohol kiemelkedően nagy arányban vált ki agressziót a szegregált lakó, rendszeresen alkoholt fogyasztó emberek körében, s ennek érzékelhető a negatív hatása: a konfliktusok legjava ehhez köthető.

Bemennek, elisszák az agyukat, megbeszélik, hogy ezt öljük meg, ennek adjuk vissza, ezt verjük meg, és ez így megy. Isznak, hazajönnek, berúgnak, bepiálnak, nem érzik, hogy mit csinálnak, füveznek is, minden, és akkor így összecsapnak két család. Összecsap, és akkor arra lyukadnak ki, hogy akkor öljék meg, hogy tegyék el láb alól.

- 4-5. Az „irigység” és a „pletyka” szintén mint konfliktusforrás fogalmazódott meg. De mit is jelent az irigység? Az irigység abból ered, hogy az emberek folyamatosan egymáshoz viszonyítanak. Senkinek nincs semmije, s ha mégis van, az veszélyes, mert fölboríthatja annak a hallgatólagos megegyezésnek az érvényességét, amely úgy szól: „Szegények vagyunk, nem tehetünk róla, és nem tehetünk ellene”. A közbeszédben egyértelművé válik, hogy mindenféle változás, egyéni siker vagy gyarapodás a közösség kárára van, ezért „üldözendő”. Ha valakinek gyarapodik a pénze, az nem tisztességesen szerezte, vagy nem tisztességesen jutott ahhoz a munkához, amivel megszerezte, vagy nagyra vágyó, sokat képzel magáról. Ha valaki jobban teljesít az iskolában, nagyobb a tudása, az azt jelenti, hogy lenéz és elítél másokat, azaz ellenséges a többiekkel szemben.

Ez ezt mondta, az azt mondta, ilyenek. Megvan belőle a veszekedés. Tudod kitalálk az is, ami nem is igaz, ami tényleg nem mondtál meg minden, azt akkor erővel állítják, hogy te azt mondtad. Azt akkor az idegesítő.

Az „irigység” fogalma tehát azt takarja, hogy az egész lakóközösség minden eszközzel igyekszik megakadályozni bármely egyén gazdasági vagy kulturális tőkájének növekedését. A megakadályozás, ellehetetlenítés módszerei pedig: a kigúnyolás és a szimbolikus megalázás a pletyka segítségével, végső soron pedig a meglopás.

Az emberek leggyakrabban a lerészegedéshez vezető alkoholfogyasztást jelölték meg konfliktusforrásként. A második legsúlyosabb tényező a gyermekekből fakadó vita, ezt követi a pletyka, az irigység, végül pedig a kamatos pénz használata.

A tabu, amiről nem szívesen beszélnek az emberek, nemenként különböző. A kamatos pénzt inkább a nők kezelik tabuként, mintha jobban félnének a következményektől, vagy jobban szégyellnék. Ennek az lehet a magyarázata, hogy a kölcsönért általában a nőket és gyerekeket küldik, így inkább az asszony kerül abba a helyzetbe, hogy meg kell alázkodnia. Az alkohol viszont kizárólag a férfiak számára volt tabuként kezelendő téma. Ez valószínűleg azért van így, mert a férfiak, amennyiben meghatározó jelentőségű mindennapjaikban az alkoholfogyasztás, úgy jellemzően a segélyekből és a gyermekek után járó pénzből fedezik a kiadásait. Ez azt eredményezi, hogy a gyermekek nem kapják meg azokat a dolgokat, amelyekre szükségük van (a ruházat, tisztálkodás, tanulás stb. terén), sok esetben még éheznek is.

A nem romák és romák között feszülő ellentét inkább a nők számára tabu, de jelentős a férfiaknál is. A nők jóval gyakrabban helyeslik és vágyják a többségi társadalom normáit, szeretnének úgy élni és viselkedni, mint a helybéli nem roma családok. (Ez alapvetően a nők, anyák biztonság és állandóság utáni fokozott igényéből ered, éppen azért, mert ez a gyermekvállalásnak és a gyermekek egészséges nevelkedésének a feltétele. Konformistábbakká formálja a nőket az a tény, hogy a stabil megélhetés és biztonság előbbre való számukra a gyermekeik szükségletei és fokozottabb kiszolgáltatottságuk miatt.) Ezért is tapasztalható, hogy jobban szégyellik a helybéli nem romák rosszallását, a saját életkörülményeiket és a hozzájuk tapadó sztereotípiákat. A férfiakra jellemzőbb, hogy nyíltan felvállalják akár az ellenséges viszonyt, a távolságtartást is a többségi társadalom tagjaival.

A verekedést és a nyomort azonos arányban tartják a nők is és férfiak is eltitkolandónak, szégyenfoltnak. A nyílt agresszió és a nyomában járó félelem, illetve a nyomor, szegénység, éhezés miatti szenvedés semmilyen értékrendszer és ideológia szerint nem tekinthető pozitívnak, vágyottnak. A szegregáltan lakók életét megkeserítik ezek a körülmények, s azok a dolgok, amelyek gyengeségre, sérülékenységre utalhatnak: az érzékeny pontok tabukká válnak. Ha valakiről kiderül, hogy gyenge és sebezhető, az kizárólag negatív következményekkel számolhat ezekben a közösségekben – a szolidaritás a leggyengébbekre végképp

nem terjed ki, így mindenki igyekszik leplezni a hiányosságait. A sérthetetlenség látszatának megőrzéséhez a leggyakoribb fegyver a nevetés.

A verekedésről

A verekedésről természetesen sehol nem beszéltek szívesen az emberek, sokan tabuként kezelik, szégyellik, vagy félnek elárulni bármit is a környezetükben folyó erőszak mértékéről. A vizsgált szegregált lakóhelyek eltérnek egymástól a tekintetben, hogy mennyire gyakoriak és mennyire durvák a verekedések, verések.

A verekedés előzménye valamilyen konfliktus. Az előforduló konfliktusok alapvetően három típusba sorolhatók:

1. a gyerekek egymás közötti összeveszéseiből, illetve gyermekcsínyekből fakadó, családok közötti feszültségek;
2. az eladósodott fél és a finanszírozás közötti érdekkellentétből adódó összetűzések;
3. az alkoholfogyasztást követő lerészegedés okozta kontrollálatlan erőszakos viselkedés.

A gyerekek közötti konfliktusok, majd az ezekből burjánzó családok közötti ellenségeskedések, verekedések azokban a közösségekben, illetve családokban fordulnak elő sűrűbben, amelyekben gyakoribb az alkoholizáló életforma, és a gyermekek után járó pénz a család elsődleges, vagy egyetlen bevételi forrása. Ezekre a családokra jellemzőbb ugyanis az, hogy a gyermekeket elhanyagolják, és a nevelési elvek minimálisak vagy egyáltalán nincsenek. Azokban a helyi közösségekben, ahol arányaiban sok ilyen család él, jellemző, hogy az összetartás, a szolidaritás és a morál jóval alacsonyabb, mint azokban a közösségekben, ahol az ilyen családok száma és aránya alacsony. A közösségnek az alkoholizáló életformával, illetve egyéb, járulékos devianciákkal szembeni toleranciája jól jelzi, hogy mennyire elterjedt ez az életforma. Ott, ahol a közösségi összetartás erős, nem jellemzőek a felvázolt életformát választó családok, s így a gyermekek veszekedéseiből fakadó konfliktusok sem hangsúlyosak.

Az adós és finanszírozás közötti, fizikai erőszakig is el fajuló konfliktusok gyakorisága mindenekelőtt három tényező függvénye: egyrészt a finanszírozás által alkalmazott behajtási technikák durvasága és az adóssal szembeni viszonya, másrészt az adós munkavállalási hajlandósága és lehetőségei, harmadszorban pedig az alkohol fogyasztásának mértéke és gyakorisága.

A verekedést kiváltó, magasan a legtöbbet említett tényező a megkérdezettek szerint az alkoholfogyasztás (a megkérdezettek 60%-ban említették az alkoholt, mint a verekedés okát), ami minden segély vagy egyéb pénz kifizetése után túlzott mértékűt ölt. A rendszeres, lerészegedésig fajuló alkoholfogyasztás és annak elfogadottsága különböző, ezzel párhuzamosan pedig az előfordulási gyakoriságban is jelentős eltérések mutatkoznak a vizsgált telepékeket összehasonlítva.

A verekedés, az egymás közötti összetűzések brutalitásának mértéke a telepén élők közösségének erőszakosságára utal: hol a határ, mi az, ami még megengedhető, és mi az, ami már nem. Természetesen nincs egységes szemlélet e tekintetben.

tetben az egy helyen élők között, ennek ellenére állítható, hogy a helyi uralkodó morálnak ez is egy vetülete. A verekedések durvaságának mértéke függ tehát attól, hogy a helyi uzsorás milyen eszközöket vet be az adósaival szemben a pénz behajtása során. Függ továbbá az egy helyen lakók összetartásának mértékétől. Az összetartóbb közösségeknél a szolidaritás mértéke nagyobb, az értékrend jóval stabilabb, így az ott élők a békés együttélés érdekében jóval több szabályt gondolnak érvényesnek és tartanak be. Összefügg emellett a rendszeresen alkoholizáló emberek arányával, és nem független a nem romák és romák közti viszonytól sem.

A vizsgált 14 szegregált telep közül 3 helyen egyáltalán nem számoltak be az emberek verekedésekről, 2 telepen azonban a verekedést kiváltó okok mindegyike elhangzott.

Azokon a telepeken, ahol a verekedéssé fajuló konfliktusok – az elmondások szerint – a leggyakoribbak voltak, a következő közös jellemvonások figyelhetők meg: a nem romák és romák közötti viszony kifejezetten rossz; a romák közötti összetartás nagyon gyenge; a kamatos pénz használata és a rendszeres alkoholfogyasztás a férfiak körében megszokott és elterjedt; s a teljesen eladósodott családok aránya, amelyekben rendszeres az éhezés is, az összes vizsgált telep átlagán felüli. 5 telepen említették az emberek a verekedések kapcsán a helyi nem romákkal vagy a hatósági szervvel való összetűzést, a családok közötti verekedéseket 8 helyen, a családon belüli erőszakra pedig 4 helyen történt célzás. Azokon a szegregált telepeken, ahol a családi erőszakra annak ellenére beszéltek, hogy az egyértelműen tabunak számít, az összetartás szinte teljes hiánya, illetve az átlagos mértéket meghaladó erőszak jelenléte jellemző.

Bűncselekmények és azok megítélése

A bűnelkövetés fogalma alatt a kutatásba vont emberek vagyon elleni bűncselekmények megvalósítását értik. Sem a garázdaság, sem a súlyos testi sértés jellemzően nem definiálódik bűncselekményként. Ennek oka, hogy a verekedés, verés túlnyomórészt elfogadott konfliktuskezelési technika. Az ilyen összetűzések a szegregáltan élők körén belül gyakoriak, és csak az esetek töredékében eredményeznek rendőri beavatkozást. A problémákat személyesen, egymás között intézik el, „illetéktelen kívülről” nélkül.²⁷ Ez olyan fontos hozzáállás, amely „legitimálja” a verekedést a rendőrségen való bejelentéssel, feljelentéssel szemben. A vizsgált települések és az ott élő roma emberek között azonban jelentős különbségek vannak a tekintetben, hogy mennyire fogadják el és alkalmazzák a nyílt agressziót egymás ellen. A garázdaság a verekedés és sokszor a mulatozás velejárója, s szintén nem a bűncselekmény kategóriájába sorolandóként beszélnek a rongálásokról. Az azonban megfigyelhető, hogy minél kevésbé jellemző egy szegregált

²⁷ Mindez jellemző az összes mélyszegénységben kirekesztetten élő embercsoportra; például a mexikói nyomornegyedet vizsgálva Oscar Lewis éppúgy szembesült ezzel a jelenséggel, ahogyan Kenneth B. Clark a harlemi gettóban, de számtalan párhuzamot lehet találni mind a nemzetközi, mind pedig a hazai szakirodalomban (Lewis 1968; Clark 2008).

telepre az agresszió és a nyílt téri verekedés, annál inkább fogalmazódik meg bűncselekményként a rongálás és a testi sértés.

Az elmondások szerint a lopás gyakori. Az interjúalanyok sokszor beszéltek „irigységről”, és csak sokszoros szövegelemzés után derült ki, hogy az irigység – legdurvább formájában – lopást jelent.

Akik elzárkóznak a lopástól, mint szerzési módtól, azok élesen elhatárolódnak azoktól is, akik rákényszerülnek vagy megengedhetőnek tartják. Ez az a cselekedet, amelynek elkövetése vagy nem elkövetése valóban kettéosztja a szegregáltan lakókat.

Romák és nem romák közötti viszony

Az elmondások és interjúk alapján az látszik, hogy a településeken élő nem romáknak és szegregáltan élő romáknak a kapcsolata távoli – a legjellemzőbb, hogy elkerülik egymást. Ezt a viszonyt, amely nyilvánvalóan tele van feszültséggel és dühvel, az interjúalanyok zöme mégsem minősítette negatívnak. Ennek oka az, hogy a magyar–roma rossz viszonyt sok szegregáltan lakó cigány ember szégyelli elismerni amiatt, hogy a nem roma emberek életvitele és lakáskörülményei jóval kívánatosabbak számukra, s a presztízsük is nagyobb a szemükben. A helyi nem romák legtöbbször távolságtartó és gyanakvó a cigány emberrel szemben, s az erre adott reakció a sértettség és az ellenségesség. Ezt a mindenhol tapasztalható elhúzódnást esetenként felülírja egy-egy személyes ismeretségen alapuló bizalmi viszony, amelyre általában munkakapcsolat épül. A kisebbség és többség viszonyának megítélése a megjegyzések és vélemények kétharmadában negatív, s csak egyharmadában pozitív színezetű. Az interjúkban megtalálható, magyarokkal szembeni fenntartások és kritikai megjegyzések elsősorban éppen a romákhoz való hozzáállásnak köszönhetők. A helyi nem roma ember épp azokon a helyeken, ahol a kisebbséghez való viszony problémásabb, egységesen negatívan ítéli meg és kezeli a szegregált telepen élő emberek mindegyikét. Az interjúalanyok visszatérő szóhasználatával: „egy kalap alá vesznek” mindenkit. Abban az esetben, ha a romák – hasonlóan a magyarokhoz – elhúzódnak, a viszony alapvetően egy minimális kontaktussal járó egymás mellett éléssé alakul, tele feszültséggel és idegenséggel, de ez egy stabil és hosszú távon változatlanul fenntartható kapcsolat. Ez a leggyakrabban előforduló helyzetábrázolás a beszélgetésekben. Vannak települések, ahol a helyi magyarok és romák közti viszony instabil (destabilizáló tényező bármely olyan változás, amely a településen élő emberek életét, mindennapjait átformálja: pl. munkahelyek megszűnése; lakókörnyezet leromlása, elértéktelenedése; önkormányzati döntésekből fakadó változások), negatív irányba változik, a munkavállalási kedv pedig lecsökken a romák részéről, s ez – párhuzamosan az erőteljesen jelenlevő diszkriminatív felvételi eljárásokkal – minimális arányú roma munkavállalót eredményez. Az ilyen környezetben gyakrabban fordulnak elő rablások és lopások, és a pénzszerezés, mint motiváció mellett a bosszúállás is jellemző. A viszony folyamatosan mérgesedik el, mígnem nyílt gyűlölködésbe torkollik. A magyarok és romák között feszülő ellentétek igazi kárvallottjai azok

a szegregáltan lakó cigány emberek, akik mindent elkövetnek, hogy beilleszkedjenek a többségi társadalomba, s hogy olyan életvitelt folytathassanak, amilyet a helyi magyarok.

Két, egymásnak ellentmondó és a magyarokról ellentétes képet sejtető közkeletű nézet létezik a mélyszegénységben élő romák körében: 1.: A „paraszt” munkát ad, megélhetést biztosít, ezért fontos megnyerni a bizalmát és jó kapcsolatot ápolni vele. 2.: A magyar kihasználja a szegénységben élő romákat, alantas munkát végeztet velük, amelyet nem fizet meg, átveri és becsapja őket. Azt, hogy egy roma ember mit gondol erről a kérdésről, meghatározza a magyar–roma viszony. A szegregált telepeken élő romák legtöbbször szerint a magyarok „lenézők”, „nagyképűek” és „fösvények”. A vélemények 70%-ában elhangzottak ezek az állítások. Kifejezetten pozitív megítélés a vélemények 30%-ában hangzott el. A leggyakoribb jelzők a „tisztá”, „rendes”, „becsületes” voltak.

Amikor a megkérdezettek cigányokról beszéltek, ritkán fordult elő, hogy teljesen magukról festettek volna képet. Sokkal jellemzőbb volt, hogy a telepen élő, általuk megvetett emberekről vagy családokról beszéltek, vagy olyanokról, akiknek a viselkedését és mindennapi életvitelét elítélik, akikkel semmiképpen nem akarnak azonosulni. Ehhez hozzájárult az is, hogy akik erről a kérdésről beszélgetésbe elegyedtek velünk, kutatókkal, azokban a megfelelési vágy, de legalább a nyitottság többnyire jelen volt a magyar idegenek felé. Az interjúalanyok a cigányokat leggyakrabban olyan embereknek ábrázolták, akik „kötekednek”, „verekednek”, „nem becsülnék senkit”. Az interjúk szövegeiben a második legsűrűbben megjelenő, kimondott vagy történetekkel kifejezett jelzőcsoport szintén kizárólag pejoratív vonásokat tartalmaz: „lusták”, „ingyenélők”, „nem szeretnek dolgozni”, „tanulatlanok”, „isznak”.²⁸ Gyakoriságát tekintve csak ezt követi a sorban a nem pusztán negatív tulajdonságokat megjelenítő narratíva, amely a cigányokat mint életművészeket láttatja: „tudnak élni”, „jószívűek”. Minél több a konfliktus, az ellenségeskedés egy telepen, annál jellemzőbb, hogy a cigányok megítélése az ott élők között – akik véleményüket kifejezni is hajlandók – olyannyira negatív és indulatokkal teli, mint a rasszisták körében. A heves indulatok azoknál jelentkeznek, akik helytelenítik a fent említett tulajdonságokkal bíró emberek életmódját és gondolkodását, s akik szeretnék elnyerni a helybéli magyarok elfogadását és tiszteletét. A negatív indulatoknak tehát két oka van. Egyrészt, amiért a magyarok bizalmát és elismerését nem tudják elnyerni, mert azok minden romát az alapján ítélnék meg, amit a negatív jellemzők által lefestett deviáns roma kisebbség tesz, s aiktól éppenséggel a telepen élők egy része szintén elhúzódik. Másrészt a mindennapokban a cigányokról rossz véleménnyel levő cigány emberek folyamatosan szenvednek azoktól a társaiktól, akik alkoholos befolyásoltság alatt verekedést igyekeznek szítani, aiktól a gyermekeiket féltetni kell, s akik a bűnelkövetést, mint megélhetési módot elfogadottnak tartják.

²⁸ A felsorolt tulajdonságokkal kizárólag roma emberek jellemezték más cigány embereket. A hivatalos személyek ritkán fogalmaztak ennyire egyértelműen negatívan. Nyilvánvaló, hogy az adatgyűjtésben igen erős volt a „magyaroknak” megfelelési vágy, s emiatt az általuk „helyesnek” tartott válaszokat, sztereotíp jellemzőket sorolták. Ezt természetesen figyelembe kell venni a válaszok értékelésénél.

Cigány népszokásokat, hagyományokat nemigen tartanak számon a megkérdezettek. Ha mégis, akkor ez az oláh cigányokra a legjellemzőbb, de jellemzően náluk is csak a házassággal és párválasztással kapcsolatos hagyományok és szabályok élnek. A telepeken élők – sem a beások, sem a romungrók, sem az oláhok – nem kötik szokásaikat sem a cigánysághoz, sem a hagyományokhoz, egyedül a virrasztás és a mulatságok alkalmával szokásos megvendéglés módja az, amit mint cigány szokást megemlítenek.

Az önkormányzat

Az önkormányzattal való viszony korrelál csaknem az összes vizsgált változóval: többek között annál jobb a kapcsolat, minél nagyobb a közbiztonság, minél kevésbé jellemző a nyomor és éhezés, minél kisebb a bűnelkövetések száma, és minél nagyobb a rendszeresen iskolát látogató gyermekek aránya. A vizsgált tényezők között ok-okozati kapcsolat nem állapítható meg, pusztán együtt járás tapasztalható. Ebből is látszik a mélyszegénység és az etnikum problémájának multikauzalitása, s az okok és okozatok egymásba fonódása és együttesen érvényesülő hatása az, ami előrevetíti az egy problémát kiragadó és arra megoldást adni próbáló javaslatok szükségszerű bukását.

Az önkormányzat szerepe a mintába került emberek életében mindenütt kiemelkedően fontos, hiszen a megélhetéshez szükséges pénzek nagy részét vagy teljes egészét a polgármesteri hivataltól kapják. Jellemző, hogy az emberek egyes személyekhez kötnek egy-egy szervezetet vagy szervezeti egységet, s a felelőst is egy személyben keresik. Általában a polgármesterről beszélnek, őt kárhozzátják vagy neki hálások minden tett miatt, amit az önkormányzati szerv véghezvisz. Ugyanígy a magyar állam a gondolati konstrukciókban a kormánnyal azonosítható, az pedig az éppen aktuális miniszterelnökkel. Minden döntésért, jogszabályért vagy egyéb határozatért egy személyben teszik felelőssé Gyurcsány Ferencet.²⁹ A megkérdezettek narratíváiban visszatérő elem, hogy az önkormányzat nem segít, fukar, csal és sikkaszt, átveri őket és erősen diszkriminatív. Arra vonatkozóan, hogy valójában mennyire diszkriminatív a hozzáállás és mennyire jellemző a visszaélés a hivatalokban, nagyon kevés megbízható információt lehet hallani. A sejthető hivatali visszaélések azonban szinte soha nem kerülnek napvilágra, mert az alulképzettség miatt az érdekérvényesítés szintje a vizsgált romák körében ijesztően alacsony. Azok a nonverbális és verbális eszközök, amelyekkel sok esetben kommunikálnak egy hivatalban, olyan visszatetszést váltanak ki, amely miatt még egy jogos igény, felvetés is – valamiféle hivatalos indok keresésével – könnyedén elutasítható, sőt kifejezetten elutasítandó. A kisebbségi önkormányzat képviselői és e szervezet tagjai azok, akik többek között épp ennek a kommunikációs szakadéknak az áthidalására lennének hivatva. A gyakorlatban azonban a kisebbségi önkormányzatok teljesen alkalmatlannak tűnnek e feladat betöltésére. Ennek egyik oka, hogy a romák közül kikerülő képviselők a legtrikább

²⁹ Az akkori miniszterelnök.

esetben képviselik azokat, akik megválasztották őket, illetve szinte mindenütt erőteljesen megosztják az embereket.³⁰ Természetesen van olyan eset is, amikor a képviselőnek valóban eltökélt szándéka és célja a helyi cigányság helyzetének előmozdítása, de – ennek ellenére, vagy ettől függetlenül – a közbeszédben nem kerülheti el a vádat, mely szerint csak a saját hasznát keresi, eltulajdonítja a köznek járó pénzeket, és kizárólag a saját jólétéért küzd.³¹

Kommunikáció

Az egyik legnagyobb kommunikációs nehézség abban áll, hogy a legtöbb vizsgált mélyszegénységben élő roma ember kifelé irányuló kommunikációjának stratégiai eleme – a kívülről várt segítségre való hagyatkozás miatt – a szegénység és tehetetlenség örökös bizonygatása. Ez azonban egyúttal súlyosan gátolja is az egyéni lehetőségek felismerését, gyengíti azt a hitet, hogy sorsukat ők maguk is képesek alakítani, képesek pozitív változást előidézni. A saját felelősség elhárítását eredményezi és a tanult tehetetlenség³² állapotába taszítja az embereket a kívülről kapható segítség érdekében folytatott kommunikáció és a mögéje épülő mentalitás.³³ E kommunikáció azért is veszélyes és megtévesztő, mert az egyén objektív egzisztenciális helyzetétől szinte teljesen függetlenül alkalmazható.

A roma mélyszegénységben élők többségének egyedüli és bevett érdekérvényesítési képessége ugyanis nem másban, mint a mélyszegénységi lét és a nyomor kifejezésében, kommunikálásában áll. Az erre adott válaszreakció, a segítség és támogatás az, ami életben tartja őket s az érdekérvényesítésnek ezt a módját. A kutatás során szerzett tapasztalatokra alapozva és a leírtak alapján valószínűsíthetőnek gondolom a következő lehetőségeket:

1. Ha az érdekérvényesítés eme bejáratott útja elzáródik, de a diszkrimináció megmarad, a bűnelkövetési hajlandóság sokszorosára nő.
2. Ha az érdekérvényesítés bejáratott útja megmarad, a diszkrimináció pedig csökken, akkor a jelen állapot stabilizálódik és hosszú évtizedekre konserválódik.
3. Ha az érdekérvényesítés bejáratott útja elzárul és ezzel párhuzamosan más utak nyílnak meg (pl. oktatás és munkaerő-piaci lehetőségek javulása, bővülése), ekkor, és csakis ekkor van esély a változásra, a mélyszegénységből való

30 Kenneth B. Clark így ír e jelenség okairól: „Nagyon nehéz, sőt szinte lehetetlen a hatalom birtokosaként viselkedni olyasvalakinek, aki folyton csak azt tapasztalja, hogy nincs hatalma. A gettópolitikuskok hatalma nélkülözi a gazdasági és társadalmi befolyás szilárd alapjait, így futóhomokra épül, ezért ezek a politikusok hajlamosak arra, hogy beletörődjenek hatáskörük korlátozott voltába, és közvetlen előnyöket hajszoljanak. (...) Mivel mind a hatalomért, mind a protekcióért folyó versenyben lemaradnak, ezért általában egymás közt marakodnak a morzsáért, s mindannyiukat ellehetetleníti a minimális részesedésért folyó vetélkedés” (Clark 2008: 134).

31 Hasonlatos jelenség a feketék között Clark szerint: „Az amerikai néger az őnmaga vagy más négernek iránti szilárd, feltétlen megbecsülés érzetét tudja a legkevésbé magáévá tenni. Gyanakvása, hogy a sikeres négernek eredményeket kell produkálnia a becsület és tisztesség terén, kétélye, hogy egyáltalán joga van-e bárkinek is a felemelkedésre. Ez megfosztja őt attól a képességtől, hogy ellenszenv és szkepticizmus nélkül becsülje és tisztelje néger társait. Különösen igaz ez arra az esetre, ha néger társa olyan területen igyekszik elismerést kivívni magának, amely általában zárva van a négernek előtt, és ahol a verseny módozatai és az előmenetel felett társadalmunk legnagyobb fehér hatalmasságai örökölnek” (Clark 2008: 160).

32 A fogalmat Martin Seligman után és seligmani értelemben használom (Seligman 1965).

33 Párhuzamként megint csak Kenneth B. Clark említhető, aki azt írja: „A négernek változatlanul abban a meggyőződésben élnek, hogy a gettóért a fehér hatalmi rendszer a felelős, és ezért a gettóban felmerülő minden problémáért a fehéreknek kell fizetniük.” Azaz az általa vizsgált gettóban is jellemző a tehetetlenség és a kívülről várt segítség (Clark 2008: 145).

kitörésre. Ezzel a változással egy időben és párhuzamosan valószínűsíthető a diszkrimináció fokozatos csökkenése.

Amennyiben az első két lehetőség bármelyike valósul meg, tudnunk kell, hogy legnagyobb kárvallottjai azok a mélyszegénységben élő roma emberek lesznek, akik a túlélés érdekében nem alkalmazzák a többség által használt kommunikációt, hanem küzdenek ellene. Ugyanis a közvetlen környezetükben élőkön kívül – akiknek erre adott reakciója az alany kirekesztése, kigúnyolása – senki más nem viszonyul eszerint hozzájuk.

Az életminőséget meghatározó tényezők

Az interjúk során az emberek az általuk mondottak hatására érzelmileg – hol jobban, hol kevésbé – bevonódtak. Megvizsgáltam, hogy a felmerülő témákhoz hogyan köthetők az erősebb érzelmek, illetve mely téma vált ki pozitív és mely negatív érzelmet. Az érzelmeket előfordulásuk szerint négy kategóriába soroltam: vidámság, düh, félelem és elkeseredettség. A vidámságot a nevetések számával mértem. A dühöt az intonáció, a hangerő és az indulatos szavak használata jelezte, a félelem és elkeseredettség érzésére kevésbé a metakommunikáció, mint inkább az explicit tartalom utalt. Az indulatok és érzelmek jól azonosíthatóan meghatározott témákhoz köthetők. A következő kérdésköröket, narratívumokat vizsgáltam, amelyekben jelentős arányban fordultak elő erős érzelmek: a romák a cigányságról, a cigány emberről beszélnek; előbukkan a nem roma–roma viszony; a mindennapi konfliktusokról beszélnek; a munkalehetőséggel, illetve a munka tevékenységével kapcsolatban nyilatkoznak; a szegénység, nyomor, éhezés kerül szóba; a verekedést említik, illetve történeteket, jellemzőket; a magyar emberekről alkotnak véleményt; az önkormányzatról, illetve ahhoz kapcsolódóan beszélnek.

A leginkább nevetést előcsaló témakör a cigányság volt, amikor arról beszéltek, milyen a cigány ember. Majdnem ilyen arányban nevettek akkor is, ha a konfliktusokról beszéltek, azokról a problémákról, amelyek a lakóhelyükön nap mint nap előfordulnak. A nyomor és verekedés szintén sok nevetést kiváltó kérdéskörök voltak. Ennek oka az emberek hozzáállása, illetve konfliktuskezelő technikája: a zavaró, negatív érzelmet kiváltó történeteket is sokszor nevetéssel, humorral oldják fel, próbálják elviselhetővé tenni.

A düh érzésére utaló jelek mindenekelőtt az önkormányzattal kapcsolatos beszédben fordulnak elő. Az önkormányzat tevékenységei, az intézmény hozzáállása váltott ki ingerültséget. A közvélekedés szerint az önkormányzat kötelessége támogatni és segíteni a szegénységben élő cigányságot, ezt a kötelességét azonban egyáltalán nem, vagy csak igen kis mértékben teszi meg. A másik jelentős, dühöt és indulatokat kiváltó beszédtema a nyomor és éhezés, ezt követően pedig a magyar–roma viszony. Míg a magyar emberről valló jellemrajz és általános vélekedés, beszélgetés nem vált ki dühöt vagy haragot, addig a magyar–roma viszonyt firtató kérdésekre való reakciók mögött komoly feszültség és düh érződik. Ez azért lehet érdekes, mert a vizsgált teleperekre jellemző volt az izoláció, azaz az interjúalanyok

zöme a nem cigány származású magyar emberrel nem érintkezik nap mint nap. Azonban a személyes kontaktus hiánya ellenére is erőteljesen befolyásolja a közhangulatot az elhúzódás mögött feszülő ellentét.

A félelemérzet a verekedésről, a családok, szomszédok, az ivócimborák, a kamatos pénz behajtói, vagy a családtagok közötti nyílt agresszióról és harcokról beszélve bukkan elő jellemzően. A félelem érzésével párosuló második témakör a magyar–roma viszony, a harmadik pedig az önkormányzat. Az utóbbi a függőségi viszonyoknak köszönhetően vált ki olykor félelmet az emberekből: az önkormányzatnak lehetősége van arra, hogy szigorításokkal, korlátozásokkal komoly nehézségek elé állítsa az embereket. A helyi magyar lakosság a potenciális munkaadó és olykor a vásárló szerepét tölti be a mélyszegénységben tengődő cigányság életében, így szintén fennáll a függőségi viszony. Ennél jelentősebb tényező a magyarokkal szembeni félelemérzet kialakulásában a Magyar Gárda Egyesület³⁴ szervezésében zajló, megfélemlítést kiváltó felvonulások sora.

Az elkeseredettség az emberek körében a nyomorúságról, az éhezésről, ugyanilyen nagy mértékben a verekedésekről, a munkalehetőségekről beszélve mutatható ki, illetve a magyar–roma viszonyról való diskurzusban. Ezek azok a témakörök, amelyekre azért reagálnak érzékenyebben az emberek, mert elsődlegesen határozzák meg mindennapi problémáikat: a szegénység (1), az erőszak (2), egy jobb élet reményének teljes hiánya (3), és a többségi társadalomból való kirekesztettség érzése (4).

Mindezek a tényezők folyamatosan és kölcsönösen hatnak egymásra, így spirálszerűen mélyítik a problémákat. A kilátástalanság okozta frusztráció fokozza az agresszió, a verekedések előfordulásának esélyét, jellemzően a túlzott mértékű alkoholfogyasztással együtt. A munkalehetőségek hiánya, illetve a megalázónak tartott, alig fizető és nehéz fizikai munkák szintén erősítik a magyarok és romák közti ellentéteket, az alá-fölé rendelt viszonyt, az érzékelhető diszkrimináció pedig fokozza a kirekesztett roma emberek ellenállását és frusztrációját. Mindez tartós, generációkon átívelő mélyszegénységbe betonozza a szegregált telepeken élő, onnan kitörni nem tudó embereket, aminek éppúgy léteznek egzisztenciális összetevői, mint ahogyan érzelmi is.

Összességében a leghevesebb érzelmeket a verekedés témaköre váltotta ki, ezt követte a nyomorról és éhezésről való beszéd. Az indulatoktól fűtött harmadik témakör a magyar–roma viszony volt. Mindez azért rendkívül fontos tény, mert a szegregált telepeken élő roma emberek nem romákkal való kapcsolata felszínes, vagyis a mindennapi életnek csak áttételesen és közvetetten részesei, ellentétben az első két témakörrel. Tapasztalják azonban az elhúzódást, a megvetést és a gyanakvást a nem romák részéről, s ezek nagyon mély nyomokat hagynak bennük.

Mindez azt jelenti, hogy az erőszak és a nélkülözés után a vizsgált szegregáltan élő roma lakosság körében a harmadik legfájóbb pont a kirekesztettség, a diszk-

34 Azóta Új Magyar Gárda Mozgalom néven újjáalakult.

rimináció, ami így meghatározza az ott élők választott túlélési stratégiáit és mentalitását.³⁵

Együttélési normák és a szegregált telepek közösségi léte

Összességében az interjúk, a beszélgetések és a terepen történt megfigyelések elemzése után jutottam a következő eredményekre. A szegregált telepen élők világa egy sajátos szubkultúra. Ezekben a közösségekben az egymáshoz való viszonyt számtalan ellentétes irányú kötés alakítja. Az összetartás során a megélt sorsközösség a meghatározó, a szolidaritás elhanyagolható szerepet játszik. A szubkultúra, melynek szociális hálójáról és szerkezetéről beszélek, azokra a szegregált telepekre érvényes, ahol az emberek túlnyomó többsége kilátástalannak látja helyzetét, s ahol a felfele mobilitás esélye megítélésük szerint közelít a nullához. A vizsgált szegregált telepek több mint kétharmada ilyen.

A szegregált telepen élők közös gondolati konstrukciójának egyik legfontosabb alapfeltevése, hogy a mélyszegénység állapotából – amelyben a telepen élők vannak – nem lehet kitörni. Az ezzel ellentétes cselekedetek, vélemények, vagy bármely tény, amely ennek az állításnak a kétségbe vonásához vezethet, súlyos kritika az összes mélyszegénységben megrekedt emberre, családra nézve. E kritika azzal szembesít, hogy lehet olyat tenni, ami által az ember jelentősen javíthat saját sorsán, azaz az egyén okolható jelen helyzetéért, és felelős élete alakulásáért. Eme vád azonban egy nem eltúrt tudattartalom, s az implicit megtett bírálat szimbolikus megfogalmazójának azonnali kirekesztését vonja maga után.

A közösségben található kötelékek elsősorban a szociális kontroll keretében szövődnek: az egymás figyelése, a folyamatos hasonlítóztatás és mérícskélés az, ami negatív kötésként ugyan, de összetartja az embereket. Egymás nyomorúságának közönyös elnézése, sőt a kárörvendés mögött is a szegénységgel járó és az élet minden területére kiható frusztrációk állnak: az önbecsülés leépülésével és a jobb élet reményének elvesztésével az embereket az tölti el megelégedéssel, ha elégtételt vehetnek saját boldogtalanságukért.

Az „irigység” fogalma – mint a szociális kontroll egyik fő összetevőjének kifejeződése – azt takarja, hogy az egyének és az egész lakóközösség minden eszközzel arra törekszik, hogy megakadályozza bármely egyén gazdasági, kulturális vagy társadalmi tőkéjének³⁶ növekedését. A megakadályozás, ellehetetlenítés módszerei pedig a kigúnyolás, a szimbolikus megalázás, a pletyka, és végső soron a meglopás.

Azt vélelmezem, hogy a generációs szakadék az értékek és túlélési stratégiák változásának jellegzetes tünete, és a mélyszegénységi lét³⁷ megváltozását mutatja.

35 A hatások és okok rendszere tehát sokrétű, és folyamatos mozgásban van. Fontos hangsúlyozni, hogy nem lehet egyetlen csoportképző tényezőt, például az etnicitást kiemelni, mint elsődleges jellemzőt. Ladányi János és Szelényi Iván Kertesi Gáborral való vitájuk során – amelyben lényegében és leegyszerűsítve azt vitatták, ki a cigány, s hogyan lehet meghatározni a csoporthatárokat – a *Kritika* 1998. márciusi számában ezt írták: „Meglehetősen gyakori, hogy komplex jelenségek leírásakor a tudomány többféle definíciót alkalmaz. Hogy csak a szűkebb témánkhoz kapcsolódó néhány kategóriát említsünk, így szoktunk eljárni például a szegénység, a munkanélküliség vagy a létminimum definíálásakor is. Ha azt kell megmondanunk, hogy ezen definíciók közül melyik az egyetlen helyes, nem tudományos, hanem csak politikai ítéletre vállalkozhatunk” (Ladányi – Szelényi 1997).

36 Bourdieu (1998: 155–176).

37 A kirekesztésről, a szegénységről és a mélyszegénység formáiról bővebben: Ferge Zsuzsa (2003). *Kétsebességű Magyarország*, ELTE TáTK Szociális Munka és Szociálpolitika Tanszék, Budapest, 2003.

Ez a fajta (szegregált telepi) mélyszegénység már nem pusztán egy egzisztenciális válságból fakadó szegénységi kultúra hordozója, s nem is csak egy gazdasági és társadalmi állapot: lélektani tényezőket szintén magába foglal. E lélektani tényezők a több generáción átívelő kirekesztettség megtapasztalásának következményei, amelyek – az etnikai hovatartozásnak nagyban köszönhetően – egy speciális szubkultúrát alakítottak ki.³⁸ E szubkultúra gondolati konstrukciója az a mentalitás, amely értékként tekint az ellenállásra, amelynek leggyakrabban használt és elfogadott konfliktusmegoldási eszköze az erőszak, s amelynek érdekérvényesítési tőkéje a tehetetlenségbe rekedt nincstelenség kommunikálása. Az emberekben a pozitív jövőkép hiánya és a többségi társadalom elzárkózása konzerválja a mélyszegénységi létből és a diszkrimináció együttes hatásából kialakult szubkultúra fennmaradását.³⁹

Összességében a jelen kutatás eredményei, s az eredmények más, hivatkozott – mind magyar, mind nemzetközi – kutatási eredményekkel való összevetése után azt gondolom, kirajzolódik: a társadalom által nemkívánatosnak minősített, mélyszegénységben élő kisebbség túlélési stratégiái és mentalitása nem a cigány kultúrából (annak bármely ágából)⁴⁰ adódik, s nem vezethető arra részben sem vissza.

A mélyszegénységből és kirekesztettségből fakadó lélektani és fizikai tényezők elnyomnak minden más olyan hatást, ami lényegében formálhatná ezeket a szubkultúrákat.

38 Az itt lefestett átalakulás valószínűleg az a folyamat, amelyet Ladányi J. és Szelényi I. – Gunnar Myrdal és Julius Wilson nyomán – az underclass kategóriájának neveznek, s amely sokat bírált és vitatott fogalomnak – elsősorban – három fő kritériumát adják meg. Az első a társadalom többségétől való földrajzi elkülönültség. A második a társadalmi munkamegosztásban való részvétel hiánya/korlátozottsága, vagyis a segélyezésre utaltság. A harmadik kritérium az immobilitás, vagyis a mélyszegénységből való kitörés esélytelensége. „Az underclass a kirekesztés olyan sajátos, új formája, amelyben a szegénység összefonódik az etnicitással, ahol tehát a gazdasági-társadalmi meghatározottság, a szó eredeti értelmében vett osztálybesorolás kasztszerű elkülönüléssel párosul” – írják (Ladányi – Szelényi 2004).

39 Herbert J. Gans egy tanulmányában az 'underclass' fogalmának megszületését és annak sok vitát kavart történetét követi végig, s eljut az 'undercaste' fogalmához, amely a posztindusztriális társadalom gazdasága legnagyobb veszteségeinek kasztszerű szubkultúráját festi le, s amely sok szempontból hasonlatos az etnicizált szegénység fogalmához. Az általam felvázolt kirekesztett roma mélyszegénységhez kapcsolódó ellenállás és mentalitás talán párhuzamba állítható Gans 'undercaste' fogalmának tartalmával (Gans 1993).

40 A cigányságnak nincs egységes kultúrája, erre utalok. „A közel félmillió magyarországi cigányság több mint 70%-a magyar, több mint 20%-a cigány, és csak közel 10%-a román anyanyelvű, vagyis magyar, oláh és beás cigány” (...) „a köznyelv és ilyenformán a közmegítélés nem tesz különbséget a különböző etnikus csoportok között” (...) „A csoportközi viszonyok tökéletesen leképeződnek az endogámia merev alkalmazásával. Ritkább ugyanis a cigányság etnikai csoportjai közötti házassági kapcsolat, mint a bármelyik cigány és nem cigány csoport közötti házasság. A társadalmi elkülönülést a telepeken belüli térbeli elhelyezkedés is viszonylag jól mutatja” (Ladányi – Szelényi 1997).

Azok a jellemzők, amelyeket többségében a romáknak tulajdonítanak (genetikai vagy kulturális alapon), valójában nem a roma etnikumhoz köthetők, hanem elsősorban egy társadalmi-gazdasági helyzetnek köszönhetően kialakult szubkultúra termékei. Ezzel a megállapítással összecseng Ladányi János és Szelényi Iván megállapítása, akik így fogalmaztak: „Ahogyan a cigány népesség nem képez egyértelműen lehatárolható csoportot, a cigány kultúra, életmód és identitás sem fogható fel valami történelmen kívüli állandósággal egyértelműen lehatárolható, egzotikus etnikai csoportokhoz kapcsolható fogalomként. Ami a klasszifikációs küzdelem »objektív« magvának, a »kisebbség« vagy a többség objektív sajátosságának tűnik, az véleményünk szerint csak az érintett csoportok gazdasági-társadalmi viszonyrendszerének termékeként értelmezhető” (Ladányi–Szelényi 1997).

Fontosnak tartom itt megjegyezni, hogy amikor roma etnikumról beszélünk, szem előtt kell tartanunk, hogy – mivel nincs és soha nem is volt „Cigányország” – szemben az összes többi etnikummal: a cigányság mint csoport objektíve és kizárólag kisebbség, s ez meghatározó jelentőségű az identitás kérdésének szempontjából. Az identitás kérdése pedig meghatározó hatást gyakorol a csoporton belüli és csoportok közötti viszonyokra is. Ennek figyelmen kívül hagyása hiba volna.

ABSTRACT: The research aims to reveal how Roma people live in segregated settlements. Social acceptance of this minority can be helped by analyzing the differences between the standard norms of society and the norms of the Roma. I describe their way of living, their mentality, their adaptation strategies, their preconceptions and stereotypes. In this study I explore everyday affairs and problems. I analyze coping strategies, mentality, ways of relating to the majority, and finally the correlations of these factors.

Irodalom

- A cigányok Magyarországon. Magyarország az ezredfordulón – Stratégiai kutatások a Magyar Tudományos Akadémián. MTA Budapest, 1999.
- Ambrus Péter (1995): A szegénység kultúrája. In Prónai Csaba: *Cigánykutatás és kulturális antropológia*. Budapest.
- Andor Mihály – Reisz Terézia (szerk.) (2002): *A cigányság társadalomismerete*. Pécs, Iskolakultúra.
- Bakó Boglárka (szerk.) (2003): *Lokális világok. Együttélés a Kárpát-medencében*. Budapest: MTA Társadalomkutató Központ.
- Bakó Boglárka (2007): Cigány módra – magyar módra. Együttélési viszonyok egy mikroközösség sztereotípiatörténeteinek át. In Bakó Boglárka – Papp Richárd – Szarka László (szerk.): *Mindennapi előítéletek. Társadalmi távolságok és etnikai sztereotípiák*. Tér és terep, 5. 36–64 o. Az MTA Etnikai-nemzeti Kisebbségkutató Intézet Évkönyve. Budapest: Balassi Kiadó.
- Bakó Boglárka – Papp Richárd – Szarka László (szerk.) (2007): *Mindennapi előítéletek. Társadalmi távolságok és etnikai sztereotípiák*. Tér és terep 5. 488 o. Az MTA Etnikai-nemzeti Kisebbségkutató Intézet Évkönyve. Budapest: Balassi Kiadó.
- Bart Angéla: „Szegénység, etnicitás és társadalmi nemek a kelet-európai átmenetben”. Recenzió. Elérhető: http://web.adatbank.transindex.ro/pdfdok/web11_17_barth.pdf (letöltve: 2010.január)
- Barth, Fredrik (1969): *Ethnic groups and boundaries*. Oslo: University Press, 117–134.
- Bass László – Darvas Ágnes – Dögei Ilona – Ferge Zsuzsa – Tausz Katalin (2007): A szegénység és kirekesztés változása. ELTE TáTK kutatási jelentés. ELTE Szegénységkutató Központ.
- Bourdieu, P. (1998): Gazdasági tőke, kulturális tőke, társadalmi tőke. In Lengyel Gy. – Szántó Z. (szerk.): *Tőkefajták: A társadalmi és kulturális erőforrások szociológiája*. Budapest: Aula Kiadó, 155–176.
- Clark, Kenneth B. (2008): *Fekete gettó: a hatalom dilemmái*. Budapest: Educatio.
- Diósi Ágnes (1990): *Szűz Mária zsebkendője*. Budapest: Kozmosz.
- Dupcsik Csaba (2009): *A magyarországi cigányok története*. Budapest: Osiris Kiadó.
- Džambazovič, Roman – Jurásková, Martina: A romák társadalmi kirekesztettsége és szegénysége Szlovákiában. http://web.adatbank.transindex.ro/pdfdok/web11_09_juraskova.pdf

- Emigh, Rebecca Jean – Iván Szelényi (szerk.) (2001): *Poverty, Ethnicity, and Gender in Eastern Europe During the Market Transition*. Westport-London: Prager Publishers.
- Erdős, Kamill (1989): A magyarországi cigányság. In Vekerdí József (szerk.): *Erdős Kamill összegyűjtött írásai*. 42–53. Békéscsaba: Gyulai Erkel Ferenc Múzeum.
- Fábián Zoltán – Sík Endre (1996): Előítéletesség és tekintélyelvűség. In *Társadalmi riport*, 381–413. o.
- Ferge Zsuzsa (2003): *Kétsebességű Magyarország*. Budapest: ELTE TáTK Szociális Munka és Szociálpolitika Tanszék.
- Ferge Zsuzsa – Darvas Ágnes – Tausz Katalin (2002): *Társadalmi védelem, kirekesztés és szegénység Magyarországon*. Budapest: Nemzetközi Munkaügyi Hivatal, Közép-Kelet Európai Iroda.
- Fleck Gábor – Orsós János – Virág Tünde (1999): Megélhetési stratégiák a partosi beás közösségben. In: *Régió* 10/1. 64–83.
- Forray R. Katalin (1998): *Cigány gyerekek szocializációja: család és iskola*. Budapest: Aula.
- Gans, Herbert J. (1993). *From 'underclass' to 'undercaste': Some observations about the future of the post-industrial economy and its major victims*. New York: Columbia University.
- Glaser, Barney – Strauss, Anselm (1969): *The discovery of grounded theory*. Chicago: Aldine.
- Goffman, Erving (1959): *The Presentation of Self in Everyday Life*. Garden City, NJ: Anchor.
- Grounded Theory Online Forums and Seminars: <http://groundedtheory.com/dcforum/genral>.
- Havasi Éva (2002): Szegénység és társadalmi kirekesztettség a mai Magyarországon. (Poverty and Exclusion in Contemporary Hungary). *Szociológiai Szemle* 4: 51–71.
- Horváth Kata (2002): „Gyertek ki nálunk, hogy jobban megismerjük egymást!” Epizódok egy falusi magyar cigányközösség életéből. (Antropológiai esettanulmány) In Kovács Nóra–Szarka László (szerk.): *Tér és terep. Tanulmányok az etnicitás és az identitás kérdésköréből*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 241–325.
- Kalla Éva – Soproni Ágnes (1997): „Írják le a sóhajtasomat!” *Milyen lehet cigánynak lenni.* Budapest: Magvető.
- Kemény István (szerk.) (1999): *A magyarországi romák*. Budapest: Press Publica.
- Kemény István – Havas Gábor (1996): Cigánynak lenni. In *Társadalmi riport*, 352–380.
- Kemény István – Janky Béla – Lengyel Gabriella (2004): *A magyarországi cigányság 1971–2003*. Budapest: Gondolat Kiadó–MTA Etnikai-nemzeti Kisebbségkutató Intézet.
- Kertesi Gábor (2005): *A társadalom peremén*. Budapest: Osiris.
- Ladányi János – Szelényi Iván (1997): Ki a cigány? *Kritika*, dec. 179–191.

- Ladányi János – Szelényi Iván (2004): *A kirekesztettség változó formái. Észak-magyarországi stratégiai füzetek.*
- Lewis, Oscar (1968): *Sanchez gyermekei.* Budapest: Európa Könyvkiadó.
- Pálos Dóra (2007): „Cseperedünk.” Egy beás közösség önsztereotipizálási folyamatairól. In Bakó Boglárka–Papp Richárd–Szarka László (szerk.): *Mindennapi előítéletek. Társadalmi távolságok és etnikai sztereotípiák.* Tér és terep 5. Az MTA Etnikai-nemzeti Kisebbségkutató Intézet Évkönyve. Budapest: Balassi Kiadó.
- Prónai Csaba (1995): *Cigánykutatás és kulturális antropológia.* Budapest/Kaposvár: ELTE/CSVMTKF.
- Réger Zita (2002): *Cigány gyermekvilág: olvasókönyv a cigány gyermekfolklórból.* Budapest: L'Harmattan.
- Rostás-Farkas György – Karsai Ervin (1990): *A cigányok hiedelemvilága.* Pécs: Cigány Kulturális és Közművelődési Egyesület.
- Spéder Zolt (2002): *A szegénység változó arcai. Tények és értelmezések.* Budapest: Andorka Rudolf Társadalomtudományi Társaság–Századvég Kiadó.
- Stewart, Michael (1994): *Daltestvérek.* (Az oláh-cigány identitás és közösség továbbélése a szocialista Magyarországon.) Budapest: T-Twins Kiadó–MTA Szociológiai intézet–Max Weber Alapítvány.
- Szalai Júlia (2002): A társadalmi kirekesztődés egyes kérdései az ezredforduló Magyarországon. In *Szociológiai Szemle*, 4: 34–50.
- Szuhay Péter (1997): Akiket cigányoknak neveznek – akik magukat romának, muzsikusnak vagy beásnak mondják. In: *Magyar Tudomány*, 6: 656–74.
- Szuhay Péter (1999a): Foglalkozási és megélhetési stratégiák a magyarországi cigányok körében. In Glatz Ferenc (szerk.): *Cigányok Magyarországon.* (Magyarország az ezredfordulón). Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Szuhay Péter (1999b): *A magyarországi cigányság kultúrája: etnikus kultúra vagy a szegénység kultúrája.* Budapest: Panoráma.
- Szuhay Péter (2006): *A magyarországi cigányság kultúrája.* Budapest: Medicina.
- Tamás Ervin – Révész Tamás (1977): *Búcsú a cigányteleptől.* Budapest: Kossuth Könyvkiadó.
- Tauber István (1993): Cigányság, társadalmi beilleszkedés, társadalmi problémák. In *Főiskolai Figyelő*, 2: 192–194.
- Törzsök Erika – Paskó Ildikó – Zolnay János (szerk.) (2008): *Cigánynak lenni Magyarországon.* Jelentés 2007. Budapest: EÖKIK.
- Vajda Imre (szerk.) (1997): *Periférián – Roma szociológiai tanulmányok.* Budapest: Ariadne Kulturális Alapítvány

Variációk egy témára

Rácz Attila

racz.attila1@gmail.com

Talán nem túlzás azt állítani, hogy Solt Ágnes *Élet a reményen túl* című kutatási jelentése ritkán tapasztalt visszhangot váltott ki szakmai és közéleti körökben. S talán helytállónak tűnhet az a benyomás is, hogy a tereptanulmányt övező vita helyenként az indulatos reakcióktól, az elfogódott megnyilvánulásoktól sem volt mentes.

Az ominózus munka „színre lépését” megelőző és követő hónapokban ugyanakkor két további, szintén szociológiai „vértetű” mű – nevezetesen: Takács Géza *Kiútkeresők* című szociográfiája, illetve Virág Tünde *Kirekesztve* című monográfiája – is az olvasóközönség elé került, amelyek a bennük középpontba állított problematika „rokonsága”, illetve a vizsgálódás helyszínéül választott terek egyezése okán kapcsolatba hozhatók Solt Ágnes kutatási jelentésével.

Az alábbiakban e két tudományos produktum bemutatására vállalkozom – néhány olyan szempont (módszertan, felhasznált irodalmak, a mentalitás problematikája) felvetésével, amelyek a Solt-féle kutatási jelentést kísérő polémia során is előtérbe kerültek. Úgy vélem, egy efféle, némiképp talán rendhagyó recenzió azért is lehet helyénvaló, mert segíthet kijelölni egy majdani, komplex összehasonlító vizsgálat főbb kérdéseit, amelyeket megválaszolva talán kiderülhet: a közelmúltban napvilágot látott tudományos produktumok közül miért éppen Solt Ágnes tereptanulmánya kavart oly heves szakmai-közéleti vihart, s vált – bizonyos olvasatokban – tudományos „botránykövé”.¹

Gettóiskolák...

Maradva az időrendnél, Takács Géza *Kiútkeresők* című munkája a nagy múltú *Magyarország felfedezése* sorozat darabjaként jelent meg 2009-ben, s tágabb értelemben véve az oktatás problematikája köré szerveződik, az iskola intézményét állítja a figyelem középpontjába. Közelebről nézve a szociográfia az elmúlt bő két évtized baranyai pedagógiai kezdeményezéseibe nyújt betekintést. Ahogyan azt

¹ A Solt-féle kutatási jelentés kiváltotta reflexiók hevessége különösen Takács Géza szociográfiájának fogadtatásával összevetve mondható kontrasztosnak. Hiszen, bár az Írószövetség székházában rendezett 2010. február 16-i könyvbemutató szép számmal vonzott érdeklődőket – s az elmúlt hónapokban néhány rövidebb-hosszabb ismertetés, kritika is napvilágot látott –, mégsem állítható, hogy a kötet túlzottan komoly visszhangot váltott volna ki. Virág Tünde monográfiája néhány hónapja került az olvasóközönség elé – szakmai fogadtatásának irányai a közeljövőben körvonalazódhatnak.

a „civilben” gyakorló tanárként tevékenykedő szerző bevezetésképpen az értésre adja: elsődlegesen arra volt kíváncsi, „mi váltható (...) valóra a pesti pedagógiai tervekben, melyik fogalom mit jelent kétszáz kilométerrel odébb” (Takács 2009: 8). E törekvésnek megfelelően Takács Géza útjai Mánfára, Magyarmecskére, Pécsre és Alsószentmártonba vezetnek, szemügyre veendő azokat a pedagógiai műhelyeket – alap-, közép- és felsőfokú oktatási intézményeket –, ahol a felnövekvő cigány generációk tanítása-nevelése zajlik. A tabló kidolgozása közben ugyanakkor nagy figyelem fordítódik annak feltárására is, hogy a központi oktatáspolitikai irányelvek folytatólagos módosulása miképpen hat ki a felkeresett intézmények működésére, mindennapjaira.

A szociográfiát olvasva hamar szembetűnik, hogy a Pécs körüli tehetség-gondozó bázis egyes helyszínein ily módon szerzett tapasztalatok, emlékképek mintegy kaleidoszkópszerűen váltják egymást. Ezen a dinamikán alapul a kötet felépítése, illetve a nagyobb részek mozaikszerű belső elrendezése is. „A kötet felépítése kettős. Egyfelől intézmények szerint tagolódik, a négy helyszín szerint, amelyeket az elmúlt hét évben újra meg újra meglátogattam. A másik tagolódás épp ezekből a látogatásokból adódik, hiszen megesett, hogy évek teltek el a két látogatás között. Az egyes beszámolók tehát időrendben követik egymást, intézményekként elkülönülve” (Takács 2009: 14).

Hasonló mozaikszerűség figyelhető meg a szöveg összetettségét tekintve is – s itt elsősorban arra kívánok utalni, hogy a kötetben meglehetősen sokféle stílusú textus egyberostálása valósul meg. A *Kiútkeresők* ugyanis egyaránt tartalmaz kritikus hangvételi elemzést, élménybeszámolót, élettörténeti áttekintést, s persze – a legnagyobb mennyiségben – az elbeszélő benyomástöredékeit, töprengéseit és elmélkedéseit, valamint folyamatos önreflexióit. E szövegrészek közül kiemelkedni látszik két hosszabb terjedelmű s utóbb monológgá szerkesztett interjú, amelyek alanyai Heindl Péter, a Collegium Martineum egykori igazgatója, illetve Pálmainé Orsós Anna romológus, a pécsi egyetem oktatója. Úgy tűnik, hogy ezek a monológok – sikerültségük és elhelyezésük okán – nemcsak a kötet keretétől szolgálnak, hanem afféle keresztmetszetét is nyújtják az elmúlt bő két és fél évtized baranyai pedagógiai történéseinek.

E sokféle stílusú és minőségű szövegrész közül még hadd emeljem ki a *Kiútkeresők* egyik utolsó egységét. A „Híradások a baranyai iskolai történetekről” című alfejezet azokat a cikkeket, írásokat tekinti át, amelyek a helyi pedagógiai kezdeményezésekről, illetve azok alakulásáról adtak számot a közelmúltban. Ezeket szemrevételezve Takács egyszerre tartja kifogásolhatónak és szegényesnek az eddigi összegzéseket – például Moldova György *Ha az Isten hátránézne* című szociográfiáját felszínességeért kritizálja –, s szorgalmazza a tanulások pontos leírását és hiteles elbeszélését. „Általában is kevés a hír a cigányságot érintő jó iskolatörténetekről, s ezen belül is hiányos volt a baranyaiak törekvéseinek a bemutatása” (Takács 2009: 317). Úgy tűnik tehát, hogy szociográfiájával a szerző nem másra vállalkozik, mint éppen az általa tételezett hiány pótlására.

...és gettófalvak

Az oktatási rendszer – mint egyenlőtlenségeket generáló entitás – az előtérbe kerülő problematikák egyike Virág Tünde monográfiájában is, amely mind a kérdésfeltevések kidolgozottságát, mind az exponált problematika komplexitását tekintve példaértékű munkának tartható.

A társadalmi és etnikai kirekesztés jelenségét a térbeli szegregáció perspektívájából vizsgáló munka központi fogalmai a cigánytelep, a gettósodó falu, illetve a gettósodó térség. E léptékek mentén a kutató – mint azt a bevezetésben megfogalmazza – arra a kérdésre keresi a választ, hogy „...milyen gazdasági, társadalmi és térbeli folyamatok termelik folyamatosan újra azokat a tereket, ahol azok a társadalmi csoportok élnek, amelyeket a többségi társadalom cigánynak tart, s akikkel ezért nem, vagy csak erősen szabályozott formában kíván érintkezni” (Virág 2010:7). A kötet elemzései egyszerre irányulnak a szegregáció változó mintáinak bemutatására, illetve a kirekesztettség okainak és következményeinek feltárására. Ilyeténképpen a *Kirekesztve* egyaránt láttatni engedi – többek között – a helyi szociálpolitika mindennapi gyakorlatát, a foglalkoztatási lehetőségek alakulását, amiképpen bepillantást nyújt a helyi társadalom differenciálódásába, valamint a cigány családok mindennapi megélhetési, boldogulási lehetőségeibe is.

A kötet erősségének tartott komplexitás egyik forrása alighanem az, hogy a szerző mindvégig nagy hangsúlyt fektet a történeti dimenzió figyelembevételére is. Ez a szempont azért sem lényegtelen, mivel Solt Ágnes *Élet a reményen túl* című tereptanulmányát Dupcsik Csaba részben amellet érvelve marasztalta el *Esélybeli* kritikájában, hogy „a kutatási jelentésből fájón hiányzik a múlt, a történelmi szemlélet”.

A Virág Tünde által láttatott történeti folyamatok igencsak összetettek, s összességében azt a képet rajzolják az olvasó elé, hogy a létező szocializmus évtizedei rendkívül „masszív” örökséget hagytak maguk után. A településrendszeren belüli mai egyenlőtlenségek kialakulása szempontjából különösen nagy jelentőségű az 1971-ben elfogadott Országos Településhálózat-fejlesztési Koncepció, amelynek folyományaként az ország elsorvasztásra ítélt, periferikus aprófalvaiban koncentráldott egy jelentős tömegű szegény, többségében cigány népesség. Ám ugyanígy nem lebecsülendők a rendszerváltást követő gazdasági válság hatásai, amelyek elsődlegesen az egykori szocialista nehézipari központokat és a hagyományos mezőgazdasági területeket érintették negatívan – egyúttal arra kényszerítve a munkájukat elvesztő alacsony képzettségű, nagyrészt ugyancsak roma népességet, hogy az agglomerációs térségen kívüli falvakba „meneküljön”.

Összességében ezen évtizedes folyamatok, a változó dinamikájú és motivációjú lakosságcsere eredményeképpen jöttek létre napjainkra azok a gettósodó térségek, ahol „...szinte csak és kizárólag alacsony társadalmi státuszú, többségében cigány családok élnek, akik a rendszerváltás után, a munkahelyek eltűnésével, a foglalkoztatottság nagyon alacsony szintű stabilizálódásával végletesen kirekesztve lettek” (Virág 2010: 40).

Ami a monográfia felépítését illeti: a kötet három nagyobb részre tagolódik. Az első rész – „A települések peremén – számok tükrében” címmel – a gettósodó folyamatokat a településpolitika és a foglalkoztatási lehetőségek változó rendszerének aspektusában, s megannyi adatsor kíséretében vizsgálja. Elsődlegesen az oktatási és szociális intézményekből való kirekesztettség okaira és következményeire fókuszál a „Kistelepülések fogságában – intézmények a gettóban” című egység; míg a kötetzáró „A társadalom peremén – a gettók társadalma” című rész két „kimondottan” gettófalu, a Baranya megyei Alsószentmárton, illetve a Borsod megyei Csenyéte eltérő boldogulási lehetőségeit és perspektíváit veszi górcső alá és hasonlítja össze.

Terepek és módszerek

A vizsgált művekben „elejtett” megjegyzések is arra engednek következtetni, hogy mindkét szöveg készre formálását hosszú évek szívós és kitartó kutatómunkája előzte meg. A *Kirekesztve* bevezetéséből például kiderül: a „könyvet megalapozó kutatások 2002-ben kezdődtek”, s hogy a szerző – noha egyes fejezeteket „már évekkel ezelőtt befejezettnek” gondolt – 2010 januárjában zárta le a kéziratot (Virág 2010: 21).

Feltétlenül a monográfia erénye, hogy abban többféle módszer együttes alkalmazása figyelhető meg. Hiszen az első rész fejezetei adatfelvételek elemzésein alapulnak, amelyekhez a szerző népszámlálási adatokat, illetve a T-Star adatbázisból elérhető információkat használt fel. Változik a metódus a kötet következő részében: az 5. és 6. fejezetek kimondottan interjúzásra épülnek. A beszélgetések alanyai polgármesterek, jegyzők, iskolaigazgatók, illetve szociális szakemberek; s ezekből a dialógusokból mintegy tíz-tizenöt mondatos interjúrészletek – nyilván illusztráció gyanánt – a kötetbe is beillesztésre kerülnek. A kvantitatív és a kvalitatív módszerek ötvözése figyelhető meg ugyanakkor a monográfiát záró esettanulmányokban, amelyek kisebb részben statisztikai adatelemzéseken, nagyobb részben pedig interjúzáson alapulnak.

Mindenképpen a kutató kreativitását dicséri, hogy az első fejezetek kialakításakor – a már említett nagy adatbázisokon túl – mert „alternatív” forrásokhoz is folyamodni, így a szülők foglalkoztatottságára vonatkozóan általános iskolai naplókából szerzett adatokat. S bár akár magától értetődő szerzői, illetve szerkesztői fogásnak is tekinthető, de – hasonlóan a kiragadott interjúrészletekhez – a kötetben elhelyezett diagramok és térképek szintén az elemzett-leírt folyamatok könnyebb megértését szolgálják.

A kéziratként 2009 áprilisában lezárt *Kiútkeresők* szintén hosszú évek visszatérő látogatásain alapul – van például fejezet, amelynek élményanyaga 2002-re datálódik. Mindazonáltal szembetűnő, hogy Takács Géza igencsak kritikus az általa végzett terepmunka alaposágát illetően. Egyrészt kifogásolja a vizsgálódás elhúzódnását, másrészt problematikusnak tartja az időhiányt, amely álláspontja szerint az alapos feltárás, a valóban mélyreható szemlélődés gátjának bizonyult.

„Munkámmal lassan haladtam, teltek az évek, változtak az intézmények, és sokkal kevesebb időt töltöttem Baranyában, mint amennyi szükséges lett volna a teljes kép bemutatásához. Inkább csak pillanatfelvételek készültek, de én ezeket a pillanatokat – jellemzőnek és tanulságosnak vélvén – mégis merészkedem megmutatni az olvasónak” (Takács 2009: 15).

Könnyen észrevehető, hogy Takács ugyanezekkel a módszertani jellegű kifogásokkal „operál”, amikor saját „fogyatékoságait” – azaz: elbeszélői kompetenciájának határait – teszi szóvá; illetve – ezzel párhuzamosan, művének műfaji klasszifikálásakor – elveti a professzionális (iskola)szociográfiaként történő besorolást. „Írásom egy botcsinálta szociográfus munkája. Amikor belefogtam, épp egy pedagógiai lap szerkesztője voltam, s nagyon is kézenfekvő volt, hogy egyfajta iskolaszociográfia lenne a cél. Ahhoz azonban, hogy ez megvalósulhasson (...), sokkal többet kellett volna a választott helyszíneken lennem” (Takács 2009: 11).

Hagyományok és tudományos előzmények

Mint említettem, Takács Géza kötete egy patinás széria darabjaként került az olvasóközönség elé. Ezzel – Romano Rácz Sándor 2008-as *Cigány sorát* követően – rövid időn belül a második kifejezetten roma tematikájú kötet látott napvilágot a *Magyarország felfedezése* sorozat keretében, miközben korábban kizárólag a Diósi Ágnes által jegyzett *Cigányút* fókuszált – még 1988-ban – az etnikai kisebbségre. Legalábbis figyelemre méltó, hogy Takács Géza sem az előbbire, sem pedig az utóbbi alkotásra vonatkozólag nem tesz megjegyzéseket, utalásokat. Ahogyan – s e tény talán még inkább elgondolkodtató – nem tekinti releváns, meghatározó előzménynek a hetvenes évektől végzett cigánykutatások fontosabb megállapításait sem, illetve teljes egészében negligálja a roma diákok oktatási rendszeren belüli érvényesülését firtató különféle vizsgálódások, felmérések eredményeit is.

Hivatkozik ugyanakkor a szerző a két világháború közötti falukutatói tradícióra, amely Baranya megyét – közelebbről a hajdani református zárványt, az Ormánságot – hagyományosan kitüntetett vizsgálódási helyszínnek tekintette. Mint ismert: Kiss Géza, Kodolányi János és falukutató társaik a két világháború között elsődlegesen a paraszti egyke problematikáját, s ezzel összefüggésben az intenzív népességfogyást tanulmányozták hazánk e déli peremvidékén. A kötet végére jutva ugyanakkor kiderül: a *Kiútkeresők* sem az *Ormánsági szótár*, sem pedig a *Baranyai utazás* alapvetéseit, megállapításait nem implikálja – s például Kiss Géza nevének és munkásságának említése is mintegy „kimerül” a szellemi rokonság kinyilvánításában. „Azt gondoltam, Kiss Géza iránti tiszteletemet, lelki hagyatékának megbecsülését mi is szolgálhatná jobban, mint azok megismerése, aki életet hoztak az elárvult falak közé” (Takács 2009: 10).

A *Kiútkeresők* és *Kirekesztve* című kötetek között vonható párhuzamok egyike, hogy a két világháború közötti időszakban keletkezett szociográfiákat Virág Tünde is meghatározó előzményeknek tekinti – jelezve: „...a falusi szegények, elsősorban a napszámosok, zsellérek boldogulási lehetőségeiről, munkavállalási

formáiról szóló leírások összevethetőek a települések peremén élő cigányok helyzetéről szóló későbbi elemzésekkel” (Virág 2010: 8). Ezen túlmenően a kutató azonban további szellemi impulzusokat is megnevez, amelyek monográfiájának elméleti megalapozásához döntően hozzájárultak. „Könyvemben egyaránt támaszkodom az észak-amerikai és a nyugat-európai nagyvárosi gettókról írt elemzések módszertani megközelítésére és elméleti következtetéseire, a geográfusok és szociológusok településrendszeren belüli társadalmi folyamatokról, a hátrányos helyzetű területekről szóló elemzéseire, a vidéki élet, a parasztság megélhetési viszonyait, a szegénység meghatározottságait és történeti gyökereit bemutató klasszikus falukutatókat és a különböző cigány csoportok körében végzett terepkutatások tapasztalataira” (Virág 2010: 10).

Alighanem a szellemi ösztönzések illetően sokféleségével is magyarázható, hogy a kötet irodalomjegyzéke imponálóan gazdag. Ahogyan mindvégig korrekt módon valósulnak meg a hivatkozások is – némi hiányérzete csupán a pontos oldalszámok feltüntetésének elmaradása miatt lehet az olvasónak.

Talán nem érdektelen adalék, hogy a több mint százötven tételt tartalmazó bibliográfiában Beluszky Pál, Havas Gábor és Ladányi János munkái szerepelnek a legnagyobb számban. Részben Ladányi nevének illetően felülreprezentáltsága okán e szakirodalmak közül e helyütt hadd emeljem ki a Ladányi–Szelényi szerzőpáros *A kirekesztettség változó formái* című kötetét. Hiszen úgy tűnik, hogy az abban exponált s egyúttal a posztkommunista viszonyokra kiterjesztett ‘underclass’ fogalom fontos szerepet játszik Virág Tünde érvrendszerében – jelezvén: az általa középpontba állított halmozottan hátrányos helyzetű csoportokat „...szegregált lakóhely, társadalmi és gazdasági kirekesztettség, valamint mindezek átöröklődése a következő generációra” jellemzi (Virág 2010: 183–184).²

Kritikai beállítódások

Hogy Takács Géza az említett mértékben és módon negligálja a mainstream kutatási eredményeket, az persze szorosan összefügg a szociológiai vizsgálódásokkal szembeni – felettébb nyíltan hangoztatott – averzióival. „Ehhez a munkához azért fogtam hozzá, mert a magam részéről cigányügyben a szociológiai nézőponttal mélységesen elégedetlen voltam. Azt bizonyítani akárhányszor, akárhány mutatóval, akárhány felmérésben, akármilyen tudósi szenvedéllyel, hogy egy cigány gyermek esélyei a nem cigány életformára ötvenszer kisebbek, mint a nem cigány társának, egyszerűen történelmietlen tétel, de ezen túl még cigányt hergelő és nem cigányt megszégyenítő moralizálás is” (Takács 2009: 317).

Mindazonáltal Takács nem kizárólag a tudományos „előzményeket” illetően ennyire kritikus. Hasonló „szenvédegyességgel” mutat rá az állami oktatáspolitikai elvek folytatólagos elhibázottságára – s egyáltalán: teszi szóvá az iskola

² A Ladányi–Szelényi szerzőpáros munkájának kiemelése azért sem teljesen önkényes, mert Solt Ágnes tavaly közzétett kutatási jelentésének irodalomjegyzéke szintén megnevezi e munkát. A kutató mostani, a *Szociológiai Szemle* e számában publikált tanulmánya pedig (egy lábjegyzet erejéig) ugyancsak hivatkozik a szerzőpáros elméletére – igaz, az ‘underclass’ fogalom használhatóságával kapcsolatban kifogását hangoztatja.

életébe való túlzott politikai beavatkozást. E kritikai megjegyzések meglehetősen egyértelműséggel ostromozzák a minisztérium által támasztott integrációs kényszereket – amelyek formális megfelelésekre ösztönzik, „ál(szövetségek)” és „(ál)szerződések” kötésére sarkallják az érintett intézményeket –, amiképpen élesen bírálják a „karrierszakértőknek” kedvező pályázati rendszert is. „Szívesen megtanulnak és képviselnek [ti. a karrierszakértők – R. A.] bármi újat, ha adódik. Nem ők tehetnek róla, bár azért egészen föl sem menthetőek, ha az egyik országos szakmai csőd után ugyanolyan odaadással hozzák össze a másikat” (Takács 2009: 160–161).

Az efféle kritikai beállítódás nem áll azonban távol Virág Tündétől sem, aki – nyilván az általa vizsgált probléma komplexitásából adódóan – egyszerre több területre vonatkozólag fogalmazza meg bírálatait. Takács Gézához hasonlóan hangsúlyozza például a központi oktatási irányelvek tarthatatlanságát, amikor jelzi, hogy a Belső-Csereháthoz tartozó településeken, illetve az itteni iskolákban „...a szakmai diskurzusban megjelenő oktatási integráció, illetve szegregáció fogalmai nem alkalmazhatóak” – lévén: az itteni települések „...jelentős része etnikailag szegregált (...), így az ezeken a településeken élő gyerekek többségét »nincs kihez integrálni«” (Virág 2010: 164).

Szintén a Belső-Cserehátra vonatkozólag – tágabb kontextusban pedig a szabad iskolaválasztás következményeinek számbavételekor – kerülnek „diagnosztizálásra” a gettóiskolák siralmasként jellemzett oktatási feltételei. „Az elmúlt évek jelentős infrastrukturális beruházásai nem reflektáltak a térség demográfiai egyenlőtlenségeire sem: az iskolaberuházások többsége az egykori körzetközpontokban valósult meg annak ellenére, hogy az odajáró gyerekek többsége esetleg a szomszédos gettótelepüléseken él” (Virág 2010: 164).

A kirekesztődés egy másik szféráját, azaz a munka világát illetően a szerző különösen erőteljesen „ostorozza” a közfoglalkoztatás jelenlegi rendszerét, mondván: az annak keretében elvégzett, „...sokszor céltalan és méltatlan (...) munkák a segélyezetteket nem közelítik az elsődleges munkaerőpiachoz, de gátolják a mindennapi megélhetéshez szükséges informális munkavégzésben” (Virág 2010: 146). Nem marad ugyanakkor említés nélkül a hazai és uniós foglalkoztatási programok kudarca sem, amelyek „...nagy része olyan szakmát adott, amely nem, vagy csak korlátozott mértékben értékesíthető a munkaerőpiacon”, s így „...a programok végétével a résztvevők visszakerültek a segélyezettek körébe” (Virág 2010: 142).

Markáns kritikai beállítódás ide vagy oda, alighanem a terepen való szemlélődés folyamatának már említett felszabdaltságával, a vizsgálódás széttöredezettséggel magyarázható, hogy a *Kiútkeresők* végül nem áll össze egységes történetté, minden tekintetben koherens és jól áttekinthető narratívává. Ha mégis rövid összefoglalást kellene adnom, akkor azt mondanám: Takács Géza szociográfiájában a baranyai pedagógiai kezdeményezések a reményteljes kezdetek, az úttévesztések, a kudarcok, s leginkább a valódi áttörések elmaradásának narratívájaként beszélődnek el. Hiszen valamennyi felkeresett és bemutatásra kerülő helyszínen az látható: tehetséges és ambiciózus, sokra hivatott fiatallem-

berek újszerű pedagógiai megoldásokat keresve és találva tesznek kísérletet a helyi beás cigányság oktatási helyzetének jobbítására, ám próbálkozásaik a legtöbb esetben kisiklanak.

S e téren nemcsak a már említett oktatáspolitikai tényezők kerülnek megnevezésre, hanem „fájóan” nagy szerepük van a személyes ellentéteknek is, amelyek legfőbb gátját képezik az intézmények közötti együttműködésnek, a valódi hálózattá szerveződésnek. „És minél szorosabb kapcsolat, szellemi együttműködés lenne kézenfekvő és indokolt amúgy, annál nagyobb a feszengés, hogy ez mégsem lehetséges. Hogy ez szinte teljességgel lehetetlen” – hangzik például a keserű konklúzió a Collegium Martineum és a Gandhi Gimnázium relációjában (Takács 2009: 186). De hasonlóan az érdemi kooperáció hiánya miatt nem tölti be valódi szerepét a PTE Romológiai Tanszék sem, amely ekképpen „...nem szellemi műhelye a baranyai iskolai történeteknek” (Takács 2009: 207).

A mentalitások színe és visszája

Solt Ágnes tereptanulmányával szemben jogosnak tűnő kritikaként vetődhetett fel, hogy a kutató a romák és nem romák éles szembenállásából indul ki, s ez az alapállás – magam is úgy vélem – mintegy „végigvonul” a dolgozat egészén. (E szempontból talán kulcsjelentőségű, hogy a kutatási jelentést felvezető három „hipotézist”, illetve alapállítást a kutató nem küldi margóra dolgozata végén.)

Bevallottan a három szöveg egymáshoz való közelítésének céljával hadd jelezzem e helyütt ugyanakkor azt, hogy a romák és a nem romák közötti különbséget nem kizárólag Solt Ágnes tartja ennyire karakterisztikusnak. Takács Géza például egyenesen egy civilizációs küzdelem szembenálló szereplőiként láttatja a két társadalmi nagycsoportot – vagy legalábbis egy civilizációs dilemmát diagnosztizál, amikor tágabb perspektívába helyezi mondanivalóját. „Az a kérdés, hogy mi lesz Magyarországgal, ha a roma társadalom terjeszkedése egyúttal a magyar civilizációs örökség felszámolódását is jelenti, telepekké alakulnak a falvak, vagy falvakká a telepek” (Takács 2009: 9).

Bár e recenzió nem nyújt lehetőséget a mélyreható és alapos szövegelemzésre, azt azonban e rövid (s nyilván önkényesen kiragadott) idézet kapcsán mindenképpen megjegyezném, hogy ebben a szövegkörnyezetben a cigányság egy olyan csoportként azonosítható, amelynek térnyerése – egy lehetséges forgatókönyv szerint – kizárólag egy másik társadalmi nagycsoport „kárára”, de legalábbis pozícióvesztésével történhet meg. S ezt a felettébb sommás helyzetértékelést legfeljebb árnyalja – ám a kijelentés élet teljességgel aligha veszi el –, hogy a baranyai cigányok élethelyzetét a szerző utóbb kiterjeszti a kontinens valamennyi roma közösségére, majd azt egy még tágabbnak tűnő kontextusban a nyugat-európai bevándorlók problematikájához közelíti. „A baranyai cigányok sorsa a borsodi, a csereháti és a szabolcsi romák sorsa is. Ahogy a szlovákiai romáké, a németországi törököké, az észak-európai araboké, a franciaországi afrikaiaké. (Noha mégis

egészen más.) A baranyai cigányok története a nagy civilizációs kihívás egyik helyszíné” (Takács 2009: 9).

Virág Tünde monográfiájában elmarad az ilyesféle markáns különbségtételezés. A mentalitásokat ugyanakkor ő sem hagyja említés nélkül: a kötet utolsó részét képező esettanulmányok a szegregált településeken élők kognitív struktúráira is kitérnek – így a többségi társadalom stigmatizáló véleménye által kiváltott frusztrációk meglétét említik. Szintén e szövegrészek révén nyerhet az olvasó betekintést a családok mindennapi kapcsolatainak alakulásába. A tendencia – mindent összevetve – azonos irányú, mint a Solt által megállapított trendeké: „...a családon belüli szolidaritás lassan visszaszorul, általában csak szűkebb családi körre (szülők, testvérek) korlátozódik” (Virág 2010: 238).

Kötetének második, intézményekre fókuszáló része elején Virág Tünde – összefoglalóan – úgy fogalmaz, hogy a leszakadó települések lakói „...mind térben, mind társadalmilag távol kerültek más társadalmi rétegektől, külső csoportokhoz tartozókkal való érintkezésük minimális és erősen hierarchizált, nincsenek minták, referenciaként működő csoportok” (Virág 2010: 121). Néhány oldallal később ennél is „élesebb” megállapításra lehet figyelmes az olvasó. „A szegénység és kirekesztettség ilyen erős térbeli koncentrációja, a gettótól együtt jár a többségi társadalom értékrendjéről karakterisztikusan eltérő normák és gyakorlatok kialakulásával, ez vezetett a napjainkban mindennapossá váló etnikai konfliktusok megjelenéséhez” (Virág 2010: 129).

Ezen idézetekkel csak azt kívánom jelezni, hogy Solt Ágneshez hasonlóan Virág Tünde sem tagadja, hogy a kirekesztett élethelyzet eltérő értékrend kialakulását vonja maga után, amely ráadásul a romák és nem romák közötti konfliktusok veszélyét hordozza magában. Hogy a két kutató leírásai, magyarázatai mégis markánsan különböznek, annak egyik legfőbb oka alighanem az „objektív adatok” mellőzésében avagy szerepeltetésében – más megfogalmazásban: háttérbe szorításában vagy éppen előtérbe állításában – keresendő. A *Kirekesztve* ugyanis *ab ovo* a térbeli és társadalmi folyamatokra fókuszál, s mintegy azokból eredezteti, vezeti le a kirekesztettséggel járó mentalitásokat. Ellentétben Solt Ágnessel, aki – legalábbis tavalyi kutatási jelentésében – csupán kevés figyelmet szentel a mentalitásokon kívüli tényezőknek.

Egy komparatív vizsgálat elé

Az előzőekben két újabb keletű társadalomtudományi munka párhuzamos bemutatására tettem kísérletet. S ahol erre lehetőségem nyílt, igyekeztem utalni azokra a pontokra, amelyek egy „hármast”, netán „négyest” – azaz: a Solt-féle kutatási jelentéssel, illetve a most publikált zárótanulmánnyal kiegészülő – összevetés során is termékenynek bizonyulhatnak.

Úgy vélem, hogy a már jelzett tematikai egyezés mintegy kínálja egy sok szempontú komparatív vizsgálat elvégzését – lévén: Solt Ágnes kutatása a szegregált romatelepekre fókuszál, Virág Tünde a gettósodó kistérségekben és aprófalvak-

ban játszódó társadalmi és térbeli folyamatokat helyezi kötete középpontjába, míg Takács Géza szintén egy etnikailag mindinkább homogénné váló térségbe – az Ormánságba –, „kalauzolja” olvasóit, hogy bemutathassa a helyi cigányság felemelkedését célzó pedagógiai kezdeményezéseket.

Amennyiben a szövegek különbségeit kívánjuk tetten érni, feltétlenül fontos kérdésnek tartom a felhasznált szakirodalmak problematikáját, illetve – mint arra röviden utaltam is – a mentalitások és a körülmények közötti összefüggések, okok és okozatok meghatározásának mikéntjét.³

Végezetül hadd utaljak egy további szempontra is, amelynek jelenlétét kizárólag Solt Ágnes kutatási jelentésében és Takács Géza szociográfiájában érzem hangsúlyosnak. Mindkét munkában jól tetten érhető a „hiánypótlás” szándékának, illetve a „mást mondás” igényének artikulálódása. E szerzői intenció jegyében Solt Ágnes elsődlegesen a nézőpontváltás fontosságát hangsúlyozza, amikor – szemben a korábbi kutatásokkal – az előítélet-kutatás alanyaivá a telepeken élő romákat teszi. De feltétlenül elgondolkodtató a gyakorló pedagógus Takács Géza általam is felmutatott kategorikus elhatárolódása mindennemű szociológiai argumentációtól.

Vajon e szándékok kellően alátámasztottak-e szakmai érvekkel? S ha igen, megfogalmazóik kellő alapossággal és körültekintéssel járnak-e el „tabudöntögető” állítások megfogalmazásakor? Vajon meglátásaik nem simulnak-e bele abba a trendbe, amelynek révén – ahogyan arra az *anBlokk* című közéleti-tudományos magazin szintén nemrég megjelent, 4. száma igen helytállóan rámutat – a tágabb értelemben vett „cigányozás”, a cigányokról szóló beszéd mindinkább a közéleti viták részévé vált napjainkra; s amely folyamat kulcsmomentuma éppen a cigány–magyar különbség megnevezése, kimondása? Mind-mind olyan kérdések, amelyek válaszokra várnak – mind kutatói, mind befogadói oldalról.

Irodalom

Takács Géza (2009): *Kiútkeresők (Cigányok iskolai reményei)*. Bp.: Osiris.

Virág Tünde (2010): *Kirekesztve (Falusi gettók az ország peremén)*. Bp.: Akadémiai.

3 Nem teljesen tanulságok nélküli már a címek összevetése sem. Solt Ágnes és Virág Tünde munkájának közös vonása, hogy a címek egyaránt a perspektívanélküliség tapasztalatát implikálják. Előbbi kutató – a reményen túl nevutós szintagma alkalmazásával – már felütésképpen a teljes kilátástalansággal, a totális reményvesztettséggel jellemzi a szegregált telepeken élők helyzetét. Virág Tünde ugyanakkor egy határozói igeneves alakot szerepeltet. A kirekesztettség, a lehetőségektől való megfosztottság állapota nyilvánvalóan az alcímbe feltüntetett falusi gettókra, illetve az ott lakókra vonatkozik – s a kötet éppen a kirekesztődés mechanizmusainak megértéséhez segít hozzá. A három szöveget tekintve kizárólag Takács Géza szociográfiájáról mondható el, hogy címében pozitív jelentéstartalmat hordoz – azt sugallva az olvasónak, hogy az exponált problémákra igenis adhatók válaszok, a jelenlegi helyzetből léteznek kiutak, amelyek akár meg is találhatók. Tulajdonképpen ezt a befogadói benyomást erősíti meg a remény szót beemelő alcím is, amely alapján elsődlegesen arra lehet következtetni, hogy maguk a cigányság tagjai volnának a kiútkeresés legfőbb letéteményesei – a kötetet megismervén ugyanakkor kiderül: e folyamatban kulcsszerepet játszanak a bemutatott pedagógusok is.

Széljegyzetek Angelusz Róbert posztumusz cikkéhez

Tardos Róbert

tardosr@gmail.com

Nem is olyan régen, amikor hetvenedik születésnapja alkalmából meglepetésként előkészített ünnepségre, ezen belül tiszteletkötet átadására nagy számban gyűltünk össze, s a felköszöntések közt jövőbeli emeritus státusza is szóba került, Robi a meghatottságtól kicsit elfogódottan, de a rá annyira jellemző derűs spontaneitással valahogy úgy reagált, hogy ha mindez a nyugalomba vonulást jelentené, akkor máris bejelenti, hogy a következőkben sztrájkolni fog. Fájdalmasan kevés idő adatott a továbbiakban, de ennyi is elegendő volt arra, hogy bizonyítsa: mint annyi mindent, ezt is komolyan gondolta – nem csupán tanári tevékenységét folytatta, de újult erővel vetette magát néhány olyan témába, amelyeknek kidolgozása hosszabb ideje foglalkoztatta. Élénk tevékenységét e lap hasábjai is tanúsíthatják, hiszen az elmúlt egy év során két, már ebben az időszakban készült tanulmánya látott itt napvilágot, s ha ezt a harmadik munkáját is ideszámítjuk, amely legutolsó írásainak egyikeként posztumusz jelleggel szűkebb körben már megjelent, talán azt is megállapíthatjuk, hogy ezek szociológiai oeuvre-jének szinte teljes spektrumát átfogták a kommunikáció és közvélemény területétől a tudásszociológián és választáskutatáson keresztül a hálózatelemzés és a rétegződés kérdésköreiig.

Barátként, közeli munkatársként, számos munka szerzőtársaként nem könnyű e szomorú megemlékezések során objektívnek maradni (nem mellékes ebben az összefüggésben sem, hogy az említett tiszteletköteten belüli kontribúcióm a számára kitüntetett fontosságú, és minden ellentmondásosságával őt is folyamatosan foglalkoztató objektivitás kérdésköréről szólt). Erről a társadalomkutatás hazai mezőnyén belül sok tekintetben kivételesen gazdag munkásságról – talán nem pusztán személyes elfogultságom mondatja – a megemlékezések sorában elsőként a *Társadalomkutatás* felkérésére próbáltam valamennyire is átfogó képet adni (a folyóirat-megjelenések sorrendje hozta így). Nem jutott hely azon belül, de most ide kívánczok: Angelusz Róbert is tagja volt e lap elődje, a *Szociológia* szerkesztőségének a nyolcvanas évek második felében. Bár ilyen kapcsolata a későbbiekben nem maradt fenn, a lap kontinuitása, újabb generációinak sikeres működése továbbra is szívügye maradt, s ennyiből talán szimbolikusnak is tekinthető a pályafutás e késői szakaszában itt határozottan tetten érhető publikációs aktivitás, ahogyan e posztumusz megjelenés is.

Ami ezt a munkát illeti, hasonlóan egy – ilyen értelemben szintén posztumusz jegyben napvilágot látott – közös írásunkhoz, voltaképpen alkalmi jelleggel egy születésnapra számúra, s alighanem némi határidőkényszersztól sem mentesen készült, ezzel együtt hosszú évek számos előadás, publikáció során leszűrt tapasztalatát tükrözi, és néhány további elgondolás elemeit is felvillantja. Jóllehet magának a társadalmi tőkének az elmúlt két-három évtized során előtérbe került fogalmát is sokan megkérdőjelezték, ő komoly elméleti lehetőségeket látott vele kapcsolatban akár a kapcsolathálózati elemzés, akár a rétegződés, struktúra (sőt bizonyos összefüggésekben a társadalmi integráció) szempontjából. Ami igazán zavarta vele kapcsolatban, az részben a fogalom sokirányú – elméleti szempontból sok tekintetben inkoherens – alkalmazása, másrészt a tőkefogalom eredeti közgazdasági értelmének gyakori háttérbe szorulása. Mivel a kérdéskör közös kutatásainkon belül is csomópont szerepet töltött be, minderről egymás közt is sokat beszéltünk. Ahogyan ezt ilyen írásaink is tükrözik, egyértelműen osztottuk a tőke- és erőforrás fogalmak megkülönböztetésének – az előbbihez kapcsolódó szűkebb értelmezés, specifikus lehatárolás – fontosságát. Ő egy fokkal talán közelebb állt az instrumentális cselekvés-, illetve konfliktuselméleti értelmezéshez, és elutasítóbb volt a – kutatási programok és paradigmák versenye szempontjából esetleg elfogadhatóbb – fogalmi kiterjesztéssel és ilyen jellegű ambivalenciával szemben. Bourdieu, és különösen Nan Lin megközelítését fontosabb kiindulópontnak tekintette, mint az egyébként nagyra becsült Colemanét, vagy még inkább Putnamét, akiknek interpretációjában a kollektív cselekvés és integráció szempontjai nagyobb hangsúlyt kaptak (bár gondolkodásának árnyaltságára és a szüntelen belső vívódásra, a teoretikus lezárás kerülésére jellemző módon az írás egy igen fontos, 15-ös számú lábjegyzete azért a közjavakkal kapcsolatban javasolt leszűkítő értelmezés általános érvényét is bizonyos fókig korlátozza). Ahogy a tanulmányból kitűnik, magát az egyébként igen termékenynek tartott bourdieu-i társadalmi tőkeértelmezést is némi távolságtartással kezelte, amennyiben az áttételes networkjavak körvonalazása szempontjából kissé elnagyoltnak tartotta – amihez hozzá kell tenni, hogy a közvetlen (egocentrikus) kapcsolathálózati erőforrások megannyi mérési technikája is némi elégedetlenséggel töltötte el, és tőkeletességre való igényét igazából a teljes leírásra törekvő, némiképp kvalitatív jellegű aktometriai módszerek szociológiai alkalmazása elégitette volna ki. Az a tipológiai kísérlet, amely a Bourdieu-féle kulturális tőke formáinak – anyagi- és társadalmi tőke-fajtákra való – transzponálásán alapult, nem csupán figyelmet érdemlő fogalmi kiterjesztés, hanem már azok felé a (csírájukban ebben a tanulmányban is megjelenő) elméleti elemek felé mutat, amelyeket egy hosszabb távon remélt átfogóbb kifejtés során a klasszikus ökonómiai tőkefogalom irányában képzelt el, s ahol a tőkespecifikumok részletes körvonalazása egyebek közt a marxi elméleti eszköztárból is implikált volna olyan elemeket, amelyek közül egy fontos (érték/értékesülési) mozzanat ebben az írásban is megjelent már. A hosszabb távon is termékeny marxi elgondolások elfogulatlan felhasználására nem csupán azok igen alapos ismerete jogosította fel, hanem az is, hogy azok némely inkohe-

rensnek vagy illuzórikusnak bizonyult mozzanatára már igen korán felfigyelt, és e gondolatait kifejezésre is juttatta (ahogy anekdotái sorában még diákéveiről szólva időnként erről is mesélt, egyetemi oktatói közt bizonyos riadalmat is előidézve mindezzel). Egy ilyen átfogóbb tőkeelméleti kifejtés egyben a – Bourdieu által már szintén érintett, de inkább ad hoc módon beemelt – politikaitőke-fogalmat is magában foglalhatta volna, ahogy ennek fontos elemei szintén megjelennek a jelen tanulmányban. Ebben az összefüggésben is gyümölcsöző lehetett volna az a zérusösszegű/nem zérusösszegű kimenetekre vonatkozó megkülönböztetés, amelynek bevonását a strukturális szakadékok három típusára vonatkozóan ő vetette fel a meghatározó dimenziók közé ez év májusi közös akadémiai előadásunk során, s amelynek tanulmányszerű kifejtése szintén a megghiúsult tervek között maradt. Ez a valamelyest már a prezentáció során is realizált gondolatmenet tartalmazhatta volna annak a duális társadalom fogalmának egy történetileg és társadalomszerkezetileg is árnyaltabb körvonalazását, amely a jelen tanulmányon belül – egy meghatározott összefüggésben – csak érintőlegesen jelent meg.

Ugyancsak röviden esik szó az írásban arról a további érdekes mozzanatról, amely azonban erősen foglalkoztatta, az új technikai-társadalmi fejlemény dacára nem kevés személyes tapasztalatot is szerzett róla, és távolabbi elméleti elképzelései közt is megjelent: az online közösségekhez kapcsolódó „social networking” tevékenység, s az ezeken (illetve a különböző blogfelületeken) keresztüli, voltaképpen a szó közvetlenebb értelmében vett társadalmi tőke/tőkés pozíciók konceptuális körvonalazása és empirikus megragadása. Mindez nem csupán teoretikus érdeklődés, de személyes kíváncsiság tárgya és társas élmény forrása is volt számára – ahogyan a kutatásra, az újabb megismerések felszínre hozására is mindvégig mint örömforrásra tekintett, ami jutalmát önmagában hordozza.

Ki kezeshetne arról, hogy egy – szűkebb vagy tágabb értelemben vett – mű minden egyes mozzanatát tekintve valósághűen reprezentálja mindazon elképzeléseket, amelyekről egyedül a szerző adhatna realiztikus képet? Nem beszélve arról, hogy számos ilyen elképzelés további hosszas gondolkodás, s persze az annyira emlékezetes szakmai vagy egyszerűen személyes eszmecsere során ölthetett volna határozottabb formát – amely beszélgetések hiánya pótolhatatlan veszteséget jelent mindazok számára, akik ezeknek valamikor is részesei lehettek.

Tőke vagy erőforrás? – Adalékok a társadalmi tőke elméletéhez –

Angelusz Róbert

Kapcsolathálók, nexusok, erőforrások

Jó nexusokról, széles ismeretségi körről, karriert elősegítő családi háterről, befolyásos gazdag támogatókról már jóval azelőtt beszéltek az emberek, mielőtt a szociológusok a társadalmi tőke fogalmát kialakították volna. Hogy triviális példát említsek a jó partival, a gazdag feleség vagy magas presztízsű férjválasszással kapcsolatos kalkulációk a társadalmi hierarchia legkülönbözőbb szintjein előfordultak, és ha nem is voltak túlságosan gyakoriak, hírértékük miatt a legkülönbözőbb körökben ismertek voltak. A példák egész seregét lehetne felhozni arra, hogy az erőforrások megszerzésének és gyarapításának számos olyan formájával éltek az egyes társadalmi csoportok tagjai, amelyeket ma a szociológusok a társadalmi tőke fogalmával hoznak kapcsolatba. Talán még inkább érvényes ez az állítás Magyarországon, ahol az összeköttetéseknek, patrónusoknak, a vagyontól vesztett lesüllyedő rétegeknek, pl. a dzsentriknek számos olyan képviselője létezett, akik maguk mögött tudhattak egy olyan támogatói kört, amely segítette őket az úrinak nevezhető állások megszerzésében és a rendhez tartozó életstílus bizonyos minimumának fenntartásában.

Az irodalomból is számos példát lehet idézni annak igazolására, hogy a nexusok, a kontaktusok, sőt akár egész kapcsolathálózatok kiépítése, használata és bővítése érdekében milyen jelentős erőfeszítéseket – ha tetszik, beruházásokat – tettek az olyan emberek, akik felismerték a nexusokban és a széles ismeretségi körökben rejlő előnyöket. Pregnanciája miatt ezúttal talán elég, ha egyetlen példaként Bárány Tamás *Nagy idők tanúja* című könyvének főhősére hivatkozom, akit édesapja potenciális nexusok végett minden tanévben más iskolába íratott. Tanult Kassán, Pápán, Szabadkán, voltak magyar, székely, szász, román, szerb osztálytársai, akiknek többé-kevésbé persze a nyelvét is megtanulta. Hősünk az érettségiig arra gondolt, hogy apjának az volta a célja ezzel, hogy az országot jobban megismerje. A papa csak az érettségi után fedte fel valódi elképzelését. Érdemes idézni néhány szemelvényt kettejük párbeszédéből, amelyben a „társadalmi tőke” mai felfogásának körvonalai nem jelennek meg kevésbé élesen, mint napjaink szociológiai kézikönyveiben.

Ez alatt a nyolc év alatt, amíg tanultál, nekem egyetlen gondom volt, már a költségek előteremtésén kívül: hogy hova írássalak be a következő esztendőre. Azt akartam, hogy az ország minden táján tanulj, és lehetőleg olyan tanodában, ahol magas a létszám. Az egyik évben Rozsnyóra akartalak adni, de visszamondtam, mert kiderült, hogy mindössze tizenegy főből áll az osztály.”

„Csakugyan, bólogattam meglepődve... mindenütt legalább ötvenedmagammal ültem a tanteremben... De miért?”

Atyám büszkén kihúzta magát.

„Nyolcszor ötven a négyszáz”, mondta elégedetten.

„Annyi, feleltem, de miért fontos ez?”

„Mert ez az apai örökséged, fiam. Semmi mást nem hagyhatok rád, csak ezt a négyszáz osztálytársat, szép hazánk minden táján.” Majd lejjebb így folytatja: „Ebben a négyszáz osztálytársadban benne van az egész jövőendő Magyarország. Nem érted?! Ebből a négyszáz fiúból legalább nyolcvan nagy karriert csinál; de negyven biztosan! Mindig nagyon megnéztem, hogy a legjobb családok sarjai közé írássalak a legjobb iskolákba. Ezekből a fiúkból polgármester lesz, alispán, táblabíró, országgyűlési képviselő, hírneves ügyvéd, bankdirektor, sőt egyből-kettőből akár miniszter! Na! Hát ennyi nagy állású úr felderülő arcát, baráti keblét, szélesre tárt karját-szívét hagyom rád örökségül, édes fiam! (Bárány 1974: 10–11).

A fenti párbeszéd nagy megjelenítő erővel érzékelteti a nexusok jelentőségét, a majdani kapcsolathálózatok tudatos megtervezését, amelyek eredőjeként a tőkeként használt kapcsolatok nem tekinthetők elméleti fikciónak, hanem valóban részét képezhetik a státuszépítésnek és a karriermobilitásnak. Az idézett példa esetén indokoltan hivatkozhatnánk a modern társadalmi tőkeelméletek olyan fogalmaira, mint a kapcsolatokba történő hosszú távú beruházások, költségek megtérülése, a várható haszon, sőt joggal beszélhetnénk a beruházások és a tervezett nyereség viszonyáról. Emellett megjelennek a hálózati eszköztár olyan elemei, mint a méret (size), a potenciális netwörktagok gazdagsága, presztízse és erőforrásai (social capital), sőt a kapcsolathálózat legmagasabb posztot elérő tagja (upperreachability), miközben felmerül a network hierarchikus ívének (extension) és sokrétűségének (heterogeneity) kérdése is.¹

A két világháború közötti magyar társadalom valóságos kincsesbányája volt a kapcsolathálózati erőforrások működtetésének. A feudális struktúrák, intézmények és privilégiumok továbbélése, az Erdei Ferenc (1976) által körvonalazott duális társadalomszerkezet egyaránt kedvezett a fontos kapcsolatok ápolásának, instrumentális használatának és differenciált kiépítésének. Ami a feudális struktúrákat illeti, Bourdieu (1996) nem véletlenül tekintette a nemességet, mindenekelőtt a főnemességet a társadalmi tőke „par excellence” formájának. A főnemesség esetében ugyanis a vagyon, az örökölt rang, a rendi hovatartozás egyszerre biztosította a vertikális és horizontális kapcsolatrendszer gazdagságát és azt a szimbolikus reprezentációt, amely a társadalmi nagytőke legfontosabb

¹ Az alábbi fogalmak persze tudományosan kidolgozott terminusok formájában megtalálhatók a témakör legkiválóbb munkáiban, pl. Nan Lin (2001) nagyszabású monográfiájában is.

rekvizituma. A társadalmi tőke modern formáival szemben az előbbinek a láthatóság, az exkluzivitás és a pompa, amely a reprezentatív nyilvánosság formájában is megnyilvánult, még külön ragyogást is kölcsönzött. A társadalmi tőke későbbi kapitalista formái esetében Bourdieu már okkal beszél a társadalmi tőke rejtőzködéséről, áthagyományozásának latens formáiról.

A kapitalista társadalomszerkezet fokozatos térhódításaival a hagyományos és a modern polgári társadalmi csoportok egymásmellettiése, a gazdasági tőke új hierarchiájának és perspektívájának a színre lépése némileg relativizálja az egykori privilégiumok korábban semmihez sem hasonlítható pazar csillogását. A duális struktúra kialakulása – ha elfogadjuk Bourdieu kiterjesztett neoklasszikus tőkeelméletét – már csak a két struktúrában megjelenő tőkék eltérő összetétele, „munkamegosztása” miatt is növeli a kapcsolathálózatok komplexitását, és differenciált, sokrétűbb netwörkrendszer kiépítésének fontosságát. Az erőforrások és habitusok eltérő készlete elsősorban a kettős struktúra felső osztályaiban és középrétegeiben eleve olyan helyzetet teremt, amely megnöveli a modern hálózati irodalomban az összekötő (linking) típusú kapcsolatok szerepét.² Az ilyen típusú, esetenként kettős beágyazottságú netwörkpozíciót betöltő személyek ugyanis kivételes konverziós potenciállal rendelkeznek: habituskészletük komplexitása és nyitottsága miatt otthonosan mozognak mindkét társadalomban, és ennek megfelelően mindkét irányba szignifikáns kapcsolathálózati erőforrásokkal rendelkeznek. Az ilyen hálózati pozíciók a felső és a középső szinteken egyaránt kivételes komparatív előnyöket biztosítanak ágenseik számára. A többszörös – vertikális és horizontális – tagoltság következtében joggal feltételezhetjük, hogy az egyosztatú konzisztens struktúrákhoz képest a duális tagoltság önmagában is növeli a kapcsolathálózati erőforrások heterogenitását és komplexitását, és az összekötő típusú hálózati pozíciók kiépülésén keresztül hozzájárul kapcsolathálózati erőforrások funkcionális felértékelődéséhez.

Trivialitása miatt nem tartom szükségesnek jellemezni a két világháború közötti rendszer és az államszocialista berendezkedés közötti releváns – mindenekelőtt a magántulajdon, illetve a feudális rangrendi hierarchia meglétében, illetve hiányában megnyilvánuló – strukturális eltéréseket. A jelentős különbségek ellenére a kapcsolathálózati erőforrások szempontjából létezik egy olyan strukturális hasonlóság, amely a piaci viszonyok más-más típusú beágyazottságán és korlátozottságán alapszik. Mindkét struktúrát jellemzi ugyanis a pénztőke egy olyan konverziós deficitje, amely abban nyilvánul meg, hogy – ha különböző mértékben is, de – vannak olyan erőforrások, amelyek pénzért egyáltalán nem megvásárolhatók.³ Ez a mindkét társadalomban meglévő deficit jelentősen megnöveli a kapcsolatok szerepét, amely a maga sajátos eszközeivel pótolhatja a pénz univerzalizálásának korlátait.

² Lásd pl. Woolcock (2001).

³ A későbbiekben még utalni fogok rá, hogy ilyen pénzért nem megvásárolható javak még a piacgazdaság univerzális viszonyai mellett is az említettekénél jóval ritkábban előfordulnak, de mindenekelőtt a tőke inkorporált formáiban.

Anélkül, hogy e tanulmányban kísérletet tennék a Kádár-rendszer társadalmi szerkezeti sajátosságainak elemzésére, a téma szempontjából mindenképpen hangsúlyozni kell a politikai hatalom rendkívüli koncentrációját és azt, hogy a politikai „alrendszer” más alrendszerekhez képest rendkívüli túlhatalommal rendelkezett, sőt uralta ezeket az alrendszereket. Ezzel összefüggésben az államszocializmus viszonyai között az erőforráskorláton és a puha költségvetési korláton alapuló gazdaság mind a termelő, mind a fogyasztási javak piacán tipikussá teszi a hiányjelenségeket (Kornai 1980), ami eleve megsokszorozza mindazoknak a nexusoknak, összeköttetéseknek a szerepét, amelyek közvetlen szálon a nómenklatúrákhoz vezetnek, sőt azokat is, amelyek két kontaktusnyi távolságra vannak a hatalom csúcsaitól.⁴

A párttagok ennél sokkal nagyobb kiterjedésben – átíelve a társadalmi hierarchia csaknem teljes vertikumán – rendelkeztek bizonyos politikai tőkével, privilégiumokkal, amelyek lehetővé tették olyan státuszok betöltését, amelyekből a párton kívüliek ki voltak zárva, másfelől a párthierarchián belül kapcsolatba kerülhettek olyan magasabb poszton elhelyezkedő személyekkel, akik hídszerű kötésekkel rendelkezhettek a hatalom és a társadalmi hierarchia magasabb erőforrásai felé.

A párthoz tartozás a politikai tőkénél többet jelentett. A hatalom erős koncentrációján alapuló egypártrendszerekben – így a Kádár-rendszerben is – a párttagság nem csak a politikai, hanem jelentős kapcsolathálózati erőforrások intézménye is. A párttagság belépőjegyet jelentett magasabb erőforrások eléréséhez, bizonyos szinttől részét képezte a karriermobilitásnak.

A gazdaság szférájában a redisztribúciós javakhoz való hozzájutás elképzelhetetlen volt anélkül, hogy a vezetők, illetve a stáb tagjai ne rendelkezzenek olyan szintű politikai hatalommal vagy összeköttetésekkel, amelyek lehetővé tették a redisztributív javakért folyó sikeres versenyzést. A politikai hatalom mindent átható dominanciája természetesen a kulturális mezőkre és almezőkre is kiterjedt. A politika uralta az említett mezőkben a kialakított pozíciók rendszerét, a pozíciókat betöltő káderállományt, és jelentősen befolyásolta a mező értelmiségi aktorainak szelekcióját, mozgásterét, karrierjét és erőforrás-potenciálját. A mezők politikai szubordináltsága következtében a politikai erőforrásokhoz kötődő szálak különös jelentőséggel bírtak ezeken a területeken. A politikai hatalom részéről a rendszer legitimizációs igényei tették szükségessé a reprezentatív értelmiségiekkel, művészekkel és tudósokkal ápoltnak jó kapcsolatot. Az utóbbiak szempontjából a hatalom biztosította az adott mezők erőforrásait, pozíciók elosztását, az alkotás lehetőségeit, a mezőhöz tartozó aktorok viszonylagos autonómiáját, hírnevét, rangját, és a mezőben elfoglalt pozícióját. Ennek megfelelően e szférákban különös jelentőséggel bírtak mind a hídszerű (bridging), mind az összekötő (linking) típusú kapcsolatok. Nem tekinthető véletlennek tehát, hogy a korszakról szóló elemzések szerint (lásd pl.: Sík [2001]) éppen a kulturális és a hatalmi mező csúcsainak találkozási pontján

4 A nómenklatúra előjogairól, hatásköréről, összetételéről és időbeli változásairól lásd Huszár (2007).

működött az akkori korszak legismertebb és legsikeresebb mágusa, Aczél György, akinek udvartartásszerű kapcsolatrendszeréhez a kultúra és a tudomány számos népies és urbánus kötődésű kiemelkedő személyisége hozzátartozott. E reprezentatív személyeken keresztül olyan kiterjedt és bizonyos tekintetben kompakt kapcsolathálózattal rendelkezett, amely miatt egyes elemzők őt tartották a korszak legnagyobb társadalmi tőkésének.

A kapcsolathálózatok – felülről lefelé haladva talán csökkenő mértékben, de – minden szinten behálózták a magyar társadalmat, és a legkülönbözőbb szinteken érvényesült a kapcsolatok expresszív és instrumentális felhasználása is. A hiányjavak pótlása, a kölcsönös szívességszolgáltatások többnyire még az expresszív cselekvések mintáihoz sorolhatók, de a nagyobb ívű karrierrek elősegítése, a magasabb erőforrások elérése irányában kialakított kooperatív törekvések már a kapcsolatok tőkeszerű felhasználása irányába mutattak. A legfelsőbb szinteken, a nómenklatúra magasságában persze hiányjavakról annak ellenére sem beszélhetünk, hogy az elit gazdasági erőforrása, magánvagyonja messze elmaradt a Horthy-rendszerben felhalmozott magánvagyonokhoz képest. A nómenklatúra alatti hierarchikus sávban elhelyezkedő rétegekben a hiánygazdaság már működtette a horizontális, és részben a vertikális pályák kötésein keresztül azokat a szívességcseréket⁵, amelyek elősegítették a hiánygazdaság negatív hatásainak kompenzálását, a státusz megőrzését elősegítő, döntően megtartó (bonding) jellegű kapcsolatokat. Ezek a reciprocitáson alapuló szívességcserék és nexusok elsősorban a speciális hiányjavakkal rendelkező vezető beosztású vagy azokhoz közel álló értelmiségi csoportokat integrálták, megnövelve belső kapcsolathálózatuk sűrűségét (density). A társadalom alsóbb szintjein, ahogy ezt Szelényi (1990) „kétháromszög” vagy Kolosi (1984) L modellje egyaránt érzékeltette, a második gazdaság fenntartásához és sikeres működéséhez szükséges szívességcserék – beleértve ebbe eseteként a patrónus-kliens viszonyok meghatározott típusait is – sokban hozzájárultak a duális szerkezet fenntartásához és sikeres működéséhez. Az említett kapcsolathálózatok – ha nem is feltétlenül társadalmi tőke formájában – jelen voltak a társadalmi hierarchia teljes vertikumán.

A tőke fogalmának kiterjesztése: Bourdieu tőkefelfogása

Az előző fejtegetések során azt próbáltam érzékeltetni, hogy azokkal a jelenségekkel, amelyeket manapság a társadalmi tőke címszava alatt tárgyalnak, már jóval a rendszerváltás előtt találkozhattunk, s – ha nem is tőkeelméleti keretek között – a szociológia is tárgyalta azokat. Kérdés azonban az, hogy hol húzódnak meg a fogalom határai? Érdemes-e a fenti jelenségeket vagy azok egy részét társadalmi tőkének nevezni?

5 A kölcsönös szívességcserék rendszerén belül a reciprocitás és a bizalom mozzanatát érdemes kiemelni. A felek már csak a kölcsönös előnyök és az érdekek miatt is számíthattak a reciprocitás íratlan szabályainak betartására. Ha az érdekek elleplezésére talán nem is tettek olyan jelentős erőfeszítéseket, mint amelyeket Bourdieu (2009) emel ki egyes munkáiban, a hangsúly itt is a szívességeken, a kölcsönösségen, a kapcsolatok megerősítésén, intézményesítésén volt.

A tőke eredendően ökonómiai fogalom volt, meghatározott társadalmi viszonyok között, mindenekelőtt pénzre, termelési javakra (ingatlanokra, gépekre, berendezésekre, munkaerőre) vonatkozott. Az elmúlt fél évszázadban a tőke értelmezési tartománya jelentősen kibővült, és a gazdaság mellett a társadalom más szférájához tartozó jelenségekre is alkalmazták. A terjeszkedés első lépése a humán tőke Schulz (1961), Becker (1975) koncepciójának kialakítása volt, amely az emberi erőforrást eleve fontos termelési tényezőnek tartotta, és tőkeként kezelte mindazokat a befektetéseket, amelyeket ezek képzésére és fejlesztésére fordítottak. E felfogás hátterében végső soron az a már Webernél is megtalálható elgondolás húzódott meg, hogy a képzésbe és az oktatásba befektetett erőforrások hosszabb távon megtérülnek, azaz mennél képzetesebb munkaerők jelennek meg a munkaerőpiacon, annál nagyobb esélyük lesz magasabb jövedelmek szerzésére. Ennyiben a magasan képzett humán erőforrások részben a tőke intergenerációs áthagyományozását segítik elő, részben olyan magas diszkrecionális jövedelmek szerzését, amelyek meghatározott feltételek között akár gazdasági tőke forrásává is válhatnak. Ennél jóval szűkebb területet fogott át Bourdieu tőkeelmélete, amely részben az anyagi és a szimbolikus tőke megkülönböztetésénél, részben az új tőkefajták (gazdasági, kulturális és társadalmi) bevezetésével – ha ambivalenciáktól nem is mentesen – a tőke fogalmának merész kiterjesztésére vállalkozott (Bourdieu 1978, 1983, 2009). A fenti tendenciákat tovább erősítették azok a megközelítések, amelyek elsősorban a társadalmi tőke fogalmát, de közvetve a tőke egyéb formáit is a kollektív tőke jelenségeire is kiterjesztették (Coleman 1988; Putnam 2000). A tőkefelfogások kiterjesztésével és egyre inkább parttalanná válásával fokozatosan elmosódtak azok a határok, amelyek az erőforrásokat a tőkétől elválasztották. E tanulmányban a társadalmi tőke kérdéskörét állítom középpontba, mégis óhatatlanul felvetődik a kérdés, hogy a fogalom ilyen mértékű kiterjesztése mennyire tekinthető indokoltnak. A tőkeelméleti megközelítés esetleges előnyeit nem ellensúlyozza-e a létrejövő fogalom túlterheltsége, komponenseinek heterogén jellege? A fogalom kiterjesztése nem okozza-e egyúttal tartalmának inflálódását, elméleti konzisztenciájának fellazulását? Mielőtt megkísérelném kifejtetni a társadalmi tőkével kapcsolatos felfogásomat, célszerű áttekinteni Bourdieu általános tőkeelméletének néhány olyan jellemvonását, amelyet a társadalmi tőke értelmezése szempontjából fontosnak tartok.

1. Bourdieu tőkefelfogása szorosan kapcsolódik struktúrakoncepciójához, a társadalmi egyenlőtlenségek újratermelődésének folyamataihoz. A tőkét önreprodukáló, ha úgy tetszik autopoietikus jelenségnek tartja, amely természeténél fogva megakadályozza az egyenlő esélyek kialakulását, nevezetesen azt, hogy a tőkével rendelkezők és a nem rendelkezők ugyanarról a társadalmi startvonalról induljanak. A tőke birtoklása és eltérő nagysága olyan felhalmozott erőforrás-differenciált tartalmaz, amely eleve kizárja az egyenlő esélyek lehetőségét. A tőke világát a szerző egyes szerencsejátékok egyenlő esélyeket megvalósító szférájával szembeállítva határozza meg:

A rulett a tökéletes esélyegyenlőség univerzumát mutatja meg elég pontosan, egy olyan világot, amelyben nem létezik tehetetlenség, felhalmozás, és a megszerzett javak és tulajdonságok öröklése. Ebben a világban minden pillanat teljesen független az előzőtől, minden közkatona zsebében ott lapul a marsallbot, és mindenki azonnal elérhet minden célt, tehát mindenből mindenkor minden lehet (Bourdieu 1997: 156).

Ezzel szemben a tőkében egyfajta fennmaradási, átörökítési tendencia rejlik; olyan történelmileg felhalmozott erőforrás és esélyelőny, amely nem csak reprodukálja, hanem növeli is önmagát. Ebben az értelemben a társadalomba beépített, a társadalmat strukturáló erőforrás-differenciál, amelynek fennállása esetén egyenlő esélyekről nem beszélhetünk.

2. A gazdasági tőke „ökonomista” felfogását szűknek tartja, és „a gyakorlat általános közgazdaságtanának” kiépítésére törekszik, amely a tőkét nem csupán a piaci csereforgalom nyíltan manifesztálódó érdekviszonyaiban pillantja meg, hanem a társadalmi csereviszonyok látszólag érdekmentes „öncélú” csereviszonyaiban, az ajándékcserre legkülönbözőbb formáiban és más, első ránézésre reciprocitáson alapuló interakciókban is, amelyek szintén hozzájárulnak a társadalmi struktúra reprodukálásához, osztály- és rétegviszonyainak fenntartásához. A hagyományosan értelmezett gazdasági tőke mellett a kulturális és a társadalmi tőke is hozzátartozik a gyakorlat általános közgazdaságtanához, amelyet végső soron a tágabban felfogott gazdasági tőke lappangó, rejtőzködő, számos tekintetben nagy erőfeszítésekkel gondosan elrejtett formáinak tekint.⁶ Hogy e tág értelemben felfogott praxeológiában különböző társadalmi helyzetekben és kontextusokban éppen milyen formájában jelenik meg, hogy melyik alakzatában válik dominánssá, azt elsősorban a hatékonyság, a profitabilitás feltétele és kényszere alakítja ki.
3. E kitágított tőkefogalom keretei között a szerző feltételezi, hogy a profit legkülönbözőbb formáit képes feltárni, mutatkozzanak meg akár iskolai sikerekben, magasabb képzettségekben, címekben, magasra ívelő karrierben, jobb állásokban, vagy a habitusépítés, a viselkedés olyan stílusjegyeiben, amelyek a magasabb státusz megőrzését vagy növelését elősegíthetik. Az új fogalom heterogenitását, a különböző előnyök, sikerek, nyereségek profitjellegét azon keresztül próbálja legitimálni, hogy feltételezi a tőkék kölcsönös átválthatóságát, konverzióját. Kétségtelen ugyan, hogy ez az átválthatóság számos esetben nem gördülékeny – olykor további költségeket, befektetéseket igényelhet. Feszültségteli helyzetekben felmerülhetnek komoly akadályok is, mégis összességében Bourdieu a tőke valamennyi formája esetén fenntartja a konvertálhatóság elvét. E tekintetben a gazdasági tőkének kitüntetett a szerepe. Egyrészt az összes többi tőkefajta alapjának tekinthető, amelynek

⁶ Bourdieu esetenként nagyon hangsúlyosan emeli ki az elrejtés mozzanatát, a csupasz érdekek elfedésének fontosságát. Arról ír, hogy a tőke ágense esetenként „...kénytelen legalább annyi leleményt és energiát pazarolni arra, hogy a gazdasági tevékenységek igazságát elfedje, mint amennyi e gazdasági tevékenységek véghezviteléhez szükséges” (Bourdieu 2009: 301).

más tőkékre való átválthatósága könnyebb, mint fordítva, másrészt az egyéb tőkefajták, ha nem is redukálhatók maradéktalanul a szűk értelemben vett ökonomiai alapokra, végső soron – az elmélet szerint – gazdasági tőkére is átválthatók. Bármilyen hosszú idő alatt vagy közvetett módon valósul meg ez a konverzió, feltételezése az elmélet egyik fontos hipotézise, hiszen ennek teljes hiánya esetén aligha beszélhetnénk tőkéről.

4. A bourdieu-i tőkeelmélet további fontos komponense az egyes tőkefajták (gazdasági, kulturális, társadalmi) formáinak kérdése. Explicit egyértelműséggel csak a kulturális tőke esetében különítette el annak inkorporált, objektivált és intézményesült formáit. Ezek jellegzetességeinek, megszerzésének, átörököltetőségének és felhasználásának elemzésére külön fejezeteket szentelt tanulmányában. Elgondolkodtató ugyanakkor, hogy a másik két tőkefajta esetében ezt – ha vannak is nyomai a kérdés felmerülésének – a kulturális tőkéhez hasonló formában nyilván elméleti megfontolások alapján nem tette meg. Az alábbiakban megpróbálom a gazdasági és a társadalmi tőkére is kiterjeszteni az említett hármas felosztást, mert az a társadalmi tőke interpretálásánál is felhasználható támpontokat kínál. A táblázat példák segítségével mutatja be, hogy a bourdieu-i tőkeelmélet keretei között indokolt lehet a tőkeformákat mindhárom tőkénél elkülöníteni.

1. táblázat: A tőkefajták formái és konverziós potenciáljuk.

	Inkorporált	Objektivált tőkefajták	Intézményes	Konverziós potenciál
Gazdasági tőke	üzleti érzék, vállalkozási-, kockázatvállalási hajlandóság	pénz, vagyon, épületek, gépek, részvények	tulajdonjog	magas
Kulturális tőke	kulturális kompetencia, jó ízlés, tudáskészlet, műveltség	könyvtár, hang-lemeztár, festmények	iskolai végzettség, bizonyítványok, titulusok	közepes
Társadalmi tőke	jó fellépés, elegancia, jó modor, humor, hatáskeltés, a rétegspecifikus normák ismerete	kapcsolatok, netwörkpozíciók és a hozzájuk tartozó erőforrás-potenciál	patinás név, közismertség, hírnév, nemesség, előkelő lakhely	alacsony

Kétségtelen, hogy Bourdieu nem készített ilyen táblázatot, és valószínűleg lennének fenntartásai a tőkeformák ilyen kiterjesztése ellen. Azt hiszem, hogy mindenekelőtt az inkorporált tőke „felosztását” nehezményezné. Valószínűleg azt hangsúlyozná, hogy mindhárom esetben a felhozott példák az inkorporált kulturális tőkéhez tartoznak, és részét képezik az egységes habitusnak. A megkülönböztetést megítélésem szerint mégis indokolja, hogy a tőke három fajtájánál – a tőkék speciális objektivált és intézményesült tartományához és azok működtetéséhez igazodván – eltérőek a tipikus habitusok, és az inkorporáció folyamata során másfajta készségek, kompetenciák, tudáskészletek és stíluselemek válnak

meghatározóvá: a gazdasági, a kulturális és a társadalmi tőke eltérő habitusokat alakít ki és feltételez. Ami az intézményes formák hármas megkülönböztetését illeti, azok, ha nem is a kulturális tőkénél alkalmazott következetességgel, jórészt megtalálhatók Bourdieu különböző szövegeiben, részben a három tőkefajtát bemutató tanulmányában is.

A gazdasági tőke kiemelkedő konverziós potenciálja a bourdieu-i tőkefelfogással összhangban a gazdasági és a pénztőke univerzális jellegéből következik. A társadalmi tőke mérsékeltebb átválthatósága részben empirikus alapokon nyugvó hipotézis, részben a társadalmi tőke sajátosságaiból, korlátozottabb „átadhatóságából” és átörököthetőségéből adódik.⁷ A mérsékeltebb konverziós potenciálban a másik két tőkefajtaéhoz való erősebb kötöttség is hozzájárul. Az utóbbiakkal szemben a társadalmi tőke kiemelkedő szintje rendszerint eleve feltételezi vagy a gazdasági, vagy a kulturális tőke valamelyikének robusztus jelenlétét.

Bourdieu kiterjesztett tőkeelmélete gondolatgazdagsága és rendkívüli komplexitása ellenére számos feszültséget, megoldatlan dilemmát, sőt antinómiát is tartalmaz. Egyértelmű dilemma az új tőkefogalom határának és ellentétének kérdése. A gazdasági tőke esetében a bér munka, a munkaerő és a profit segítségével a tőkés, a bér munkás vagy a tőke egyéb alkalmazottjai analitikusan elválaszthatók egymástól, és szociológiai szempontból eltérő csoportokként empirikusan is elkülönülnek. Más a helyzet az új tőkeformák esetében. A kulturális és a társadalmi tőkék eloszlásában is egyértelműen kirajzolódnak – a legtöbb esetben inkább graduális, illetve vertikális, mint emergens vagy nominális változók⁸ mentén formálódó – erőforrásbeli különbségek, de az elmélet nem jelöl ki olyan emergens választóvonalat, amely elkülönítené a tőkét a nem-tőkétől.

Bourdieu tőkeelméletének tárgyilagos megítéléséhez tekintetbe kell vennünk a tőkék mezőspecifikus jellegét. A mezők sajátos erőforrások és pozíciók erőterét jelentik, amelyek társadalmi tevékenységek és küzdelmek színterei. E színtereken formálódnak azok a produkciós és reprodukciós folyamatok, amelyek mentén a tőkés és nem-tőkés ágensek elkülönülnek egymástól. Egy-egy mező – például a vallási, az újságírói vagy a televíziós mező – esetén a szerző végzett is markáns elemzéseket a mező erőtereinek, intézményeinek, feszültségeinek és szereplőinek felvázolására, de nem dolgozta ki azokat az átfogóbb elméleti tőrésvonalakat, amelyek mentén elkülönülnének a tőkések a mezők nem-tőkés ágenseitől.⁹

A gyakorlat általános közgazdaságtana alapján Bourdieu nem jelöli meg azokat a hierarchikus választóvonalakat, amelyek mentén a szóban forgó nagy csoportok elválnak egymástól. Pedig ez jogos elméleti igény lenne, ha meggon-

7 A szülők szívességcseréi nyomán keletkező jogosultságok haláluk után például nem feltétlenül maradnak érvényesek a leszármazottak között.

8 A fenti változók értelmezéséhez lásd Rétegződés és láthatóság című tanulmányomat (Angelusz 2000).

9 Lásd ezzel kapcsolatban pl. A vallási mező kialakulása és struktúrája című tanulmányt A társadalmi egyenlőtlenségek újratermelődése című kötetben (Bourdieu 1978), vagy az újságírói és a televíziós mezőről az Előadások a televízióról című kötetet (Bourdieu 2001).

doljuk, hogy a szerző több helyen is hangoztatja kettős alapfeltevését, mely szerint „...a gazdasági tőke az összes tőke alapja, másrészt azonban a gazdasági tőke transzformált és travesztált megjelenési formái sohasem vezethetők vissza teljesen erre a tőkére...” (Bourdieu 1997: 173). Ebből a kettősségből önmagában is következik, hogy a kulturális és a társadalmi tőke „birtokosai”, még ha a gazdasági tőkétől nem is függetlenül válnak tőkésekké, nem határolhatók el pusztán a gazdasági tőkéjük alapján. Körvonalazásuk már csak azért is immanens tőkespecifikus magyarázatokat igényel, mert egyes fajtái – gondoljunk például a nemességre, vagy a primitív kultúrák olyan szimbolikus tőkéseire, mint a varázslók – történetileg messze megelőzik a gazdasági tőke színrelépését. A klasszikus gazdasági tőkeelméletek esetében az értéktöbbletchez jutás a legkülönbözőbb tőkések közös ismérve. A kiterjesztett tőkeelméletek esetében nincs ehhez hasonló valamennyi tőkefajta érvényes nyereségforrás. A vertikális választóvonalak kijelölésére annak ellenére nem kerül sor, hogy a szerző számol ilyen határokkal, sőt azzal is, hogy a specifikus tőkeformák ágensei és privilegizált csoportjai mindent elkövetnek exkluzív pozíciójuk megőrzése vagy növelése érdekében: rendszerint csoportszinten és individuálisan törekednek a „határok” védelmére, az új potenciális riválisok kiszorítására, hiszen inklúziójuk csökkentené saját tőkéjük értékét és hozadékait.

Bourdieu tőkeelméletének egyik célja éppen annak a hangsúlyozása, hogy a tőke rejtettebb formáinak kiépülése sokban hozzájárul a fennálló uralmi és osztályviszonyok fenntartásához. E klasszikus tőkeelméleti felfogás keretén belül a privilégiumok megőrzésére és az exklúzióra irányuló törekvés, az egyenlőtlenségrendszerek fenntartásának hangsúlya sokkal erősebb, mint az új technikák vertikális mobilitást kiváltó tendenciáinak a hangoztatása. A később netwörkbázisú társadalmi tőkeelméletek esetében viszont éppen a státuselérés és a vertikális mobilitás folyamatainak előtérbe állítása a legfontosabb. Kérdéses azonban, hogy Bourdieu konfliktuselméleti tőkefelfogása keretében nem szorulnak-e túlzottan háttérbe a második világháború után felerősödő középrétegesedési tendenciák.

Végül Bourdieu általános tőkeelméletének a legkritikusabb pontja, hogy tág tőkefelfogásával hozzájárul az erőforrások és a tőkék közötti határok elmosódásához. Pedig kézenfekvőnek látszik, hogy míg erőforrásokkal a társadalom valamennyi tagja rendelkezik, a tőke ehhez képest erősen korlátozott, a privilégiumok közé tartozó entitás, amellyel a társadalom csak egy szűkebb része rendelkezik. Az élesebb megkülönböztetést az is indokolná, hogy a tőkével rendelkező csoportok között is léteznek erőforrásként és tőkeként működő javak. E tekintetben ma is teherbírónak látszik Marxnak (1948) az az elgondolása, amely a pénzként működő pénzt ($\bar{A} - P - \bar{A}$) a tőkeként működő pénztől ($P - \bar{A} - P'$) megkülönböztette.

A kibővített tőkeelmélet általános megalapozása szükségessé tenné az erőforrásként működő erőforrások és a tőkeként működő erőforrások világos megkülönböztetését. Ha elfogadjuk azt a nyilvánvaló posztulátumot, hogy valamennyi

tőke erőforrás, de nem minden erőforrás válik tőkévé, e fogalmak megkülönböztetésére a tőkével, ezen belül a társadalmi tőkével foglalkozó munkáknak nagyobb figyelmet kell fordítaniuk.

Ami a társadalmi tőkét illeti

A tőke különböző típusait és megjelenési formáit összefoglaló táblázat szerint a társadalmi tőke tárgyasult formáinak foglalatát a kapcsolathálózatok képezik. Persze utaltam rá, hogy nem minden társadalmi erőforrás válik tőkévé, és ez a megállapítás a társadalmi erőforrásokra is érvényes. Mielőtt azonban megkülönböztetném a társadalmi tőkeként működő erőforrásokat a pusztán erőforrásként működő kapcsolatoktól, érdemes rámutatni, hogy vannak kapcsolatok, amelyek nem a társadalmi, hanem a gazdasági tőke komponenseként léteznek, és hasonlóságaik ellenére nem tévesztendőek össze a „par excellence” társadalmi tőkével. A társadalmi tőke definiálásához el kell különíteni tehát a gazdasági tőke integráns részét képező kapcsolati szálakat a társadalmi tőkéhez tartozó kontaktusoktól. A gazdasági tőke ágazati sokféleségén belül vannak olyanok is, amelyek kifejezetten kapcsolatok előállításával és azok forgalmazásával foglalkoznak. Aligha vitatható, hogy például a házasságkötéssel, vagy meghatározott kiemelt minőségű munkaerő közvetítésével foglalkozó „fejvadász cégek” célja meghatározott kapcsolatok kiépítése, mégis produkciójuk üzleti, profittermelő jellege miatt a gazdasági tőke speciális formáinak tekinthetők. A helyzet lényegében akkor sem más, ha egy ipari vagy kereskedelmi vállalat vezetése új munkatársak alkalmazásánál tekintetbe veszi leendő alkalmazottai társadalmi tőkéjét, rokon kapcsolatokat, jó fellépését, eleganciáját, társadalmi vonzerejét, vagy akár azt, hogy ismeretségi körük esetleg vevőként vagy üzleti kliensként is számításba jöhet. A tőke gazdasági jellege akkor sem kérdőjelezhető meg, ha olyan vállalkozásokra gondolunk, mint a Facebook, a LinkedIn vagy az IWIW, amikor a tőkés vállalkozók kapcsolatokat állítanak elő, hogy azokat – közönségként – meghatározott reklámozó cégeknek áruba bocsássák. E közönségek előállítása, hálózati technikákkal történő gyarapítása, potenciális figyelmük értékesítése lényegében még mindig a gazdasági tőkéhez sorolandó. Ugyanúgy profittermelő cégeknek tekinthetők, mint mondjuk az autógyárak vagy a temetkezési vállalatok, csak sajátos profiljuk miatt netwörköket, közönségeket állítanak elő klientúrájuk számára.

Más a helyzet a magánélet szabad vegyértékű privát kapcsolatainak esetében, amikor nem alkalmazotti szerződések és fizetések jogilag szabályozott viszonyairól, hanem magánemberek „face to face” kapcsolatairól van szó. Az ilyen kapcsolatok nem jogi szerződés keretében intézményesülnek, de szintén kölcsönös szelekcióra épülnek, és rendszeres interakciókkal, gesztusokkal, kölcsönös szíves-ségekkel, esetleg meghívásokkal, tágabb értelemben felfogott ajándékcsere-kkel nyernek intézményes megerősítést.¹⁰ Ezek a reciprocitáson alapuló kötődések

¹⁰ Nem könnyű persze megállapítani, hogy a kölcsönös visszajelzések, interakciók, szíves-ségek milyen fokától kezdve lesznek a semmire se kötelező futólagos ismeretségekből igazi kötések.

természetesen nem mentesek az érdekektől, de a legtöbb esetben mindkét oldalról jelentős erőfeszítéseket tesznek a nexus baráti jellegének, érdekmentességének hangsúlyozására. Mint később még visszatérek erre, az egymás iránt tanúsított gesztusok, baráti eszmecserék és szívességek éppúgy irányulhatnak affiliációs szükségletek kielégítésére, kellemes időtöltésre, társas örömekre, mint előnyök szerzésére, protekciókra, gyarapodásra vagy más instrumentális akciókra.

A társadalmi tőke fogalmának pontosításához további megkülönböztetések szükségesek. A definíciók számos vonatkozásban eltérnek egymástól, mégis közös nevezőnek tekinthető, hogy a kontaktusok valamilyen portfóliója minden meghatározás részét képezi. A tőke kollektív formáit preferáló Putnamtól (2000) és Colemanától (1988) a társadalmi tőke individuális formáira fókuszáló Bourdieu-ig (1983) és Nan Linig (2001) a kapcsolathálózati beágyazottság közös ismérve a meghatározásoknak. A definíciók valamennyi elemének elfogadása azonban túlságosan tágassá és inkonzisztenssé tenné a társadalmi tőke fogalmát. Elismerem, hogy a kollektív szociális tőke címszava alatt tárgyalt elemzések fontos szociológiai problémákat feszegetnek, sőt azt is, hogy olyan „kollektív javak”, mint a szolidaritás, a választási participáció, a közvélemény vagy a közbizalom, a társadalmi tőke működését is befolyásolhatják, mégsem helyes ezeket a társadalmi tőkéhez sorolni, mert éppen ellentétes logikát követnek. Bourdieu tőkeelméletének tárgyalása során már említettem, hogy a tőke olyan társadalmi viszonyokat feltételez, amelyek az erőforrások egyenlőtlenségén, koncentrációján, felhalmozódásán, a nyereség, a privilégium valamilyen formáján, illetve az ezekből való kirekesztésen alapulnak. A mindenki által elérhető és felhasználható javakat indokolatlan tőkének nevezni, ha el akarjuk kerülni a fogalom konfúz használatát. Az ilyen típusú közjavak ugyan rendkívül fontos erőforrások, amelyek – társadalmi integráció, szolidaritás, kohézió vagy más megnevezéseken keresztül – mindig is fontos szerepet játszottak a szociológiában, de ez nem teszi legitimmé a társadalmi tőkéhez sorolásukat. A tőkék egyenlőtlenséget, a közjavak egyenlőséget kifejező entitások.

Más a helyzet a „parciális közjavakkal”, amelyekből nem az egész társadalom, hanem csak bizonyos csoportok, testületek részesülnek kollektívan, s amelyek, ha nincsenek is magántulajdonban, kétség kívül részét képezik az individuális társadalmi tőkének, amennyiben nyereséget hoznak és tőkeként funkcionálnak. A közjavakkal ellentétben a parciális közjavak eloszlása össztársadalmi szinten egyenlőtlen.¹¹

A fenti megkülönböztetések után térjünk vissza a társadalmi tőke szűkebb meghatározásához. Bár – mint már utaltam rá – Bourdieu megközelítése bőven hagy rést a kritikai reflexiók számára, mégis célszerű az ő társadalmi tőkefelfogásából kiindulni, mert koncepciója sokoldalú, komplex, és definícióját nem korlátozza az a szempont, hogy a fogalom terjedelmébe tartozó összetevők pillanatnyilag

¹¹ Bizonyos szempontból természetesen a közjavak is viszonylagosak. Létezhetnek például olyan, a nemzeti határokon túlmutató globális elemzések, amelyeknek ágensei maguk az egyes nemzetek. Ebben az esetben egy-egy nemzet közjava már parciális közjónak számít, amely részét képezheti egy konkrét társadalom társadalmi tőkéjének.

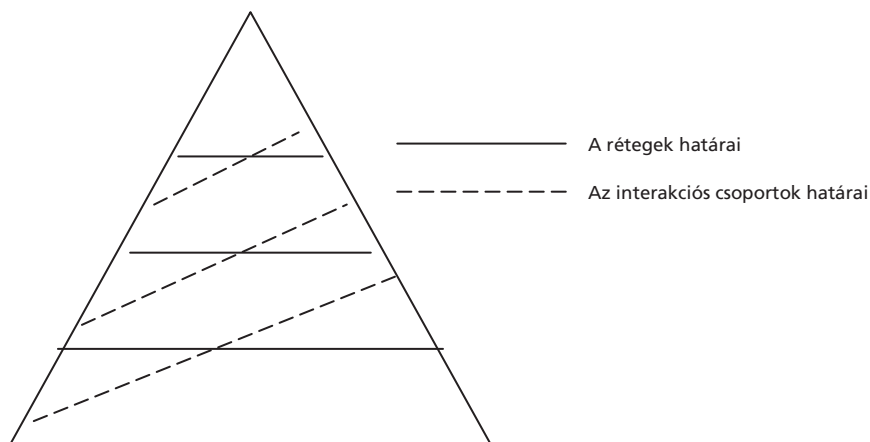
milyen mérési nehézségeket okoznak. Kétségtelen, hogy a társadalmi tőke elemzéséhez fontos adalékokat nyújtó hálózati irodalom az érintett bourdieu-i művek megírása óta sokat fejlődött. Szerzőjük e későbbi eredményeket nem vehette figyelembe elmélete megalkotása során, de a hálózati megközelítést korszerű módon kapcsolta be az elemzésbe, és a társadalmi tőkének olyan megközelítést adott, amely állja a versenyt az újabb keletű definíciókkal. Vessünk egy pillantást Bourdieu definíciószerű meghatározására:

A társadalmi tőke azon aktuális és potenciális erőforrások összessége, amelyek a kölcsönös ismertségek vagy elismerés többé-kevésbé intézményesült viszonyai tartós hálózatának birtoklásához kapcsolódnak, vagy másként kifejezve olyan erőforrásokról van szó, amelyek egy csoporthoz való tartozáson alapulnak. Az egyes csoporttagok által birtokolt tőke összessége valamennyiünk számára biztosítékul szolgál, és a szó tágabb értelmében véve hitelképességet biztosít neki... (E meghatározást néhány mondattal lejjebb még kiegészíti): ...az egyén által birtokolt társadalmi tőke nagysága egyrészt azon kapcsolatok hálójának kiterjedésétől függ, amelyeket ténylegesen mozgósítani tud, másrészt azon gazdasági, kulturális vagy szimbolikus tőke nagyságától, amelyet azok birtokolnak, akikkel kapcsolatban áll (Bourdieu 1997: 167).

A társadalmi tőke fenti meghatározása négy lényeges elemet tartalmaz. Előszörként említendő a társadalmi struktúrán, illetve az individuális netwörkökön alapuló beágyazottság. Utóbbi mindazokat az individuális kapcsolatokat magában foglalja, amelyek valamilyen szinten érvényesültek, és ezen keresztül részét képezik az egyén egocentrikus netwörkjének. Még mindig individuális szinten maradva, idetartozik az egyén strukturális beágyazottsága, azaz mindazok a csoport hátterek, amelyekbe az egyén beletartozik, és amelyek hálózatának térfogatát és fajsúlyát is befolyásolják. A társak kiválasztásánál alapvetően a homofília törvénye érvényesül. Az egocentrikus netwörkök formálódásában mindenekelőtt a „like me” hatás valósul meg: elsősorban a hasonló rétegekhez tartozók lesznek az individuális hálózatok tagjai. Emellett – különösen a nagy társadalmi mobilitással és erős individualizálódással jellemezhető társadalmakban – nem elhanyagolható a presztízshatás sem, amelynek fennállása esetén a netwörktársak között megjelennek a magasabb státuszú partnerek is (vesd össze Angelusz – Tardos [1988]). Hozzá kell tenni, hogy ilyen feltételek között is a homofília hatása az elsődleges, amely nemcsak a like me hatás túlsúlyos előfordulásán alapul, hanem azon is, hogy a gazdagabb, magasabb presztízssű személyek közül az éppen egy kicsit magasabb státuszú személyek fordulnak elő viszonylag nagyobb súllyal. A homofília elvének érvényesülését segítik elő az egyes csoportok határmegtartási törekvései is. Az egyensúlyi feltételek kialakulásában természetesen a méretdifferenciál, vagy más néven a Blau-hatás is szerepet játszik. Ha a két szomszédos réteg közül a magasabb státuszú kiterjedése kisebb, az akadályozza az alatta levő réteghez tartozók felfelé irányuló mobilitását, és ezen keresztül is a homofília érvényesülését erősíti (lásd Nan Lin 1997). Akár a homofil kapcsolatokra, akár a némileg fentebb elhelyezkedőkkel való kapcsolatokra figyelünk, nyilvánvaló, hogy az egyén vertikális

és horizontális beágyazottsága jelöli ki azt a sávot, amelyen belül az egocentrikus kapcsolatok elhelyezkednek. Az interakciós csoportok mozgásterét a hierarchikus pozíció – legalábbis statisztikai értelemben – jelentősen korlátozza. Mégis presztízs-kapcsolatok kialakításán keresztül – ahogy azt az 1. számú ábra is érzékelteti – a hálózatok, interakciós csoportok átmetszik a réteghatárokat.

1. ábra A réteghatárok és az interakciós csoportok hierarchikus kötöttségei

A bourdieui tőkedefiníció második fontos – a hálózati irodalom megállapításaival egybecsengő – tézise (lásd pl. Nan Lin [2001] vagy van der Gaag [2005]), hogy a társadalmi tőke nem csak hálózati kapcsolatokról áll, hanem térfogatához mindazok az anyagi, kulturális és szimbolikus erőforrások hozzátartoznak, amelyekkel a hálózat tagjai rendelkeznek. Megítélésem szerint nem véletlen, hogy a hálózati tagok erőforrásai között azokat a gazdasági, kulturális és szimbolikus tőkéket említi, amelyeket a hálózat tagjai birtokolnak. Feltűnő, hogy a felsorolásból kimarad a társadalmi tőke, és így a kapcsolatok kapcsolatait, és ezzel a kapcsolatok kapcsolatainak erőforrásait. Ezt az óvatosságot ambivalenciával nyugtázom. Ezzel a szerző kétségtelenül elkerüli, hogy válaszoljon a társadalmi tőke határának problémájára. A fenti megfogalmazás szerint a definícióba így nem tartoznak bele a kapcsolatok kapcsolatait, és ezzel úgy-ahogy formálisan megoldottnak látszik a társadalmi tőke lehatárolásának kérdése.

Ezzel kapcsolatban meg kell jegyezni, hogy az empirikus kutatások során mindig komoly kihívást jelent a hálózatok határainak kérdése. A dilemma legélesebben a „kicsi a világ” szindrómában, illetve a „hatlépcsnyi távolság” hipotézisében mutatkozik meg, amelyek tulajdonképpen a határok hiányát, meghúzhatatlanságát sugallják. Az empirikus vizsgálatok során a határokat a kutatóknak valójában mindig mesterségesen kell meghúzniuk. Ez történik a teljes hálózatok, pl. egy gyár vagy egy falu vizsgálatánál, de az egocentrikus hálózatok elemzésénél is. Példát említve: a Fischer–McAllister-féle névgenerátoros méréseknél sor kerül ugyan az ego többféle kontaktusának számbavételére, de a kapcsolatok kapcsolatainak rögzítése már elmarad, noha

az elméleti és gyakorlati szempontból egyaránt kívánatos lenne. A megoldást csak egy olyan hálóbaszerű mintakiegészítéssel lehetne elérni, amelynek során a névgenerátoros eljárással megismert személyeket is meginterjúvolnák, és felmérnék azok erőforrásait. Természetesen ez a megoldás is részleges lenne. Ellenőrizhetővé válna, hogy az egók által megjelölt ismerősök megerősítik-e a jelzett kapcsolatot (kölcsonös kapcsolat), de a határ mesterséges kijelölése ez esetben is megtörténik.

Óvatossága ellenére is problematikusnak látszik Bourdieu-nek az a megoldása, amely az egocentrikus hálózatok tőkének térfogatából kihagyja a társadalmi tőkét. A kapcsolatok kapcsolatai ugyanis hálózati szempontból olyan közeli erőforrások, amelyeket az ego nem ismer ugyan, de tudomása lehet róluk, és kapcsolatai által közvetlenül elérhetők. Az ismerősök ismerőseinek ismerősei viszont már olyan távoli láncszemek, amelyekkel már nem kalkulálhat az ego, aki az ismerőse ismerőseit sem ismeri, hiszen ha ismerné, akkor azok – per definitionem – az ismerősei közé tartoznának. Semmiképpen sem lehet tehát tudomása az ismerőse ismerősének ismerőséről, akit már a közvetlen ismerőse sem ismer. Ha helyes ez a gondolatmenet, akkor indokolt lenne a határt az ismerősök ismerősénél – azaz kétkapcsolatnyi távolságra – húzni meg. Ennek értelmében viszont problematikusnak tűnik, hogy a kapcsolatok kapcsolatait Bourdieu nem vette számításba a társadalmi tőke térfogatának meghatározásnál.

A társadalmi tőke olyan definíciójával, amelybe nem csak az egók kapcsolatai, hanem azok legfontosabb erőforrásai is valamiképpen beletartoznak, e tőkefajta legspecifikusabb tulajdonságához érkeztünk. Amíg az anyagi tőkét és bizonyos értelemben a kulturális tőkét a magunkénak mondhatjuk, a saját birtokunkban van – lásd Lin (2001); Esser (2000); Martin von der Gagg (2005) –, addig a társadalmi tőke mások tulajdonában vagy birtokában lévő erőforrásairól nem mondhatjuk el ugyanezt. A utóbbi esetben mások erőforrásairól van szó, illetve egy esélyről, hogy megfelelő hitelképesség esetén az ego számíthat ismeretségi körének támogatására, illetve bizonyos erőforrásaira (részletesebben lásd Esser 2000: 232).

A hitelképesség fogalmának és működési mechanizmusának értelmezése előtt érdemes tisztázni, hogy mit érthetett Bourdieu a potenciális és aktuális tőke fogalmán. A saját értelmezésem szerint az aktuális jelző a konkrét strukturális beágyazottságot fedi le, mindazon tőkéket felöleli, amelyeket az ego személyes netwörkjén keresztül elérhet. A potenciális társadalmi tőke ennél átfogóbb fogalom, amely magában foglalja azt a szélesebb, nem csak ismerősökből álló kört is, amelyet az ego makrostrukturális háttere, ismertsége és elismertsége miatt viszonylag könnyen az egocentrikus hálózatához csatolhat. A magas státuszú, privilegizált helyzetű, kapcsolathálózati szempontból „sztárpozíciót” elfoglaló személyek ugyanis rendkívüli multiplikációs hálózati potenciállal rendelkeznek, velük az emberek többsége szívesen kerül kontaktusba. A sztárpozíció egyik megkülönböztető ismérve, hogy az ilyen személyeket több ember ismeri, mint amennyit ők ismernek. Ez a gyakran kivételes hírnéven alapuló potenciál mindig

rendelkezik tartalékokkal, amellyel élhetnek a sztárpozíciójú személyek. Amikor például híres embereket kérnek fel bizonyos áruk reklámozására, vagy valamely konfliktusos helyzetben mediátorként való közvetítésre, vagy akár arra, hogy mint képviselők mobilizálják valamelyik párt szavazóit, akkor e személyek potenciális társadalmi tőkéjével kalkulálnak. Nyilvánvalónak látszik, hogy Bourdieu a potenciális és az aktuális erőforrásokat egyaránt társadalmi tőkének tekinti, miközben mindkettő nagysága növeli a hitelképességet is.

Az ego hitelképessége részben össztőkéjének – beleértve annak inkorporált, objektív és intézményesült formáit is –, részben az altereknek az ego tőkéjének nagyságáról és reciprocitási hajlandóságáról kialakított percepciójától függ. A hitelképesség mértéke így különböző netwörktársak esetében az eltérő percepciók függvényében eltérő. Mindenesetre valószínűsíthető, hogy mennél nagyobb az ego erőforrásainak összessége, annál nagyobb lehet társadalmi tőkéje is. Könnyen belátható azonban, hogy ez utóbbi nagyságát a hitelképesség is befolyásolja. Tételezzük fel, hogy A és B személy lényegében egyforma méretű hálózattal, és azok tagjai nagyjából hasonló nagyságú erőforráskészlettel rendelkeznek, de A esetében sokkal nagyobbra becsülik a viszonzási hajlandóságot. Biztosra vehetjük, hogy az eltérő hitelképesség miatt A nagyobb társadalmi tőkével rendelkezik, mint B.

A hitelképesség állandó önmegerősítést igényel, és annak függvényében változik, hogy valamely személy a viszonzás és a kölcsönös rentabilitás jegyében mennyire váltja be a felé irányuló elvárásokat. A viszonzás elmulasztása csökkenti a szóban forgó személy hitelképességét, ami társadalmi tőkéjének apadásához vezet. A társadalmi tőke fenntartása így feltételezi a reciprocitási formák, és ezáltal a hitelképesség állandó betartását.

Az ágensek makrostrukturális beágyazottsága, egocentrikus hálózatuk térfogata, erőforrásokban való gazdagsága, ismertségük és hitelképességük mérete kétségtelenül fontos dimenziói a társadalmi tőkének, amelyek számbavétele elengedhetetlen feltétele a társadalmi tőke becslésének. A Bourdieu által kiemelt összetevők mellett mégis feltűnő néhány – a későbbi tőkefelfogásokban hangoztatott – komponens hiánya. Nem veszi például számításba, hogy milyen az egocentrikus netwörkök mintázata, hálózati struktúrája, az ego abban elfoglalt pozíciója, s hogy a hálózat kötéseinek jellege (erős és gyenge kötések) hogyan befolyásolja a társadalmi tőke hatékonyságát. Pedig számos kutatás erősítette azt a hipotézist, hogy az erős és gyenge kötéseknek eltérő a szerepe a státusz növelésében, pl. egy jobb állás vagy a magasabb dotáció elérésében (lásd pl. Granovetter [1973, 1974]; Lin [1999]; Flap – Völker [2008]; Angelusz – Tardos [2008]). Szemben a homofil erős kötésekkel, a gyenge kötések egy része azzal az előnyös tulajdonsággal rendelkezik, hogy hidat képez a felsőbb társadalmi rétegek nagyobb társadalmi erőforrásokkal rendelkező csoportjai felé, amelyek pedig segítséget nyújthatnak státuszhelyzetük javításában és karrierjük továbbépítésében. Amennyiben az ilyen hídszerű gyenge kötések segítségével egyes személyek sikeresen javítják státuszukat, nem csupán reciprocitás érvényesül, hanem – legalábbis az emelke-

dő státuszú személyek szempontjából – a támogatást nyújtó kötések erőforrást növelő erőforrásoknak bizonyulnak. Vajon nem éppen az efféle profitot nyújtó, erőforrást növelő erőforrás a tőke legfontosabb kritériuma?

Hasonlóképpen fontos az ego hálózati pozíciójának ereje. Egy-egy hálózaton belül a centrális beágyazottságtól a periferikus helyzetekig az előnyös instrumentális cselekvés szempontjából rendkívül eltérő pozíciók lehetnek. Az ego hídszerepe vagy a hidaktól való távolsága szintén javíthatja vagy ronthatja a netwörkpozíciót, s ezen keresztül társadalmi tőkéjének nagyságát és hatékonyságát (vesd össze Lin 2001). A hálózati lyukakhoz való közelség is tulajdonképpen egyfajta hídszerep lehetőségével kecsegtet (Burt 1992). Azok a személyek, akik egyedül (vagy kevesen) töltenek be hídszerepet, a hálózaton tulajdonképpen monopolhelyzetben vannak, mert netwörktársaik kizárólag rajtuk keresztül tudják elérni egy másik csoport tagjait és erőforrásait. Egy ilyen helyzet persze a hálózaton belüli érdekellentétekre is ráirányítja a figyelmet. Privilegizált helyzetű, például hídszerepet betöltött személyeknek nem érdeke, hogy mások is hídszerephez jussanak, mert az csökkentené vagy megszüntetné saját privilegizált helyzetüket. Más hálózati ágenseknek vagy azok egy részének viszont érdeke lehet az újabb híd keletkezése, mert az javíthatja a hálózati pozíciójukat. A netwörkirodalom – részben módszertani nehézségek miatt¹² – mind ez idáig viszonylag kevésbé vizsgálta a hálózati feszültségekből adódó kolléziókat, netwörkdinamikai fejleményeket, pedig ezek számos esetben a hálózatok szét szakadásához, vagy meghatározott csoportképződmények, szervezetek felbomlásához, széteséséhez vezethetnek. A hálózati pozíció erejének pontosságára nagy hangsúlyt helyező elméletek (pl. Lin 2001) is mellőzik egy olyan aspektus figyelembevételét, amelynek Bourdieu elméletében megvannak az előzményei. A hálózatok mezőspecifikus szerveződésére és sajátosságaira gondolok. Az individuális tőke formálódásában a mezők hálózati sajátosságai meghatározó szerepet játszanak. Az egocentrikus netwörkökön belül ugyanis kitüntetett szerepe van azoknak a kapcsolatoknak, amelyek ahhoz a mezőhöz kötődnek, amelyben az ego a tevékenységét folytatja, és ahol részese az erőforrások megszerzéséért vívott küzdelemnek. A hálózat mezőspecifikus szegmense kiemelkedő szerephez juthat az egók karriermobilitása szempontjából is. Az egocentrikus netwörkök mérésére kialakított módszerek – akár az erős kötések számbavételére kialakított névgenerátoros, akár a gyenge kötések megcélzó pozíciógenerátoros technikákra gondolok – nem fókuszálnak kellő mértékben azokra a mezőn belül működő kapcsolatokra, amelyek a státusznövekedés szempontjából mégiscsak döntő jelentőséggel bírnak.

Kézenfekvőnek látszik, hogy más-más mezők, és azon belül eltérő jellegű kapcsolatok lehetnek fontosak mondjuk egy tudós vagy egy újságíró esetében. Az előzőnél főleg az egyetemi, illetve az akadémiai mezőben kialakult hálózati kontak-

¹² A legfontosabb módszertani nehézségek abból adódnak, hogy a vizsgálatok alanyai jórészt eleve tartózkodnak negatív kapcsolataikról, másokkal való esetleges ellenséges viszonyukról beszámolni. E tekintetben valószínűleg számos új technika kialakítására, részben új mérőműszerek kialakítására lenne szükség.

tusoknak van jelentősége. Sok tekintetben más, speciális kapcsolatok jellemzik az újságírói vagy pl. a vallási mezők hálózatait, amelyek körvonalazása mezőspecifikus pozíciógenerátorok kialakítását tenné szükségessé. A mezőspecifikus hálózatokra való fókuszálás nagymértékben segíthetné a társadalmi tőke formálódásának és mechanizmusainak pontosabb megismerését.

Nan Lin minuciózusan kidolgozott, impozáns tőkeelméletének ugyanakkor vitathatatlan érdeme, hogy nagy hangsúlyt fektet a kapcsolatok tőkeszerűségére, azokra a befektetésekre, amelyeket a kapcsolatok kiépítése, fenntartása és működtetése feltételez. Ezek a költségek sokfélék: pénzt, időráfordítást, meghívásokat, szívességcseréket, kooperációs tevékenységeket tartalmaznak. E társasági költségek természetesen a társadalmi hierarchia különböző szintjein eltérőek, de a magasabb státuszok irányába haladva egyre inkább tartalmazzák a luxusfogyasztás elemeit (vesd össze: Veblen 1975 [1904]). A korlátozottan rendelkezésre álló idő és a szűkös erőforrások a kontaktusok racionális szelekcióját feltételezik. Ennek során a hálózati alanyok éppúgy kalkulálnak a funkcionális redundanciák csökkentésével, mint a hálózat kellő heterogenitásával, miközben mérlegelik, hogy az instrumentális cselekvés szempontjából a különböző kapcsolatoknak mekkora a funkcionális fontossága. A fenntartható és kezelhető kapcsolatok méretét és szelekcióját – amennyiben tőkeként működnek – tendenciájában a határhaszon törvénye irányítja: az instrumentális szempontból kevésbé fontos netwörktársak háttérbe szorúlnak a fontosabbakkal szemben. Ennek megfelelően a kapcsolatháló kiépítésénél a költségek mellett nagy súllyal jönnek számításba az alterek részéről a státuszépítés szempontjából felcsillanó lehetőségek is. Hiszen a társadalmi tőke profitjának elsősorban éppen a státuszépítés, a karriermobilitás tekinthető.

A társadalmi tőkével foglalkozó irodalom mégis hajlamos a fogalom tág értelmezésére, és akár két tojás kölcsönzésében már a társadalmi tőke megnyilvánulását látni. A fogalom széles körű kiterjesztésével úgyszólván mindenki – beleértve a legszegényebbeket is – társadalmi tőkésnek lenne tekinthető. Már csak ezért is rendkívül fontos az erőforrásként és a tőkeként működő kapcsolatokat elválasztani egymástól. A kapcsolatok fenntartásának, ápolásának vannak ugyanis olyan esetei – és valószínűleg ezek vannak túlsúlyban –, amelyek egyszerűen affiliációs szükségletek kielégítését szolgálják. A maslow-i (1954) szükségletkielégítés piramisára gondolva mindenekelőtt a szeretet és a megbecsülés iránti szükségleteket és az ezek közvetítését segítő kommunikációs szükségleteket sorolom az affiliációs szükségletekhez. Az együttlét öröme, a társas kommunikáció által megerősített szeretet és elismerés élménye, a kommunikáció élvezete számos esetben olyan szükségleteket képeznek, amelyek kielégítésére az emberek gyakran pusztán önmagáért az affiliációs szükséglet kielégítéséért törekednek. Ezzel szemben a tőkeként működő kapcsolatok növekedési szükségletekhez, gyarapodási törekvésekhez, instrumentális cselekvésekhez kapcsolódnak.

A növekedési szükségletek kielégítése, legyen szó tudásról, pénzről, önmegvalósításról, rendszerint egyszerre szükségleteket kielégítő és indukáló folyamatok, amelyek öngerjesztő jellegük miatt hajlamosak a mértéktelen növekedésre, a

szükségletkielégítés csillapíthatatlan és mérték nélküli fenntartására. Az affiliációs és a növekedési szükségletek nem feltétlenül válnak el egymástól. Számos esetben a társas érintkezés, a kapcsolattartás egyszerre irányulhat affiliációs szükségletek kielégítésére és a nexusok instrumentális mobilizálására. A keverékformák előfordulása ellenére mégis elkülöníthetők az affiliációs szükségletek kielégítésére irányuló kapcsolatok és azok a kontaktusépítési formák, amelyekben a gyarapodás és státusznövelés a kapcsolatok fenntartásának és kezelésének mozgatórugója.

Az affiliációs szükségletek univerzálisak: ha nem is egyenlő mértékben oszlanak el a társadalmi hierarchia különböző fokain, valamilyen szinten a legkülönbözőbb státuszokon előfordulnak. Valamiféle bőség, alternatív kielégítési formák elsősorban a diszkrecionális jövedelmekkel rendelkező rétegekben jelennek meg. Az affiliációs szükségletek elsősorban expresszív cselekvésekhez és homofil jellegű hálózatokhoz kapcsolódnak. Az ilyen társas köteleket, noha affiliációs szükségleteket elégítenek ki, és ennyiben javakat produkálnak, mégsem helyes tőkének tekinteni.

A növekedési szükségletek sokkal inkább heterofil hálózatokhoz, hídszerű gyenge kötésekhez, instrumentális cselekvésekhez, erősen intencionált, érdekvezérelt kontaktustípushoz kapcsolódnak. Eloszlásuk a társadalmi hierarchia mentén sokkal egyenlőtlenebb, s a határhaszontörvénnyel összhangban a magasabb társadalmi rétegekben fokozott a növekedési szükségletek, az instrumentális cselekvések és az ezek működésére szerveződő együttes netwörök együttjárása. Mindez megnöveli az erőforrásokat gyarapító hálózati szerveződések esélyét és tőkeként való funkcionálását. Az erőforrásokat szülő hálózati erőforrások már kétségtelenül társadalmi tőkének tekinthetők.

Irodalom

- Angelusz R. – Tardos R. (1988): A magyar kapcsolathálózatok néhány sajátossága. *Szociológia*, II.
- Angelusz R. (2000): *A láthatóság görbe tükrei*. Budapest: UMK.
- Angelusz, R. – Tardos, R. (2008): Assessing social capital and attainment dynamics: Position generator applications in Hungary, 1987–2003. In: Nan Lin – Bonnie H. Erickson (eds.): *Social capital. An international research program*. Oxford: Oxford University Press.
- Bárány Tamás (1974): *Nagy idők tanúja*. Budapest: Magvető Zsebkönyvtár.
- Becker, G. S. (1975): *Human capital. A theoretical and empirical analysis with special reference to education*. Chicago: University of Chicago Press.
- Bourdieu P. (1978): *A társadalmi egyenlőtlenségek újratemelődése*. Budapest: Gondolat.
- Bourdieu, P. (1983): Ökonomisches Kapital, Kulturelles Kapital, Soziales Kapital. In: Kreckel, Reinhard (ed.): *Sonderdruck aus Soziale Welt, Sonderband 2: Soziale Ungleichheiten*. Göttingen: Verlag Otto Schwartz & Co.

- Bourdieu, P. (1997): Gazdasági tőke, kulturális tőke, társadalmi tőke. In: Angelusz R. (szerk.): *A társadalmi rétegződés komponensei*. Budapest: Új Mandátum.
- Bourdieu, P. (2009): *A gyakorlat elméletének vázlata – Három kabil etnológiai tanulmány*. Budapest: Napvilág Kiadó.
- Burt, R. S. (1992): *Structural holes: The social structure of competition*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Coleman, J. S. (1988): Social capital in the creation of human capital. *American Journal of Sociology*, 37–54.
- Erdei Ferenc (1976): A magyar társadalom a két világháború között. I–II. *Valóság*, 19: 4–5.
- Esser, H. (2000): *Soziologie. Spezielle Grundlagen Band 4: Opportunitäten und Restriktionen*. Frankfurt–New York: Campusverlag.
- Flap, H. – Völker, B. (2008): Social, cultural and economic capital and job attainment. The position generator as a measure of cultural and economic resources. In Nan Lin – Bonnie, H. (eds.): *Erickson social capital*. An international research program. Oxford: Oxford University Press.
- Granovetter, M. (1973): The strength of weak ties. *American Journal of Sociology*, 78.
- Granovetter, M. (1974): *Getting a job. A study of contacts and careers*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Huszár T. (2007): *Az elitől a nomenklatúráig*. Budapest: Corvina.
- Kolosi T. (1984): *Tagolt társadalom*. Budapest: Gondolat.
- Kornai J. (1980): *A hiány*. Budapest: KJK.
- Lin, N. (1997): Társadalmi erőforrások és társadalmi mobilitás – A státusz-elérés strukturális elmélete. In Angelusz R. (szerk.): *A társadalmi rétegződés komponensei*. Budapest: Új Mandátum.
- Lin, N. (1999): Social networks and status attainment. *Annual Review of Sociology*, 25.
- Lin, N. (2001): *Social capital – A theory of social structure and action*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Martin, van der Gaag (2005): *Measurement of individual social capital*. University Amsterdam.
- Marx, K. (1948): *A tőke*. I. kötet. Budapest: Szikra, 159–180.
- Maslow, A. (1954): *Motivation and personality*. New York: Harper.
- Putnam, R. D. (2000): *Bowling alone. The collapse and revival of american community*. New York–London–Toronto–Sidney: Simon and Schuster Paperbacks.
- Sík E. (2001): Aczélhálóban – Adalék a kapcsolati tőke működésének megismeréséhez. *Szociológiai Szemle*, 3: 64–67.
- Schulz, T. W. (1961): Investment in human capital. *The American Economic Review*, 51.
- Szelényi I. (1990): *Új osztály, állam, politika*. Budapest: Európa.
- Veblen, T. (1975 [1904]): *A dologtalan osztály elmélete*. Budapest: KJK.
- Woolcock, M. (2001): The place of social capital in understanding social and economic outcomes. *ISUMA Canadian Journal of Policy Research*, (2)1.

Perspektivikus szociológia Angelusz Róbertről, aki előttünk jár

Éber Márk Áron

ebermark@tatk.elte.hu

Angelusz Róbertről mindenkinek van legalább egy kedves, személyes története. Barátai, kollégái, pályatársai és tanítványai mesélik most ezeket egymásnak szomorúan, mégis derűvel emlékezve. Nem pusztán szakmai kiválósága és életműve, de emberi kvalitásai is nagyra teszik – emlékeznünk kell rá. Én most mégsem a múlt felé fordulok. A fiatalabb generáció tagjaként azon gondolkodom, mit kell nekünk megőriznünk és továbbvinnünk Angelusz Róbertből. Olyan társadalomkutató volt, akinek az öröksége nem pusztán „ápolandó”; megközelítésmódja, kutatói-tudósi szerepe követendő, folytatandó is a fiatalabb nemzedékek számára. Angelusz Róbert él. Bennünk és velünk él a jövőben is. Amit ránk hagyott: egy perspektivikus szociológia. Perspektivikus, mert folytonosan reflektál az elemzés tárgyául szolgáló cselekvő és gondolkodó ember látóterére és a kutatási folyamat ismeretelméleti problémáira – elemző és elemzett társadalmi látásviszonyaira egyaránt. És perspektivikus ez a szociológia annyiban is, hogy a vizsgálódás általa művelt formájának *valóban van jövője*. Ha van valami ebben a szakmában, aminek biztosan vannak távlatai, akkor az Angelusz Róbert empirikus szociológiája.

A hetvenedik születésnapjára készült kötet végén, publikációs jegyzékét böngészve keresem a gyújtópontot (lám, ez is egy optikai metafora!): vajon hol található az a gondolati mag, ami felől nézve megérthető az életmű egésze? Mi fűzheti össze csaknem négy évtized termését? Írt sajtóról és médiáról, a köztudat és közgondolkodás, a közvélemény formálódásáról, nyilvánosságról, tömegkommunikációról, választói magatartásról és szavazói részvételtől *egyfelől*. És sokat írt rétegződésről, struktúráról, nagycsoportokról, kapcsolathálózatokról *másfelől*. A választ ő maga adta meg: a társadalmi látásviszonyok kutatása, a társadalomoptika, egyfajta (továbbgondolt) empirikus tudásszociológia foglalkoztatta igazán. Az első kérdése mindig ez: mit gondolnak az egyének? Hogyan formálnak (vagy nem formálnak) véleményt, hogyan gondolkodnak? Ha cselekszenek, mit forgatnak a fejükben? A második kérdés, a szociológiai megértés és magyarázat ezt követi:

milyen társas tényezőktől függ, hogy mit gondolnak, hogyan vélekednek? A társadalomszerkezet (mint a társadalmi viszonyok összessége, vagy mint a társas kapcsolatok hálózata) hogyan teszi érthetővé ezt, hogyan adható erre magyarázat? A társadalmi struktúra, a rétegződés mely szegmensére kell visszavezetni a véleményeket és megnyilatkozásokat, hogy megérthessük és megmagyarázhasuk, miért azt gondolják, amit gondolnak? Miért azt teszik, amit tesznek?

Hát persze! – mondhatjuk –, nincs ebben semmi különös, hiszen éppen ez a szociológiai magyarázat modellje. De valóban olyan magától értetődő, hogy valaki egész szakmai pályafutása alatt erre törekszik, ezen dolgozik? Következésképpen, *empirikus* vizsgálatok sorában, a legkülönbözőbb elméleti irányzatok elmélyült ismeretével, kreatív felhasználásával és kombinálásával? Biztos matematikai-statisztikai háttértudással, a társadalmi jelenségek megismerésének lehetőségfeltételein rendre eltűnődve, az elméleti megközelítéseket Marxtól Parsonsig, a sajtótörténettől Nan Linig, a világrendszer-elmélettől a német életstílus-kutatói irányzatig és a hallgatás spirálja tézisig szelvében-hosszában átfogva, kutatásai során mindvégig logikai következetességre törekedve? Magától értetődő, hogy egy kutató ilyen erudícióval műveli tudományát? Ha nem, akkor kezdhettek csak igazán becsülni őt: van mit tanulnunk tőle, magasra tette a lécet.

Ha csak tehette, strukturális magyarázatra törekedett – s ez máris érthetővé teszi, miért gondolta a társadalmi struktúra és rétegződés témakörét a szociológia esszenciájának. A társadalomkutatónak, ha jól végzi a dolgát, végső soron társas-társadalmi tényezőkből kell magyarázatot adnia az általa vizsgált jelenségekre, a társadalomszerkezet-felfogások pedig éppen e tényezőegyüttes konceptualizálásához nyújtanak nélkülözhetetlen segítséget. Mint a társadalmi struktúra tárgyának oktatójától, ilyenformán megtanulhattuk tőle, hogy a főbb struktúraelméletekkel és -kutatásokkal azért kell tisztában lennünk, hogy szociológiai magyarázattal szolgálhassunk. A makroösszefüggések megértése így módon még akkor is szükséges, ha a módszertani individualizmus keretein belül magát a társadalom szerkezetét is magyarázatra szorulóknak tartjuk.

Társadalomoptikájával ugyanakkor túl is kívánt lépni a „hagyományos” tudásszociológiai megközelítésen. Mint *A láthatóság görbe tükrei: társadalomoptikai tanulmányok* c. könyve bevezetőjében írja: „A társadalmi struktúrában elfoglalt pozíciók látószögeinek és a partikuláris ideológiák fénytörésének tanulmányozása mellett elemzés tárgyává kell tenni a látókörbe kerülő tárgy optikai sajátosságait, kiterjedését, komplexitását, rejtőzködő vagy áttetsző jellegét, a tömegkommunikáció kultivációs hatását, az életvilág közegében mozgó ember hibás mintaválasztásait, és mindazokat a torzító feltételeket, amelyek a társadalmi látásviszonyokat korlátozzák” (7–8. old.). A társadalmi láthatóság és a látásviszonyok szociológiája ilyen módon „...azon a feltevésen alapszik, hogy a társadalmi struktúra és rétegződés változatlanul jelentős befolyása mellett a látásviszonyok alakulásában megnövekszik a nyilvánosság és a kommunikáció szerepe” (7. old.).

Tardos Róberttel végzett kommunikációs-interakciós rétegződésvizsgálata, választáskutatásai és politikai magatartás-vizsgálatai – mivel cselekvések

magyarázatát is magukban foglalják – a szó szoros értelmében természetesen túlmutatnak mind az empirikus tudásszociológián, mind a látásviszonyok elemzésén. Kulturális-kommunikációs stratifikációkutatásuk deklarált célja mégis egy kifejezetten tudásszociológiai szempontú rétegződésmóddal konstruálása, mint ahogy a választói tömbök rejtett hálózatainak feltárásával is elsősorban a politikai véleményformálás és meghatározó összefüggéseit kutatják. És miközben társadalmi nagycsoportok, hálózatok, választói tömbök, illetve kulturális-interakciós blokkok körvonalait tapogatták, rendre választ keresnek arra a tudásszociológiai kérdésre is, hogyan jönnek létre, maradnak fenn, termelik újra magukat ezek a mégoly homályos kontúrokkal rendelkező csoportok mint sajátos „értelmezési közösségek”.

Angelusz Róberttől mint tanártól is sokat tanulhatunk. Nagy színészekről mondják, hogy nem is kell játszaniuk: elég, ha színen vannak, a jelenlétükkel úgymint mindent kifejeznek. „Nonverbális kommunikáció” – mondhatnánk némiképp leegyszerűsítően, a szakma nyelvére próbálva lefordítani a dolgot. Az óráinak mindig volt valamiféle szeretetteljes, buddhai légköre. Többekről tudok, akik nem azért jártak az óráira, mert az ott elhangzottak foglalkoztatták őket. Vagy nem pusztán azért. Sokan megnyugodni, „sütkérezni” jártak hozzá, mert a kisugárzása, jelenléte végtelenül megnyugtató, befogadó volt. Bölcsességet és az élet szeretetét sugározta. Szó szerint jó volt a közelében lenni és hallgatni, ahogyan „Kedves Hallgatóim!” megszólítással beszélni kezdett, ahogyan lassan, meditatíván merült el a témájában. Ahogyan gesztikulált, kezeivel is mutatva-fejtve-elemezve a vizsgált jelenséget. Általában – azt hiszem, ez jellemző volt rá – a szó szoros értelmében lassan tette, amit tett. Nemigen láthattuk rohanni, kapkodni, nem akart semmin „túl” lenni. Lassan beszélt, de sohasem unalmasan, mindig éppen ott tartott gondolatmenetében, ahol éppen tartott. Így tudott mindig jelen lenni, sohasem előresietve, kapkodva. Miközben a szakmáról beszélt, azt is megtanította, hogyan kell élni, szemlélni a világot, hogyan kell elfogadóan és szeretettel viszonyulni másokhoz és önmagunkhoz. Mondhatja bárki, hogy ez nem tartozik a tárgyhoz, Angelusz Róberttről mint tudósról, kutatóról és tanárról illik e fórumon beszélni. De mi más tesz jó tudóssá, kutatóvá, tanárrá valakit, ha nem ez az alapvetően „buddhai” életszemlélet és világhoz való viszony? Az alapos megfigyelés, az elmélyültség, a lassú, nyugodt gondolatmenet, a részletek iránti érdeklődés, miközben az egészet sem tévesztjük szem elől? A másakra való odafigyelés, megértés és támogatás, ha konzultált valakivel? Ezt kell megtanulnunk nekünk, fiatalabbaknak. Nem csak emlékét, lényét is magunkban kell őriznünk, és tovább kell vinnünk. Angelusz Róbert él – előttünk jár, és mi követjük őt.

Gondolatok Barabási Albert-László¹ Villanások² című könyvéhez

Tóth Krisztián

krisztian.toth8@stud.uni-corvinus.hu

Már az első bekezdésben kétszer is szerepel a kiszámíthatóság szó – megadva ezzel a könyv alaptémáját. Még pontosabban a könyv az emberi viselkedés kiszámíthatóságát vizsgálja. Azokról a kutatásokról számol be, melyek főleg az utóbbi évtizedben, években folytak, és az emberi viselkedés kiszámíthatóságát, előre jelezhetőségének lehetőségét vizsgálták. A könyv nem csak kutatásokat vázol, hanem számos történelmi példán keresztül teszi érthetőbbé mondanivalóját. Ez egyrészt érdekessé teszi az olvasást – akár, mint egy regény –, ugyanakkor kissé szétszabdálja a gondolatmenetet, mert sokszor egy történelmi témájú fejezet után egy napjainkban folyó kutatást mutat be, aztán a következő fejezet visszaugrik időben, és folytatja az érdekes történet elvarratlan szálaival. Így ugyancsak figyelnie kell az olvasónak, hogy a folyamatosan ugráló vonalvezetést követni tudja. De ez valószínűleg nem esik neheze, mert a könyv nagyon olvasmányos. Nem egy száraz, nehezen olvasható műről van szó.

A könyv egyik vissza-visszatérő kérdésfelvetése, hogy magyarázható-e az emberi viselkedés hasonlóképpen, mint a természettudományos világ. Kimutathatók-e hasonló törvényszerűségek az emberi viselkedésben, mint a természettudományos világban. Ez a kérdés hosszú idő óta foglalkoztatja a témában érdekelt társadalom- és természettudósokat. Például megfigyelhető-e hasonlóság az emberek és a virágpor mozgása között? Vagy ahogyan kiszámítható, hogy egy festékcsepp mennyi idő alatt oszlik el egy pohár vízben, kiszámítható-e az emberek viselkedése is?³ A gondolatmenet a normáltudományhoz és Thomas Kuhnhoz⁴

1 Barabási Albert-László Erdélyben született 1967-ben. Az Egyesült Államokban élő világhírű tudós jelenleg a bostoni egyetemen és a Harvardon dolgozik. A tudományos elismerést a komplex hálózatkutatás terén elért eredményei hozták meg számára. Ebből könyv is született: *Behálózva* címmel.

2 *Villanások*, alcíme: a jövő kiszámítható. Nyitott Könyvműhely, Budapest 2010.

3 Einstein híres megfigyelései szerint kiszámítható egy virágpor mozgása és egy festékcsepp elkeveredése egy pohár vízben.

4 Thomas Kuhn *A tudományos forradalmak szerkezete* (Structure of Scientific Revolutions) című művében ír a 'paradigma', 'paradigmaváltás' fogalmáról. A paradigmaváltás Kuhn szerint az érett tudományok – és itt elsősorban a természettudományokra gondolt – szokásos fejlődési mintája. Ő maga is nyitott kérdésnek tartotta, hogy miként érvényesül mindez a társadalomtudományok területén. Ugyanakkor számos más terület tudósai és történészei is úgy érezték, hogy Kuhn elmélete valamiképpen rájuk is vonatkozik. Elkezdtek a társadalomtudományok, sőt a matematika történetében is kutatni a kuhni értelemben vett forradalmak, azaz paradigmaváltások után. Azt gondolom, a könyv kérdésfeltevései, újszerű távlatai vezethetnek paradigmaváltásokhoz a tudományban.

is visszavezet minket, habár róla név szerint nem tesz említést a könyv, de azt az észrevételt leírja, melyet már sokan megtettek korábban is, tudniillik, hogy a társadalomtudományok és a bennük meglévő törvényszerűségek valahogy más-hogy működnek, mint a természettudományokban. Ezt nem is vitatja Barabási, de felteszi a kérdést, vajon a kettő törvényszerűségei nem közelíthetők-e.

Ha meg akarjuk érteni az emberi viselkedést, kemény korlátokba ütközünk, vonja le a tanulságot a szerző. Kérdés továbbra is, hogy találunk-e a természettudományokban megjelenő törvényszerűségekhez hasonlót az emberi viselkedés leírására. Nem meglepő, hogy nem teljesen; „...a fizikus módszere csak korlátozottan alkalmazható az emberi viselkedésben” – írja Barabási (2010: 63).

De ez nem jelenti azt a könyv gondolatmenete szerint, hogy fel kéne adni a reményt, hogy az emberi viselkedést minél kiszámíthatóbban lássuk, és minél pontosabb előrejelzéseket tegyünk. Ennek létjogosultságát az is alátámasztja, hogy napjaink digitális eszközei folyamatosan fejlődnek. Rengeteg adat gyűlik össze folyamatosan, melyek a kutatók számára aranybányát, kész laboratóriumot jelentenek. Elektronikus nyomok, internetes rákeresések, hangüzenetek, híváslisták, a bankkártyahasználat pontos helye, ideje, utcai biztonsági kamerák elraktározott felvételei – mindezek, és még folytathatnánk a sort, azt bizonyítják, hogy egyre követhetőbbé válik az életünk, és ez kiszámíthatósághoz vezet. A szerzőt mindennek a mértéke érdekli – hogy mennyire tudjuk kiszámítani, és milyen pontos előrejelzéseket tudunk készíteni az emberi viselkedéssel kapcsolatban. Vajon megjósolható-e – megjósolható lesz-e a jövőben – a jövő tudományos módszerekkel?

A teljesség igénye nélkül megemlítek néhány konkrét esetet, történelmi példát, kutatási eredményt, melyeket a könyv hív segítségül témájának illusztrálására.

Az Egyesült Államokban komoly mozgalommá, hobbivá vált a pénzcímkézés. Ez azt jelenti, hogy a sok dollár papírpénz útját követik nyomon. Egy megcímkézett bankjegy rendelkezik egy számmal és egy honlapcímmel.⁵ Úgy lehet részt venni a „nyomozásban”, hogy a nálunk levő bankjegyet bejelentjük a honlapon a jelenlegi tartózkodási helyünkkel együtt. Lehet, hogy a jövő héten 1000 km-rel arrébb fog feltűnni. A program a bankók mozgásáról gyűjt adatokat, mégis érdekessé vált több kutató számára is, ugyanis ha a pénz utazik, az ember is utazik – így vizsgálható az emberi mozgás. Egy probléma ugyanakkor adódott, mégpedig a következő: egy pénzjegy mozgása során joggal feltételezhetjük, hogy gyakran cserél gazdát, vagyis nem teljes mértékben feleltethető meg egy pénzjegy mozgása egy ember mozgásának. Mégis érdekes eredmények adódtak a honlap adatait vizsgálva. Egyes papírpénzek hatalmas távolságot tettek meg, a zömük viszont kis távon belül mozgott. Érdekes volt az is, hogy egyes pénzjegyek mintha hosszabb időre el-eltűntek volna, majd sorozatosan többször felbukkantak utazásuk során.

5 www.wheresgeorge.com – az oldal 1998 óta létezik, a „Where’s George?” George Washingtonra utal, aki az egydolláros bankjegyen szerepel. A következő címleteket jelölik meg, és követik nyomon: 1, 2, 5, 10, 20, 50, 100 dollár. Természetesen az egydolláros bankó a legnépszerűbb.

Haszan Elahi fiatal médiainstalláció-művész az Egyesült Államokban él. Neve és származása miatt többször adódott problémája, többször került kellemetlen helyzetbe 2001. szeptember 11. után. Haszan nem mindennapi ember sem munkáját, sem életstílusát tekintve. Rengeteget utazik. Az utazásai során nemegyszer érte atrocitás a repülőtereken, főleg az USA-ba való beutazásnál sokszor kihallgatták FBI-ügynökök. Az utazásairól kérdezték, mikor hol volt, mit csinált. Különösen gyanús volt gyakori és sokirányú mozgása. Haszanról ma azért tudunk, mert ez az élethelyzete készítette valamire. Mégpedig arra, hogy önként elkezdjen adatokat szolgáltatni magáról az FBI-nak. Ezt addig fejlesztette, hogy saját honlapot csinált, melyre folyamatosan tölti fel élete minden területéről – beleértve természetesen az utazásait is – az információkat, képeket. Furcsának tűnhet, de Haszan úgy próbálja megvédeni magát, hogy megosztja magánéletét az egész világgal. Haszan adatai érdekesek a kutatók – így Barabási – számára is. Lehet vizsgálni például a mozgását, mikor merre megy, és meg lehet jósolni jövőbeli szokásait. Pontosabban meg lehetne, de Haszan valahogy tényleg különleges. Nagyon kiszámíthatatlannak és véletlenszerűnek tűnik a mozgása.

Barabási egy érdekes kutatási eredményről is beszámol, mely szerint a legtöbb vizsgálatban szereplő amerikai egyetemista diák tartózkodási helye 96%-ban megjósolható – ez az érték Barabási esetében 80%, ami, bár kevesebb, de egész jónak mondható. De mit kezdünk Haszannal és még egy sor hasonló emberrel a földön? – vetődik fel a kérdés. Haszan talán pont azért érdekes, mert mozgása más motívumokat mutat, mint az átlagé.

Talán ő is, illetve a többihez képest meglepően nagy távolságot utazó bankjegy is egy hatványeloszlás kiugró elemei. A hatványeloszlás jobban jellemzi viselkedésünket, mint más matematikai modellek; ez arról szól, hogy mindig vannak kiugró adatok. Például egy közösségben a sok szegény között van pár gazdag is. Vagy van pár világotutazó, mint például Haszan is. A viselkedésünk azonban sohasem véletlenszerű – ahogy írja a szerző –, ami nem meglepő, hisz nem szoktuk magunkról azt gondolni, hogy a véletlen irányítana bennünket. Szabad akarattal rendelkező emberek vagyunk, és Barabási szerint öntudatlanul mégis ugyanazt a szabályos hatványeloszlást követjük. *„Elméletben egyszerű, mégis rendkívül meglepő”* (2010: 120).

Ide kapcsolódik Poisson híres matematikus gondolatmenete, mely szerint az emberi viselkedés véletlenszerű – a könyv mégis egy érdekes következtetést közöl: a kiszámíthatatlanságból következik a véletlenszerűség, de a véletlenszerűségből következik a kiszámíthatóság.

Az e-mail küldési szokásaink megfigyelésénél a 'villanások' fogalmát hozza be a szerző. Kutatásaik során azt találták, hogy az e-mail küldési szokásaink nem egy egyenletes, hanem eléggé egyenetlen eloszlást követnek – van, hogy sokat küldünk el rövid időn belül, majd pedig hosszabb szünetek következnek egy újabb nagyobb levélmennyiség előtt. Az e-mail küldési viselkedésünk tehát nem véletlenszerű eloszlású. *„Az az igazság, hogy akármelyik napot választom ki ellenőrzésre, az e-mailek sorozata egyáltalán nem tűnik véletlenszerűnek. Egyetlenegyszer sem. Hanem tele van villanásokkal”* (2010: 113).

A villanások jelensége nem csak az e-mail-küldési szokásainkban, hanem az élet különböző területein is megfigyelhető. A villanások mélyen összefüggnek az emberi cselekvéssel, akarattal. Ahhoz, hogy az életünket kezelhetőbbé tegyük, fontossági sorrendeket állítunk fel teendőink között. Mivel az időnk az egyik legértékesebb erőforrásunk, mely viszont véges, és sokszor időhiányban szenvedünk, prioritásokat állítunk fel, de ezeket is a hatványeloszlás és a villanások jellemzik – írja a szerző. Az állatok mozgása is hatványeloszlást és Levy-pályákat követ. Alapvető kérdés, hogy van-e összefüggés a madarak röpte és az emberek mozgása között.

Többek között két érdekes kutatásról is beszámol a könyv; az egyik azt vizsgálja, hogy vajon milyen jól dolgoznak az esküdszékek az amerikai bíróságokon. Az esetek mekkora arányában ítélnék helyesen vagy helytelenül? Hány esetben ítélnék el ártatlanokat? Kiszámíthatóak-e konkrét értékek, és lehet-e megfogalmazni várakozásokat a jövővel kapcsolatban? A másik kutatás egy orvos-szociológus ötletéről szól, aki az özvegyjelenség⁶ vizsgálatához a framinghami vizsgálat⁷ eredményeit hívta segítségül. A vizsgálat elég sokrétű volt, és a levont következtetések nem csak az özvegyjelenséget érintették, hanem például azt a megfigyelést is, hogy az elhízás „emberről emberre terjed”. Az első hallásra megdöbbentő kijelentés háttérben az áll, hogy az adatok szerint egy túlsúlyos ismerős, barát növeli az elhízás veszélyét. Ezek a példák úgy kapcsolódnak a könyv témájához, hogy adatokat szolgáltatnak, és előrejelzéseket próbálnak megfogalmazni azzal kapcsolatban például, hogy mekkora arányban fog ártatlant elítélni az esküdszék, illetve, ha túlsúlyos barátom van, mekkora eséllyel leszek én is az.

A könyvön végigvonuló szál az 1500-as évek eleji magyarországi helyzet. A pápaválasztást elvesztő Bakócz Tamás bíboros, miután hazatér Budapestre, meghirdeti a keresztes hadjáratot, mely élére a székely Dózsa Györgyöt nevezi ki. Az országban parasztokat toboroznak a seregbe. Nem egy főúr kifejezi aggodalmát, köztük Telegdi István is, akinek előrejelzése, jóslata szerint a parasztsereg, kezében fegyverrel, ellene fordulhat a nemességnek. Ez meg is történik, mikor 1594-ben Apátfalvánál Dózsa szétveri Báthory István és Csáky Miklós csanádi püspök seregét. Ezzel megkezdődik a parasztháború, mely során paraszttömegek fordulnak uraik ellen. Még ebben az évben véget ér a belső háborúskodás, Szapolyai János, a későbbi I. János király a Temesvár melletti Szendrő váránál ugyanis legyőzi Dózsa seregét, és ezzel leveri a parasztfelkelést. Az alapvető kérdése ezzel kapcsolatban a könyvnek, hogy előre lehetett volna-e jelezni a Dózsa-féle parasztfelkelést, és hogy Telegdi jóslata igaznak bizonyult-e.⁸

Nem hagyható ki a könyv ismertetésekor a híres XX. századi tudományfilozófus, Karl Popper sem; a szerző is említést tesz róla, mondván: Popper szerint, ahol emberekről van szó, ott lehetetlen az előrejelzés. Barabási felteszi a kérdést: kinek van

6 Az özvegyjelenség lényege, hogy ha meghal valakinek a férje/felesége, általában hamarosan követi ő is.

7 A hosszú távú követéses vizsgálatok közül a legelső és máig legnagyobb jelentőségű az 1948-ban indult Framingham Szívizsgáló (Framingham Heart Study) elnevezésű kutatás volt, amely céljaként a keringési (kardiovaszkuláris) betegségek közös jellemzőit, illetve háttértényezőit kívánta vizsgálni.

8 Nyilván utólag nézve az eseményeket, ez könnyen megmondható, de Barabási is úgy írta le a történetet – kronologikusan –, hogy beleképzeljük magunkat a helyzetbe, mintha még nem látnánk az események végkifejletét.

igaza: Poppernek vagy Telegdinek? Popper – úgy tűnik – végérvényesen leszámolt bármilyen próbálkozással, ami a jövő előrejelzésére irányul. De akkor Telegdi hogyan tudta mégis megjósolni a jövőt? A könyv egyik csattanója az, hogy valószínűleg nem tudta, hanem Telegdi jóslata csupán a humanista krónikások találmánya. „Elképzeltetők, hogy a jövő Heisenbergje előáll majd egy új határozatlansági relációval, ami azt jelenti, hogy Poppernek igaza volt, és a jövőbe látni nem egyszerűen nehéz, hanem alapvetően lehetetlen. Ám létezik egy másik lehetőség is” (Barabási 2010: 281). A másik lehetőség az, hogy a tudomány és a technika komoly anyagi támogatásokat kapva a kormányzatoktól, olyan adatbázisokat, megfigyelőrendszereket épít ki, melyek segítségével egyre pontosabb előrejelzéseket lehet majd tenni. A rendkívül nagy méretű adatbázisok, adatgyűjtések a biztonságunkat szolgálják, de vissza is lehet élni velük. Felteszi a kérdést: a jövőnk mennyire van biztonságban? Annak megválaszolását egy kicsit ködösen hagyja a könyv, hogy kik és mikor fogják ezt tenni, de ez nem csoda, a jövőről van szó. Egyébként már elindultak ilyen folyamatok.

Kérdés, hogy a rendelkezésre álló – a jövőben rendelkezésre álló – adatokkal mit kezdenek. Erre mutat rá a következő idézet: „A humán dinamika és az adatbányászat közti különbség a következőképpen foglalható össze: az adatbányászat a tevékenységi mintázataink alapján jelzi előre a viselkedésünket, anélkül, hogy az algoritmusok által feldolgozott mintázatokat meg akarná érteni. A humán dinamika kutatói viszont olyan modelleket és elméleteket próbálnak kifejleszteni, amelyek arra keresnek választ, hogy bizonyos rendszerességgel végzett tevékenységeink miért, mikor és hol zajlanak le” (2010: 280). A könyv különbséget tesz társadalmi és egyéni szintű előrejelzés közt, mint mondja, a korábbi ködösebb. Egyéni életünkben előre jelezhetők lehetnek például mozgásaink, vásárlási döntéseink, pénzügyi megbízásaink, baleseteink valószínűsége. „És nemcsak a mozgásaink annyira szabályosak, hogy előre jelezhetők legyenek. A Netflix és az Amazon előrevetítik vásárlási döntéseinket, a bankok kiszámítják pénzügyi megbízhatóságunkat, a biztosítók pedig előre jelzik, hogy milyen eséllyel lesz autóbalesetünk” (2010: 281).

Barabási bizakodó azzal kapcsolatban, hogy egyre jobban lehet majd kiszámíthatóságról beszélni a humán tudományok terén is. „A mi mélyen gyökerező kiszámíthatatlanságunk a társadalom szintjén nem adódik össze. Ha a véletlenszerű és előre jelezhető eseményeket gondosan elválasztjuk egymástól, a társadalom szövetének sok lényeges fodorozódását előre láthatjuk” (2010: 280).

Valami megváltozott az új évezred elején. Ma már a XXI. században élünk. Főleg az Egyesült Államokban, de máshol is, 2001. szeptember 11-e után felértékelődött a felügyelet és a kiszámíthatóság iránti igény. Minden idők legnagyobb rejtélye a jövő, és a jövő előrejelzéséhez ismerni kell a múltat. Ez pedig a megfelelő adatok ismeretében lehetséges. Barabási egyik zárógondolata: lehet, hogy nem sokára valósággá válik az általa kitalált LifeLinear⁹, vagy valami hozzá hasonló hatalmas adatgyűjtő, adatelemző óriásgép. Meglátjuk.

⁹ Elképzelt egy internetes honlapot, ahol hatalmas mennyiségű videofelvételt találhat az ember magáról és bárki másról a cég sok millió utcai kamerájának felvétele nyomán. Az emberek nyomon követhetővé válnak.

E SZÁMUNK SZERZŐI:

Angelusz Róbert

e-mail: angelusrz@gmail.com
ELTE TáTK, Szociológia Tanszék
H-1117, Budapest,
Pázmány Péter sétány 1/A

Bodó Balázs

e-mail: bodo@mokk.bme.hu
BME Szociológia és Kommunikáció Tanszék
Média Oktatási és Kutató Központ
1111 Budapest, Stoczek u. 2. fsz. 11.

Csaba Zoltán László

e-mail: csaba.zoltan@recensproject.hu
Budapesti CORVINUS Egyetem
Szociológia és Társadalompolitika Intézet
1093 Budapest, Közraktár utca 4–6.

Domokos Veronika

e-mail: passagere@gmail.com
Nemzeti Fejlesztési Ügynökség,
Leghátrányosabb Helyzetű Kistérségek
Fejlesztési Programiroda
1077 Budapest, Wesselényi u. 20–22.

Éber Márk Áron

e-mail: ebermark@tatk.elte.hu
ELTE TáTK
H-1117 Budapest,
Pázmány Péter sétány 1/A

Herczeg Béla

e-mail: bela.herczeg@gmail.com
Nemzeti Fejlesztési Ügynökség,
Leghátrányosabb Helyzetű Kistérségek
Fejlesztési Programiroda
1077 Budapest, Wesselényi u. 20–22.

Lakatos Zoltán

e-mail: sultan.lakatos@gmail.com
ELTE TáTK
H-1117 Budapest,
Pázmány Péter sétány 1/A

Lukács György

e-mail: gylukacs@autonomia.hu
Autonómia Alapítvány,
1137 Budapest, Pozsonyi u. 14.

Pál Judit

e-mail: judit.pal2@uni-corvinus.hu
Budapesti CORVINUS Egyetem
Szociológia és Társadalompolitika Intézet
1093 Budapest, Közraktár utca 4–6.

Rácz Attila

e-mail: racz.attila1@gmail.com
ELTE TáTK Doktori Iskola,
1117 Budapest,
Pázmány Péter sétány 1/A

Solt Ágnes

e-mail: solt@okri.hu
Országos Kriminológiai Intézet
Bp, 1124, Maros utca 6/A

Tardos Róbert

e-mail: tardosr@gmail.com
MTA-ELTE
Kommunikációelméleti Kutatócsoport
H-1075, Budapest, Kazinczy u. 23–27.

Tóth Krisztián

Budapesti CORVINUS Egyetem
Szociológia és Társadalompolitika Intézet
1093 Budapest, Közraktár utca 4–6.